

ROCZ NIK LUBUS KI

40

UWARUNKOWANIA ZACHOWAŃ
RYZYKOWNYCH

ROCZNIK LUBUSKI

LUBUSKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE

**ROCZNIK
LUBUSKI
Tom 40, część 1**

UWARUNKOWANIA ZACHOWAŃ RYZYKOWNYCH

Pod redakcją
Marzanny Farnickiej, Zbigniewa Izdebskiego
i Krzysztofa Wąza

Zielona Góra 2014

REDAKTOR NACZELNY

Bogdan Idzikowski

ZASTĘPCA REDAKTORA NACZELNEGO/REDAKTOR JĘZYKOWY

Ewa Narkiewicz-Niedbalec

SEKRETARZ/REDAKTOR STATYSTYCZNY

Edyta Mianowska

RADA NAUKOWA

Klaus Boehnke, Mirosław Chałubiński, Leszek Gołdyka,
Edward Hajduk, Zbigniew Izdebski, Krystyna Janicka,
Tomasz Jaworski, Barbara Kołodziejska, Zbigniew Kurcz, Jan Kurowicki,
Janusz Mucha, Hans-Peter Müller, Kazimierz M. Słomczyński,
Wojciech Strzyżewski, Andrzej Toczewski, Zdzisław Wołk, Maria Zielińska.

RECENZENCI

Lista recenzentów dostępna na www.ltn.uz.zgora.pl/rocznik_lubuski.php

REDAKCJA WYDAWNICZA

Aldona Reich

SKŁAD KOMPUTEROWY

Agata Wiśniewska-Kubicka

PROJEKT OKŁADKI

Witold Michorzewski

ISSN 0485-3083

Pierwotną wersją czasopisma jest wersja papierowa.
Artykuły Rocznika są indeksowane w bazie CEJSH.

Wydanie publikacji dofinansowane przez:
Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego
Miasto Zielona Góra
Uniwersytet Zielonogórski.

© Copyright by Lubuskie Towarzystwo Naukowe, Zielona Góra 2014

Druk: Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
-------------	---

I. OSOBOWOŚCIOWE I SPOŁECZNE PREDYKTORY ZACHOWAŃ RYZYKOWNYCH

BEATA PASTWA-WOJCIECHOWSKA Podjęmowanie zachowań ryzykownych przez osoby o psychopatycznej strukturze osobowości	13
IWONA GRZEGORZEWSKA Psychospołeczne predyktory zachowań ryzykownych młodzieży	29
MARZANNA FARNICKA, HANNA LIBERSKA Przejawy agresywności współczesnej młodzieży i ich uwarunkowania rodzinne	43
DOROTA NIEWIEDZIAŁ Wybrane psychospołeczne predyktory procesu adaptacji do wdowieństwa starzejących się kobiet. Styl „odwiązania” od partnera	59

II. ZACHOWANIA RYZYKOWNE ZWIĄZANE Z OBSZAREM AKTYWNOŚCI SEKSUALNEJ

BARBARA KRAHÉ Sexual Aggression in Adolescence: Risky Sexual Scripts and Sexual Behaviors	75
PAULINA TOMASZEWSKA Sexual Scripts in Polish and German Adolescents	91
ZBIGNIEW IZDEBSKI, EMILIA PAPRZYCKA Wstrzemięźliwość czy promiskuityzm? Analiza zachowań seksualnych polskich singielek i singli	111
WOJCIECH RONATOWICZ Ryzykowne zachowania seksualne dzieci, młodzieży i młodych dorosłych w kontekście korzystania z technologii cyfrowych	129
TATIANA MACIEJEWSKA, PAWEŁ TRZCIŃSKI Zachowania ryzykowne podejmowane przez mężczyzn zagrożonych bigoreksją	145

MARIA ŁUKASZEK

Ryzykowne zachowania seksualne mężczyzn odbywających
karę pozbawienia wolności 157

III. SPOŁECZNE I EDUKACYJNE KONTEKSTY ZACHOWAŃ RYZYKOWNYCH

MAGDALENA GRABOWSKA

Wychowanie seksualne a ryzykowne zachowania seksualne
młodych dorosłych 177

KRZYSZTOF WĄŻ

Ewaluacja programu profilaktyki wczesnego rodzicielstwa 193

KRYSZYNA KOMOSIŃSKA, ANNA KOWALEWSKA

Realizacja przedmiotu „wychowanie do życia w rodzinie” w Polsce
a standardy edukacji seksualnej w Europie w kontekście zachowań
ryzykownych podejmowanych przez młodzież 211

MARIA ABRAMOWA

Socio-cultural types of youth and leadership 227

WSTĘP

Tom 40, cz. 1 *Rocznika Lubuskiego* postanowiliśmy poświęcić zachowaniom ryzykownym. Zamieszczone w nim artykuły dotyczą różnorodnych uwarunkowań zachowań ryzykownych, podejmowanych w poszczególnych fazach życia oraz znaczeniu edukacji i profilaktyki w radzeniu sobie z różnymi rozwojowymi sytuacjami, które, pomimo ich normatywności, powodować mogą zaburzenia w funkcjonowaniu psychicznym, społecznym i zawodowym. Problematyka tomu nawiązuje do możliwości aplikacyjnych dorobku polskich i zagranicznych badaczy w obszarze podniesienia bezpieczeństwa procesów rozwojowych. Inspiracją do podjęcia tej tematyki był dorobek XXI Ogólnopolskiej Konferencji Psychologii Rozwojowej, którą w 2012 roku zorganizowały w Zielonej Górze Polskie Towarzystwo Psychologii Rozwojowej i Katedra Seksuologii, Poradnictwa i Resocjalizacji Uniwersytetu Zielonogórskiego.

Pojęcie „zachowania ryzykowne” traktowane jest przez nas jako szeroka kategoria, dotycząca podejmowania lub przejawiania zachowań lub postaw ryzykownych z punktu widzenia rozwojowego, poznawczego, klinicznego, które można ukazywać w ujęciu jednostkowym, rodzinnym, jak i w aspekcie społecznym i kulturowym¹. Wśród wielu prób wyjaśnienia przyczyn i następstw zachowań ryzykownych, na uwagę zasługują m.in. teorie czynników ryzyka i czynników chroniących (np. Normana Garmezy, Johna Deere Hawkinsa czy Teoria Zachowań Problemowych Richarda i Shirley Jessorów). Badacze ci wskazują na warunki, którymi są cechy jednostki i środowiska, sprzyjające powstawaniu zachowań ryzykownych i nazywają je **czynnikami ryzyka** oraz na cechy jednostki i warunki środowiska, których występowanie wzmacnia ogólny potencjał zdrowotny człowieka, zwiększa jego odporność na działanie czynników ryzyka i nazywane są **czynnikami chroniącymi**.

W prezentowanym tomie znaleźć można opis specyfiki powstawania oraz podejmowania zachowań ryzykownych w różnych kontekstach życia: edukacyjnym, społecznym, fizycznym, podejmowanej aktywności seksualnej, jak i aktywności w cyberprzestrzeni. W wyodrębnionych przez nas częściach tomu analizie poddawane są różne typy zachowań ryzykownych: związanych z agresją (w różnych jej przejawach), aktywnością seksualną, przeży-

¹Zachowania ryzykowne to różne działania człowieka, niosące wysokie ryzyko negatywnych konsekwencji zarówno dla jego zdrowia fizycznego i psychicznego, jak i dla jego otoczenia społecznego (Ostaszewski 2003).

waną żałobą oraz z preferowanymi wartościami czy kontekstem rodzinno-kulturowym w perspektywie klinicznej, rozwojowej, społecznej oraz pedagogicznej.

Prezentowany tom składa się z trzech części. Pierwsza z nich, zatytułowana *Osobowościowe i społeczne predyktory zachowań ryzykownych* zawiera cztery artykuły, które dotyczą osobowościowych oraz społecznych uwarunkowań zachowań ryzykownych. W części tej umieszczone zostały artykuły Beaty Pastwy Wojciechowskiej *Podjęmowanie zachowań ryzykownych przez osoby o psychopatycznej strukturze osobowości*, Iwony Grzegorzewskiej *Psychospołeczne predyktory zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży*, Marzanny Farnickiej i Hanny Liberskiej *Przejawy agresywności współczesnej młodzieży i ich uwarunkowania rodzinne* oraz Doroty Niewiedział *Wybrane psychospołeczne predyktory procesu adaptacji do wdowieństwa starszejących się kobiet. Styl „odwiązania” od partnera*. Artykuły te zwracają uwagę na szereg uwarunkowań, które bez względu na obszar funkcjonowania (realizacja zadań rozwojowych, podejmowanie zachowań agresywnych, czy przestępczych) stają się czynnikami chroniącymi lub czynnikami ryzyka dla jednostki.

Druga część tomu dotyczy zachowań ryzykownych, które są związane z obszarem aktywności seksualnej człowieka. Artykuły Barbary Krahé *Sexual Aggression in Adolescence: Risky Sexual Scripts and Sexual Behaviors* i Pauliny Tomaszewskiej *Sexual Scripts in Polish and German Adolescents* dotyczą powstawania i działania skryptów poznawczych zachowań agresywnych o charakterze seksualnym podejmowanych przez adolescentów i studentów w Polsce i w Niemczech. Problemu zagrożeń związanych z podejmowaniem seksualnych zachowań ryzykownych dotyczą teksty Zbigniewa Izdebskiego i Emilii Paprzyckiej *Wstrzemięźliwość czy promiskuityzm? Analiza ryzykownych zachowań seksualnych polskich singli* oraz Wojciecha Ronatowicza *Ryzykowne zachowania seksualne dzieci, młodzieży i młodych dorosłych w kontekście korzystania z technologii cyfrowych*. Tekst Tatiany Maciejewskiej i Pawła Trzcíńskiego *Zachowania ryzykowne podejmowane przez mężczyzn zagrożonych bigoreksją* zwraca uwagę na zachowania ryzykowne podejmowane przez tych mężczyzn, dla których dbałość o własne ciało stała się ważnym wyznacznikiem samooceny i zadaniem życiowym. Ryzykownym zachowaniom seksualnym innej, specyficznej kategorii mężczyzn poświęcony jest także artykuł Marii Łukaszek *Doświadczenia ryzykownych zachowań seksualnych w biografii skazanych mężczyzn*. Autorka omawia ten problem, odwołując się do wyników badań własnych, zrealizowanych na próbie mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności.

W trzeciej części prezentowanego tomu umieściliśmy artykuły związane z szeroko pojętą profilaktyką i tworzeniem środowiska sprzyjającego budowaniu zasobów osobistych, będących czynnikami chroniącymi. Magdalena Grabowska w tekście *Wychowanie seksualne a ryzykowne zachowania seksualne młodych dorosłych* wskazuje na związki klimatu wychowawczego, przejawianych postaw z zachowaniami ryzykownymi podejmowanymi we wczesnej dorosłości. Następne teksty w tej części – Krzysztofa Wąza *Ewaluacja programu profilaktyki wczesnego rodzicielstwa* oraz Anny Kowalewskiej i Krystyny Komosińskiej *Standardy edukacji seksualnej w Europie a realizacja przedmiotu „Wychowanie do życia rodzinie” w Polsce w kontekście zachowań ryzykownych podejmowanych przez młodzież* wskazują na rolę wsparcia rodzinnego oraz doświadczeń edukacyjnych w ograniczaniu podejmowania przez młodzież zachowań ryzykownych (zwłaszcza w odniesieniu do uzależnień oraz wczesnego rodzicielstwa). Ostatni tekst naszego tomu *Socio-cultural types of youth and leadership* autorstwa Marii Abramowej dotyczy etnicznych i kulturowych predyktorów zachowań prospołecznych, które mogą stać się czynnikami chroniącymi wśród młodzieży.

Walorem oddawanego do rąk Czytelników tomu jest – według nas – prezentowana w nim perspektywa interdyscyplinarna i cross-culture. Autorzy poszczególnych tekstów reprezentują różne ośrodki naukowe i różnorodne perspektywy badawcze. W rezultacie uzyskujemy specyficzną intercyzę wręcz transkulturowość, która jest walorem w ukazywaniu problemu zachowań ryzykownych z punktu widzenia psychologicznego, pedagogicznego i socjologicznego przez badaczy niemieckich, polskich i rosyjskich. Wartym podkreślenia jest, że – pomimo międzynarodowego składu autorów tomu – szereg artykułów opracowali badacze z naszego regionu, a pozostałe przygotowały osoby, które od lat współpracują z Katedrą Seksuologii, Poradnictwa i Resocjalizacji.

Na koniec składamy serdeczne podziękowania wszystkim Autorom oraz Recenzentom, którzy dołożyli swoich starań, aby ten tom miał walory nie tylko naukowe, ale także praktyczne i skłaniał do pogłębionej refleksji o możliwości przeciwdziałania zachowaniom ryzykownym, a przez to służył optymalizacji rozwoju jednostki żyjącej we współczesnym świecie.

Redaktorzy Tomu

I

OSOBOWOŚCIOWE I SPOŁECZNE PREDYKTORY ZACHOWAŃ RYZYKOWNYCH

Beata Pastwa-Wojciechowska*

PODEJMOWANIE ZACHOWAŃ RYZYKOWNYCH PRZEZ OSOBY O PSYCHOPATYCZNEJ STRUKTURZE OSOBOWOŚCI

Wprowadzenie

Pojęcie osobowości psychopatycznej kojarzone jest przede wszystkim z takimi zjawiskami jak agresja, przemoc czy przestępczość. Opracowania naukowe i badania empiryczne koncentrują się głównie na skutkach tego typu zachowań zarówno dla psychopatów, osób pozostających z nimi w relacjach interpersonalnych, jak i całych organizacji czy społeczeństw. Natomiast rzadziej starają się ukazać te zjawiska w powiązaniu z czynnikami i mechanizmami warunkującymi etiologię i rozwój osobowości psychopatycznej.

Osoby psychopatyczne [czy też, używając terminologii zawartej w klasyfikacjach medycznych antyspołeczne (DSM-V) bądź dyssocjalne (ICD-10)] mieszczą się w granicach normy, często nawet uzyskują w nastawionym na rywalizację społeczeństwie, gdzie zdolność do bezwzględного postępowania i naginania reguł do własnej osoby jest podziwiana jako warunek odnoszenia sukcesów i przetrwania w świecie, w którym toczy się bezpardonowa walka (Millon, Davis 2005). Odwołując się do opisu osobowości psychopatycznej warto zwrócić uwagę, iż osoby te są nieustraszonymi poszukiwaczami przygód, którzy przesuwali granice doświadczenia ludzkiego, przemierzając oceany, bijąc rekordy. Mogą być postrzegani jako awanturnicy żyjący stale na krawędzi, kwestionując istniejące granice i zakazy. Przeżywanie ryzyka i dokonywanie odkryć są dla nich nagrodami. Podejmowanie ryzyka otwiera im drogę do wolności, drogę społecznie akceptowaną, a nawet podziwianą jako zgodną ze stereotypem męskości. Ludzie tacy spierają się z własnym, wewnętrznym systemem wartości, uwielbiają wyzwania; wierzą, że człowiek potrafi dawać sobie radę sam, mają dar perswazji i wcale nie chcą wieść spokojnego życia (Oldham, Morris 1997; Millon, Davis 2005).

Jak zatem widać, pojęcie osobowości psychopatycznej nierozzerwalnie związane jest z pojęciem poczucia stymulacji oraz podatności na nudę, co

*Beata Pastwa-Wojciechowska - dr hab. psychologii, prof. UG, Instytut Psychologii Uniwersytetu Gdańskiego.

znajduje odzwierciedlenie w pracach licznych autorów, w tym między innymi takich jak: Quay (1965, 1993), Zuckerman (1991, 1994), Hare (2003), Newmann (1998; Wallace, Newman 2006). Okazuje się, że postępujący rozwój wiedzy naukowej pozwala z jednej strony na odkrywanie wciąż nowych obszarów związanych z tym aspektem funkcjonowania psychopatów, z drugiej na weryfikację już istniejącej wiedzy. Przytaczając poglądy Mortimera Zuckermana (1991, 1994) warto zaakcentować, że źródłem stymulacji jest nie tyle wartość fizyczna bodźca, co przede wszystkim jego znaczenie związane z indywidualnym doświadczeniem jednostki. Innymi słowy, wartość bodźca będzie tym większa, im bardziej jest on związany z pozytywnie stymulującymi doświadczeniami jednostki skojarzonymi z tym bodźcem. Na przykład alkohol może być stymulatorem poprzez połączenie go z takimi doznaniem jak bycie w grupie, przyjemne emocje z tym związane czy uznanie grupy. Poszukiwanie doznań jest zatem „cechą odwołującą się do potrzeby różnorodności, osobliwości i kompleksowej uczuciowości, doświadczeń oraz chęci podejmowania fizycznego i społecznego ryzyka”. Jak podkreśla Janusz Reykowski (1970), zaspokojenie jakiegokolwiek potrzeby biologicznej, a zatem i potrzeby stymulacji wymaga uczenia się rozpoznawania własnych stanów organizmu oraz kojarzenia ich z obiektami, które ten stan mogą zmienić.

W związku z tym należy przypuszczać, że ludzie różnią się subtelnością wyczuwania zmian zachodzących w stanach organizmu. Andrzej Elias (1981; Elias, Wrześniewski 1988) zakłada, że im niższa reaktywność, tym trudniej przebiega uczenie się rozpoznawania własnych stanów organizmu i przyswajania operacji służących zaspokojeniu jego potrzeby, w tym m.in. potrzeby stymulacji. Dlatego też im niższą reaktywnością odznaczałaby się dana osoba, tym bardziej narażona byłaby na upośledzenie zdolności zaspokojenia potrzeby stymulacji. Osoby takie określa Elias jako „zewnątrzsterowne”, bowiem aktywność ich jest dostrojona do poziomu pobudzenia uwarunkowanego dopływem bodźców o danej intensywności, tzn. nie próbują poprzez własną aktywność modyfikować dopływu odpowiadającej im dawki stymulacji. Herbert C. Quay (1965) zaobserwował u psychopatów w krańcowej formie defekt w regulacji stymulacji, przez co charakteryzują się oni niskim stopniem pobudzenia korowego i z tej racji potrzebują oraz poszukują silnej, zróżnicowanej stymulacji w celu osiągnięcia optimum pobudzenia. Charakterystyczna dla psychopatów jest szybka adaptacja do bodźców stymulujących oraz tendencja do poszukiwania nowych porcji silnej i zróżnicowanej stymulacji. Wiele sytuacji, których większość ludzi unika, ponieważ uchodzą za niebezpieczne i nierzadko przekraczają przyjęte powszechnie standardy prawne i społeczno-moralne, dla psychopatów jest wysoce atrakcyjnych i poszukiwanych. Takie sytuacje jak poszukiwanie ryzyka,

brawura, agresja bądź samoagresja, fantazjowanie o treściach ekscytujących – to zachowania, które dostarczają psychopatom silnej i zróżnicowanej stymulacji w celu osiągnięcia optimum aktywacji (Pastwa-Wojciechowska 2004, 2014).

Od kilku lat przedmiotem zainteresowań badawczych M. Zuckermana jest **szczególny rodzaj poszukiwania doznań, zwany impulsywną, aspołeczną formą poszukiwania doznań** (*impulsive unsocialized sensation seeking*), pod pojęciem którego autor rozumie złożony czynnik przybierający w skrajnej postaci formę klinicznej psychopatii: w jego skład wchodzi **impulsywność, poziom socjalizacji i poszukiwanie doznań** (Strelau 2001). Takie ujęcie zmiennej pozwala bez względu na podejście, zdaniem Jana Strelaua (2001), interpretować poziom behawioralny psychopatii jako jednorodny pod względem podłoża temperamentalnego (poszukiwanie doznań, impulsywność), co przejawia się w zaburzeniach socjalizacji (łamanie norm społecznych, niewypełnianie społecznych zobowiązań, pasożytniczy tryb życia, brak celów). Egzemplifikacją takiego podejścia jest koncepcja psychopatii Roberta D. Hare, uwzględniająca wcześniejsze odkrycia przedstawicieli paradygmatu klinicznego (2003, 2006).

Hare definiuje **zwiększone zapotrzebowanie na stymulację w połączeniu ze zwiększoną podatnością na nudę** – cecha ta opisuje demonstrowanie chronicznej i nadmiernej potrzeby doświadczania nowych i ekscytujących wrażeń oraz niezwykle podatność na zmęczenie, wynikające z braku zmienności otoczenia. Osoby te preferują dużą intensywność oraz zmienność otoczenia, żyją szybko i na krawędzi ryzyka, lubią być w centrum zdarzeń, robić rzeczy ekscytujące, ryzykowne i stanowiące wyzwanie. Eksperymentują ze środkami psychoaktywnymi. Męczą i nudzą ich długie relacje z tymi samymi osobami, szkoła czy praca, twierdzą, że w takich sytuacjach „świerzbi ich skóra”, żeby coś zmienić, gdyż nie mogą sobie wyobrazić, aby np. pracowały w tym samym miejscu przez wiele lat. Dlatego też często odrzucają oferty pracy, z łatwością rezygnują z każdego zajęcia wymagającego rutyny, monotonii lub nieinteresującego.

Osobowość psychopatyczna a zachowania ryzykowne

W literaturze przedmiotu możemy spotkać wiele sposobów definiowania pojęcia psychopatii, na przykład w modelu klinicznym czy rozwojowym. Niemniej jednak bez względu na to, w jakim modelu to zaburzenie jest opisywane, uwagę zwraca przede wszystkim koncentracja na stopniu szkody społecznej zachowania osób psychopatycznych. Stanowisko takie wydaje się o tyle uzasadnione, że zasadniczą cechą osobowości psychopa-

tycznej jest lekceważenie i naruszanie praw innych osób. Osoba taka w sposób lekkomyślny lekceważy bezpieczeństwo własne lub innych, co może się przejawiać na przykład w ryzykownym sposobie prowadzenia samochodu, zażywaniu szkodliwych substancji bądź niebezpiecznych zachowaniach seksualnych. Opisany sposób funkcjonowania wynika z takich cech osobowości i wzorców zachowań, jak: skłonność do agresji, przemocy, manipulacji, wyzyskiwania innych osób w celu zaspakajania własnych potrzeb, brak empatii i wyrzutów sumienia oraz realistycznej oceny własnej osoby (Hare 2003, 2006; Pastwa-Wojciechowska 2004, 2014; Groth 2010). Wymienione powyżej skrajne formy agresywności występują często u osób charakteryzujących się impulsywnością, czyli skłonnością do inicjowania działań, które później nie mogą być zahamowane lub zmienione, nawet jeśli ich skutki mogą być niepożądane lub nieprzyjemne (Vetulani 2013). Badając rolę substancji sygnałowych w agresywności i impulsywności, największą rolę przypisano męskiemu hormonowi płciowemu – testosteronowi (występuje on również u kobiet) oraz neuroprzekaźnikowi pełniącemu rolę ośrodkowego trofotropowego czynnika stanu – serotoniny. Wyniki badań wskazują, że wysoki poziom testosteronu jest związany z zachowaniami przestępczymi i antyspołecznymi, a także alkoholizmem typu II, społecznymi zachowaniami dewiacyjnymi i poziomem psychopatii (Stalenheim i wsp. 1998). Testosteron wpływa także na poziom agresywności kobiet. I tak, badania przeprowadzone na 87 kobietach osadzonych w więzieniu dla skazanych szczególnie niebezpiecznych wykazały wysoką korelację pomiędzy poziomem testosteronu a agresywnymi zachowaniami. Stwierdzono także spadek aktów przemocy i dominacji wraz z wiekiem, co może wiązać się z obniżeniem poziomem testosteronu (Pospiszyl 2000, Vetulani 2013). Z kolei zachowania regulowane przez serotoninę i związane z jej deficytem mogą być różnie wyrażone i wahają się od niewielkich nasileń pewnych cech osobowości, takich jak impulsywność, wrogość, drażliwość, dewiacje psychopatyczne i używanie przemocy poprzez bardziej jednoznaczne zaburzenia osobowości, takie jak antyspołeczne, pograniczne, narcystyczne i histroniczne zaburzenia osobowości aż do takich zaburzeń jak na przykład napadowe zachowania agresywne, hazard czy pewne typy nadużywania substancji, w tym także alkoholizm. W tym miejscu pragnę nawiązać do zagadnienia współwystępowania.

Odnosząc się do zachowań agresywnych po spożyciu alkoholu warto zaznaczyć, że ma ono również komponent serotoninowy. Jak podaje Jerzy Vetulani (2013), około pół litra piwa obniża gwałtownie poziom tryptofanu we krwi po dwóch godzinach od spożycia. Zatem równoczesne podanie alkoholu oraz diety obniżającej tryptofan tłumaczy potęgowanie agresywności przez alkohol, co może być związane z mechanizmem serotoninowym.

Równie interesująca jest relacja między testosteronem i serotoniną. U mężczyzn z zaburzeniami osobowości wykazano obniżenie układu serotoninowego, przy czym stopień obniżenia aktywności serotoninowej koreluje bardziej z impulsywnością niż agresją, podczas gdy poziom testosteronu koreluje z agresją (Dolan i wsp. 2001). Indywidualne różnice w wymiarach osobowości, zachowaniu i psychopatologii są najczęściej generowane przez złożone zespoły czynników środowiskowych i doświadczenia życiowego, w tym wielu czynników biologicznych, wśród których ważne miejsce zajmują testosteron i serotonina.

Należy jeszcze raz podkreślić, że zgodnie z aktualnym stanem wiedzy obie zmienne należy traktować jako zmienne temperamentalne, odnoszące się do względnie stałych cech osobowości. Niezależnie od różnicy poglądów na temat istoty impulsywności rozumianej jako cecha temperamentu czy też osobowości, autorzy są zgodni co do tego, że najistotniejszą jej charakterystykę stanowi spontaniczność zachowania (Strelau 1992a,b; 2001). Kazimierz Pospiszyl (2000) na podstawie przeglądu badań zauważył, że impulsywność jest cechą nierozzerwalnie związaną z psychopatią. W związku z powyższym Eysenck (Eysenck 1977; Eysenck, Eysenck 1996) przyjął, że impulsywność jest komponentą ekstrawersji odpowiedzialną za zachowanie przestępcze jednostki. Natomiast wymiar psychotyizmu jest mniej jasny teoretycznie, ale zazwyczaj objawia się skłonnością do agresji, chłodu, egocentryzmu, bezosobowego traktowania ludzi, impulsywnością, postawami antyspołecznymi i niekonwencjonalnymi postępowaniami (Pervin 2002). Dalsze badania prowadzone przez Blancę G. Sybil i Hansa J. Eysencków pozwoliły autorom na stwierdzenie, że w skład impulsywności wchodzi cztery następujące czynniki: impulsywność – w wąskim rozumieniu, podejmowanie ryzyka (śmiałość), brak planowania i żywość zachowań. Jan A. Feij (cyt. za: Strelau 2001) wysunął hipotezę, że heymanowski wymiar funkcji pierwotnej/wtórnej ma coś wspólnego z impulsywnością i poszukiwaniem wrażeń. Analiza czynnikowa danych Heymansa i Wiersny wykazała, że funkcja pierwotna/wtórna nie ujawniła się jako niezależny wymiar, lecz wyłonił się nowy, osobny czynnik – wymiar aktywności (składnik impulsywny) i wymiar emocjonalny (składnik gwałtowności). Uzyskane wyniki skłoniły van der Werffa i Verstera do wniosku, że wymiar funkcji pierwotnej/wtórnej przypomina wymiar impulsywności-refleksyjności, wprowadzony przez Kaganą. Natomiast Erik S. Barrata i John H. Patton (1983) zwrócili uwagę na fakt, że najbardziej typowa dla impulsywności jest charakterystyka czasowa procesów poznawczych, jak też innych form zachowania, przejawiających się w szybkości reakcji. Natomiast David Schalling (cyt. za: Strelau 1992a) sprowadza podstawowe składniki impulsywności do działania spontanicznego,

szybkości podejmowania decyzji oraz beztroski. Ponadto, wymienieni wyżej autorzy podzielają pogląd Graya (1981), zgodnie z którym impulsywność stanowi wymiar osobowości/temperamentu ortogonalny w stosunku do lęku. Zgodnie z założeniem Graya (1967, 1981, 1982, 1983, 1987) u podstaw lęku leży wrażliwość organizmu na sygnały typu „kary” lub braku „nagrody” oraz związana z nią łatwość wytwarzania reakcji lękowych. Poziom tego wymiaru kontrolowany jest przez BIS (bahawioralny system hamujący). Natomiast zwiększenie poziomu impulsywności wiąże się z podwyższeniem wrażliwości na bodźce typu „nagrody”, a fizjologicznie impulsywność jest związana z BAS (bahawioralny system aktywacji). Gray charakteryzuje introwertyków jako osoby o wysokim lęku i niskiej impulsywności, łatwiej i szybciej nabywające odruchy warunkowe na sygnały kary, podczas gdy ekstrawertycy charakteryzują się niskim poziomem lęku i wysokim poziomem impulsywności, warunkują się szybciej na sygnały typu nagrody (Nichols, Newman 1986; Patterson, Kassin, Newman 1987). Neurotyczność natomiast wiąże się ze stopniem wrażliwości na sygnały typu „kary” i „nagrody” (Wallace, Newman 1990). Wymiary E-I i N są, według Graya, wtórnymi konsekwencjami wzajemnych interakcji między lękiem a impulsywnością.

Charakterystyczna dla psychopatów jest szybka adaptacja do bodźców stymulujących oraz tendencja do poszukiwania nowych porcji silnej i zróżnicowanej stymulacji. Wiele sytuacji, których większość ludzi unika, ponieważ uchodzą za niebezpieczne i nierzadko przekraczają przyjęte powszechnie standardy prawne i społeczno-moralne, dla psychopatów jest wysoce atrakcyjnych i poszukiwanych. Takie sytuacje jak poszukiwanie ryzyka, brawura, agresja bądź samoagresja, fantazjowanie o treściach ekscytujących – to zachowania, które dostarczają psychopatom silnej i zróżnicowanej stymulacji w celu osiągnięcia optimum aktywacji (Haapasalo 1990; Meloy 1992, Pastwa-Wojciechowska 2004). Uwzględniając powyższe rozważania można przyjąć, że tym, co predysponuje osoby psychopatyczne do podejmowania zachowań ryzykownych jest potrzeba stymulacji i/lub podatność na znudzenie. Osoby te nieustannie poszukują nowych, intensywnych bodźców, korzystając przy tym z wszelkich dostępnych okazji, by doświadczyć ekscytacji, ryzyka czy potrzeby życia „na krawędzi”. Również niezdolność do tolerowania monotonii, w połączeniu z potrzebą ekscytacji uniemożliwia im adaptacyjne funkcjonowanie w warunkach uznawanych przez nich za nużące. Mają trudności w podejmowaniu zadań, które są monotonne, a także łatwo z nich rezygnują. Innymi słowy, osoby te często podejmują nowe aktywności i przerywają je z powodów trudnych do zrozumienia dla postronnego obserwatora. Pragnienie nowych doznań może prowadzić psychopatę do eksperymentów z różnymi substancjami psychoaktywnymi, podejmowania różnych

aktywności, w tym także związanych z naruszaniem norm prawnych. Warto także zauważyć, że zachowanie psychopatów często bywa inicjowane nagłym impulsem, wynikającym z aktualnych okoliczności zewnętrznych lub wewnętrznej potrzeby (Pospiszyl 2000, Hare 2003, Pastwa-Wojciechowska 2014). Zwykle żyją chwilą, a ich działanie nie wynika z planowania czy z refleksji odnośnie pozytywnych i negatywnych konsekwencji własnego postępowania dla siebie i innych ludzi. Mimo dowodów na impulsywność psychopatów przyjęcie, że są oni zdolni do sprawowania kontroli nad własnym zachowaniem prowadzić może do błędnych konkluzji. Wielu badaczy podkreśla znaczenie innych cech, składających się na interpersonalną charakterystykę psychopaty.

Osoby psychopatyczne bywają dysforyczne, niezdolne do tolerowania nudy, a ich nastrój może być obniżony. Z zaburzeniami tymi współwystępują zaburzenia lękowe, depresyjne, spowodowane zażywaniem substancji psychoaktywnych, somatyzacyjne, hazard patologiczny i inne zaburzenia kontroli impulsów. Zgodnie z DSM-IV prawdopodobieństwo rozwoju osobowości antyspołecznej w życiu dorosłym jest znacznie większe, gdy osoba taka wykazuje przed 10. rokiem życia zaburzenia zachowania oraz zespół nadpobudliwości psychoruchowej z deficytem uwagi. Zdaniem Sperry'ego (2005, za: Groth 2010, s. 45-46) behawioralny styl osobowości antyspołecznej cechuje się impulsywnością, drażliwością i agresywnością, co przejawia się w niedotrzymywaniu zobowiązań finansowych, łamaniu norm, impulsywnym gniewie, nieuczciwości i skłonności do oszustwa. Przeważnie są to osoby zaciekle, energiczne, ustawicznie poszukujące emocji i ryzyka. Styl interpersonalny cechuje wrogość wobec innych i nieuwzględnianie ich potrzeb i bezpieczeństwa. Zwykle są silnie nastawione na rywalizację, nieufne wobec innych, nieumiejące pogodzić się z przegraną. Relacje z innymi ludźmi opisywane są jako płytkie i wykalkulowane. Charakterystyka ta odpowiada zarówno osobom odnoszącym sukces w biznesie, polityce czy pracy zawodowej, jak również osobom naruszającym normy prawne. Z kolei ich styl poznawczy opisywany jest jako impulsywny, sztywny i zorientowany na zewnątrz. Przeważnie w pełni zdają sobie sprawę ze społecznych wskazówek i dość sprawnie „rozpracowują” ludzi i sytuacje. Osoby te są pełne pogardy dla autorytetów, reguł i norm społecznych, łatwo racjonalizują swoje zachowania. Dlatego też agresywność, drażliwość i impulsywność predysponuje ich do kłótni i napaści. Natomiast styl afektywny cechuje płytkość i powierzchowność. Emocje świadczące o wzruszeniu czy intymności relacji traktują jako oznaki słabości, a poczucia winy praktycznie nie doświadczają. Niezdolność do tolerowania nudy, depresji lub frustracji skłania te osoby do uczestniczenia w ryzykownych sytuacjach.

Omawiając pojęcie psychopatycznych zaburzeń osobowości nietrudno zauważyć, że można, a nawet należy odwołać się do **pojęcia socjalizacji**. U podłoża badań nad wczesnymi predyktorami psychopatii tkwi nadzieja na zidentyfikowanie ścieżek rozwojowych o odrębnych czynnikach przyczynowych, prowadzących do poważnego zachowania antyspołecznego u młodzieży, a ostatecznie do psychopatycznej osobowości u osób dorosłych. Model taki zakłada, że powstanie osobowości psychopatycznej poprzedza występowanie zachowań antyspołecznych we wcześniejszych okresach rozwojowych. Problem jednak mogą rodzić te przypadki, gdzie osoby o psychopatycznej osobowości nie mają udokumentowanych bądź też nie przyznają się do zachowań antyspołecznych, a w życiu dorosłym także nie popełniły przestępstwa. Analizując pojęcie psychopatycznych zaburzeń osobowości nietrudno zauważyć, że wielu autorów (Hare 2006; Pastwa-Wojciechowska 2004, 2008; Millon i Davis 2005; Blair 2007) odwołuje się do takich pojęć, jak: zaburzenia adaptacji, samoregulacji czy też procesów kontroli bądź samokontroli. Zdaniem Andrzeja Jakubika (1997) skutkami cech typowych dla tej kategorii zaburzeń osobowości jest niedostateczna adaptacja, względnie zachowania antyspołeczne, a najczęściej brak wykształcenia pomimo adekwatnego poziomu intelektualnego, brak zawodu, brak stałych związków rodzinnych i z innymi ludźmi, nieuporządkowane życie seksualne, uleganie nałogom, częste konflikty z porządkiem prawnym, które raczej są drobne i przypadkowe, rzadziej przestępstwa złożone, planowane. Warto w tym miejscu odwołać się do poglądów Baumeistera i współpracowników (2000), którzy wyróżniają dwie główne kategorie zaburzeń samoregulacji: niewystarczającą regulację (*underregulation*) oznaczającą sytuację, w której jednostka nie kontroluje samej siebie oraz niewłaściwą regulację (*misregulation*), gdzie kontrola jest sprawowana, ale nie daje pożądaných wyników lub daje wynik alternatywny. Oba te rodzaje regulacji stanowią dwa różne zagadnienia, dotyczące różnych procesów i muszą być analizowane oddzielnie. Badacze zwracają uwagę, że niewystarczająca regulacja jest zagadnieniem lepiej poznanym, chociaż w ostatnim czasie pojawiły się prace dotyczące niewłaściwej regulacji. Omawiany stan badań znajduje także odzwierciedlenie w badaniach nad psychopatycznymi zaburzeniami osobowości, gdzie dysponujemy bogatą literaturą na temat niewystarczającej regulacji (Penney i wsp. 2007, Servaist i wsp. 2006, Witkowski, Robinson 2008), podczas gdy w literaturze przedmiotu nie ma ani jednej pracy dotyczącej niewłaściwej regulacji u osób z psychopatycznymi zaburzeniami osobowości. Źródłem motywacji do samokontroli jest psychologiczny standard regulacyjny, dlatego też, zdaniem Mirosława Kofty (1979), jeżeli jednostka nie dysponuje zinternalizowanym standardem osobistym lub nie respektuje standardu zewnętrznego

(nie ceni go, nie uważa za obowiązujący, nie boi się konsekwencji jego naruszenia) – brakuje jej motywacji do tego, by poddawać kontroli własne działania, a także emocje. Oznacza to, że człowiek może przejawiać skrajnie impulsywne, emocjonalne, „niekontrolowane” formy zachowania się, że składniad jest w wysokim stopniu zdolny do samokontroli, czyli potrafi rozpoznawać własne emocje i ich przyczyny, jak też prawidłowo antycypować prawdopodobne ich następstwa oraz że dysponuje skutecznymi sposobami kontrolowania własnych impulsów i zachowań.

Omawiając pojęcie niewłaściwej regulacji u psychopatów zwraca się uwagę na takie zmienne, jak agresja oraz antyspołeczne zachowanie. Znaczenie i rolę agresji w badaniach nad psychopatią akcentowali między innymi Robert D. Hare (2003), Blair (2007), Munoz i wsp. (2008) czy Schmeelk i wsp. (2008). A. Frączek (1979), omawiając zagadnienie występowania podwyższonego poziomu agresji u psychopatów dokonał rozróżnienia pomiędzy agresywnością a zachowaniem agresywnym. Ponadto zauważył (2002), iż uruchomienie agresji wiąże się z operacjami poznawczymi podmiotu, a kluczowe znaczenie odgrywają w tym przypadku m.in.: atrybucje, antycypacje konsekwencji zachowania się oraz zdolność do decentracji. Robert W. McCord i James McCord (1964) oraz Harvey Cleckley (1976) podkreślają, że podstawową cechą diagnostyczną psychopatii jest antyspołeczna agresja, która przejawia się w tendencjach do podejmowania działań mających na celu wyrządzenie drugiej osobie krzywdy bólu bądź cierpienia. Zdaniem Wandy Ciarkowskiej (1979) należy przypuszczać, że agresywność psychopatów jest wtórną właściwością w stosunku do takich cech, jak: egocentryzm, brak empatii, impulsywność, niezdolność do przeżywania poczucia winy i stworzenia emocjonalnych związków z innymi. Na uwagę zasługuje fakt, że psychopaci otrzymują większą liczbę wyroków za przestępstwa z użyciem przemocy i agresji.

Wszelkie dyskusje, spory, a tym samym i kontrowersje wokół pojęcia psychopatii, czy to wynikające z kwestii terminologicznych, czy też dotyczące zagadnień opisu i diagnozy psychopatii, przyczyniają się w gruncie rzeczy do poszukiwania odpowiedzi na fundamentalne pytanie o pojęcie normy i patologii. W przypadku osób psychopatycznych stosunkowo rzadko przeprowadzane są badania ich zdrowia psychicznego i fizycznego, w tym występowanie zachowań, które mogą stanowić, bezpośrednio lub w dalszej perspektywie, zagrożenie dla zdrowia (Pastwa-Wojciechowska 2014). Zachowania te określane są czasem jako „zachowania problemowe” lub „zachowania ryzykowne”. Warto zaznaczyć, że zachowania te stanowią przedmiot zainteresowania badaczy zajmujących się problematyką zdrowia psychicznego. W badaniach zdrowia psychicznego można spotkać próby uporządkowania

szerokiego wachlarza stosowanych miar zaburzeń zdrowia poprzez wprowadzenie podziału na dwie zasadnicze kategorie, określane jako wskaźniki eksternalizacyjne (*externalizing*) i internalizacyjne (*internalizing*). Pierwsza z tych grup obejmuje zachowania związane z agresją, przemocą, łamaniem norm życia społecznego, zachowania przestępcze, używanie substancji psychoaktywnych. Druga grupa wskaźników opisuje problemy wewnętrzne, emocjonalne, głównie zaburzenia depresyjne i lękowe, nadmierny stres i inne problemy (Bobrowski i wsp. 2005). Warto także zwrócić uwagę, że sporadyczne pojawianie się niektórych zachowań problemowych w okresie dorastania nie zawsze świadczy o zaburzeniach zdrowia psychicznego. Zachowania takie mogą być wręcz normatywne dla tego okresu w życiu człowieka. Z drugiej jednak strony nasilone, częste zachowania ryzykowne, mogą powodować wymierne szkody (zdrowotne, społeczne), utrudniać prawidłowy rozwój osobowości i potencjału, jaki posiada młody człowiek. Dlatego też jako symptomatyczne traktowane jest nadużywanie alkoholu, a nie po prostu picie alkoholu, które wraz z dorastaniem staje się coraz bardziej powszechnym i normatywnym zjawiskiem wśród młodzieży. Nadużywanie alkoholu lub innych substancji psychoaktywnych przez młodzież rozumiane jest jako częste używanie lub używanie w sposób związany z poważnymi konsekwencjami (np. zdrowotnymi, społecznymi) (Bobrowski i wsp. 2005). Jak podkreśla Bobrowski i współpracownicy (tamże) należy w podobny sposób definiować inne rodzaje zachowań problemowych – jako symptomatyczne traktując zachowania często występujące lub takie, które mogą prowadzić do ewidentnych, negatywnych konsekwencji. Trudno jednak tu o zupełnie ostre, ścisłe definicje zachowań określanych jako problemowe czy ryzykowne (tamże, Bobrowski 2006).

Jak już wspomniano wcześniej, charakterystyczną cechą psychopatów jest silna, chroniczna potrzeba stymulacji, która przekłada się na nieustanne poszukiwanie nowych, intensywnych bodźców. Osoby te nie potrafią tolerować monotonii, przez co nie są w stanie funkcjonować w sposób adaptacyjny w warunkach uznawanych przez nich za nużące – w szkole, w miejscu pracy czy w związkach. Niechętnie podejmują się zadań, które uznają za monotonne i łatwo z nich rezygnują, co sprzyja konstytuowaniu się wzorca zachowania polegającego na ustawicznym rozpoczynaniu nowych aktywności i przerwaniu ich z powodów trudnych do zrozumienia dla otoczenia. Pragnienie nowych doznań może prowadzić osobę psychopatyczną do eksperymentowania z różnymi rodzajami substancji psychoaktywnych oraz do naruszania obowiązujących norm prawnych. Zachowanie psychopatów często bywa nagłym impulsem, pozbawionym modelującego wpływu obron, wynikającym z aktualnych okoliczności zewnętrznych lub wewnętrznej potrzeby. Zwykle

żyją chwilą, a ich działanie nie wynika z planowania czy refleksji odnośnie pozytywnych i negatywnych konsekwencji własnego postępowania dla siebie i innych ludzi. Dlatego też osoby psychopatyczne potrafią z dnia na dzień zerwać relacje, rzucać posady, zmieniać miejsce pracy czy zamieszkania. Wykazują impulsywność w związkach, pracy czy w popełnianych w nieplanowany sposób przestępstwach. Należy jednak podkreślić, że wielu badaczy podkreśla znaczenie innych cech składających się interpersonalną charakterystykę psychopaty – racjonalności, zdolności do kalkulowania i odraczania gratyfikacji, gdy mu to nie odpowiada – i przeciwstawia je cesze impulsywności (Groth 2010).

Literatura

- BARRAT E. S., PATTON J. H. (1983), Impulsivity: Cognitive, behavioral, and psychophysiological correlates, [in:] M. Zuckerman (red.), *Biological bases of sensation seeking, impulsivity and anxiety*, 77–116, Hillsdale, N. J. Erlbaum.
- BAUMEISTER R. F., HEATHERTON T. F., TICE, D. M. (2000), Utrata kontroli. Jak i dlaczego tracimy zdolność samoregulacji, Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa.
- BLAIR R. J. (2007), Aggression, psychopathy and free will from a cognitive neuroscience perspective, *Behavioral Sciences and The Law*, 25, 2, 321–331.
- BOBROWSKI K. J. (2006), Zdrowie psychiczne i zachowania ryzykowne 15-latków – badania mokatowskie, „Alkoholizm i narkomania”, 19, 3, 225–242.
- BOBROWSKI K. J., CZABAŁA J. CZ., BRYKCYŃSKA C. (2005), Zachowania ryzykowne jako wymiar oceny stanu zdrowia psychicznego młodzieży, „Postępy Psychiatrii i Neurologii”, 14, 4, 285–292.
- CIARKOWSKA W. (1979), Wpływ bodźca o znaczeniu emocjonalnym na intensywność zachowania agresywnego osób o zróżnicowanym nasileniu cech psychopatycznych, „Studia Socjologiczne”, t. XVII, 137–153.
- CLECKLEY H. (1976), *The mask of sanity*, (5th), Mosby, St. Louis.
- Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. DSM–IV TR (2000), American Psychiatric Association, Washington, DC.
- DOLAN M. C. (2010), What imaging tells us about violence in anti-social men, „Criminal Behavior and Mental Health”, 20, 199–214.
- ELIASZ A. (1981), *Temperament a system regulacji stymulacji*, PWN, Warszawa.

- ELIASZ A., WRZEŚNIEWSKI K. (1988), Ryzyko chorób psychosomatycznych: środowisko i temperament a wzór zachowania A, Ossolineum, Wrocław.
- EYSENCK, H. J. (1977), *Crime and Personality*, London, Routledge and Kegan Paul.
- EYSENCK H., EYSENCK M. (1996), Podpatrywanie umysłu. Dlaczego ludzie zachowują się tak, jak się zachowują?, GWP, Gdańsk.
- FRĄCZEK A. (1979), *Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych*, Ossolineum, Wrocław.
- FRĄCZEK A. (2002), Agresja interpersonalna: Opis i analiza z perspektywy psychologii społecznej, [w:] *Człowiek i agresja. Głosy o nienawiści i przemocy. Ujęcie interdyscyplinarne*, praca zbiorowa, Wydawnictwo Sic!, Warszawa, s. 43–55.
- GRAY J. A. (1967), Strength of the Nervous System, Introversion- Extraversion, Conditionability and Arousal. *Behaviour Research and Therapy*, 5, 151–170.
- (1981), A critique of Eysenck's theory of personality, [in:] H. J. Eysenck (red.), *A model of personality* (45–67), Springer Verlag, Berlin.
- (1982), *Precis of the neuropsychology of anxiety: An inquiry into the function of the septo-hippocampal system*, „The Behavioral and Brain Sciences”, 5, 469–534.
- (1983), Where we should we search for biologically based dimensions of personality?, „Zeitschrift für Differentielle und Diagnostische Psychologie”, 4, 163–174.
- (1987), Perspectives on anxiety and impulsivity: A commentary, „Journal of Research in Personality”, 21, 499–509.
- GROTH J. (2010), *Oblicza psychopatii. Obraz kliniczny i kategorie diagnostyczne*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- HAAPASALO J. (1990), Sensation seeking and Eysenck's personality dimensions in an offender sample. „Personality Individual Differences”, 1, 81–84.
- HARE R. D. (2003), *Hare PCL-R 2nd Edition*, Multi-Health Systems, Toronto.
- (2006), *Psychopaci są wśród nas*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- ICD-10 (2000), *Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych. Rewizja dziesiąta*, Wydawnictwo Vesalius, Kraków.
- JAKUBIK A. (1997), *Zaburzenia osobowości*, PZWL, Warszawa.
- KOFTA M. (1979), *Samokontrola a emocje*, PWN, Warszawa.

- MCCORD W., MCCORD J. (1964), *The Psychopath: An essay on the criminal mind*, D. Van Nostrand, Princeton.
- MELOY J. R. (1992), *The Psychopathic Mind. Origins, Dynamics, and Treatment*, Jason Aronson, Inc, Northvale.
- MILLON T., DAVIS R. (2005), *Zaburzenia osobowości we współczesnym świecie*, Instytut Psychologii Zdrowia, Warszawa.
- MUNOZ L. C., TRICK P. J., KIMONIS E. R., AUCOIN K. J. (2008), Verbal ability and delinquency: Testing the moderating role of psychopathic traits, „*Journal of Child Psychology and Psychiatry, and Allied Disciplines*”, 49, 4, 414–421.
- NEWMAN J. P. (1998), Psychopathic behavior: an information processing perspective, [w:] D. J. Cooke, A. E. Forth, R. D. Hare (red.), *Psychopathy: theory, research and implications for society*, Lower Academic Publishing, Dordrecht, Netherlands, 81-104.
- NICHOLS S. L., NEWMAN J. P. (1985), Effects of punishment on response latency in extraverts, „*Journal of Personality and Social Psychology*”, 50, 624–630.
- OLDHAM J. M., MORRIS L. B. (1997), *Twój psychologiczny autoportret. Dlaczego czujesz, kochasz, myślisz, postępujesz właśnie tak*, Wydawnictwo Jacek Santorski & Co, Warszawa.
- PASTWA-WOJCIECHOWSKA B. (2004), *Naruszanie norm prawnych w psychopatii. Analiza kryminologiczno-psychologiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- (2008), Psychopathy and Gender Differences. From Norm to Pathology, [w:] A. Chybicka, M. Kaźmierczak (red.), *Appreciating diversity – gender and cultural issues*, 381–414, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- (2014), Psychopatyczne/antyspołeczne zaburzenia osobowości, [w:] *Zaburzenia osobowości. Problemy diagnozy klinicznej*, red. L. Cierpiąłkowska, E. Soroko, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań, s. 168-185.
- PATTERSON C. H., KOSSON D. S., NEWMAN J. P. (1987), Reaction to punishment reflectivity and passive avoidance learning in extraverts, „*Journal of Personality and Social Psychology*”, 52, 565–575.
- PENNEY S. R., MORETTI M. M. (2007), The relation of psychopathy to concurrent aggression and antisocial behavior in high-risk adolescent girl and boy, *Behavioral Science and the Law*, 25, 21–41.
- PERVIN L. A. (2002), *Psychologia osobowości*, GWP, Gdańsk.
- POSPISZYL K. (2000), *Psychopatia*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.

- QUAY H. C. (1965), Psychopathic personality as pathological stimulation-seeking, „American Journal of Psychiatry”, 122, 180–183.
- (1993), The psychobiology of undersocialized aggressive conduct disorder: A theoretical perspective, „Development and Psychopathology”, 5, 165–180.
- REYKOWSKI J. (1970), Natura ludzka a potrzeby, „Etyka”, 6, 31-49.
- SCHMEELK K. M., SYVERS P., LILIENFELD S. O. (2008), Traits correlates of relational aggression in a nonclinical sample: DSM-IV personality disorders and psychopathy, „Journal of Personality Disorders”, 22, 3, 269–283.
- SERVAIS L., STILLEMANS E., DE SMET S., PICCININ B., FOSSION P., LAVILLE J., TITECA P., TITECA J., HOFFMANN E. (2006), Fear emotional expression in psychopathy and antisocial personality disorder, [w:] C. Salvatore (red.), Fear in cognitive neurosciences (157–178), Nova Science Publisher, Mauppauge, NY,US.
- STALENHEIM E.G., ERIKSSON E., VON KNORRING L., WIDE L. (1998), Testosterone as a biological marker in psychopathy and alcoholism, „Psychiatry Research”, 77, 79-88.
- STRELAU J. (1992a), Temperament i inteligencja, PWN, Warszawa.
- (1992b), Badania nad temperamentem. Teoria, diagnoza, zastosowania, Ossolineum, Wrocław.
- (2001), Psychologia temperamentu, PWN, Warszawa.
- VETULANI J. (2013), Neurochemia impulsywności i agresji, „Psychiatria Polska”, 1, 103-115.
- WALLACE J. F., NEWMAN J. P. (2006), Reinforcement sensitivity theory and psychopathy: Associations between psychopathy and the behavioral activation and inhibition systems. [In:] P. J. Corr (Ed.), Reinforcement Sensitivity Theory of Personality, Cambridge University Press, Cambridge.
- WITKOWSKI B. M., ROBINSON M. D. (2008), Putting the brakes on antisocial behavior: Secondary psychopathy and posterror adjustments in reaction time, „Personality and Individual Differences”, 44, 8, 1807–1818.
- ZUCKERMAN M. (1991), Psychobiology of personality, Cambridge University Press, Cambridge.
- (1994), Behavioral Expressions and Biosocial Bases of Sensation Seeking, Cambridge University Press, New York.

Beata Pastwa-Wojciechowska

RISK BEHAVIOURS OF PEOPLE WITH PSYCHOPATHIC PERSONALITY STRUCTURE

Keywords: risk behaviours, psychopathic personality, risk factors of development, externalization rates, internalization rates.

The factors associated with etiology and development of psychopathic personality still form the area of intensive research performed by the representatives of various scientific disciplines. A very particular place in these deliberations is taken by the cognition of effects on physical and mental health concerning the people remaining in the relationship with psychopaths; while on the contrary, significantly less research concerns the abilities of psychopaths to achieve and use their own mental, physical and social possibilities to respond adequately to environmental challenges in the context of widely understood health. In the research on mental health one can notice the attempts to organize a wide range of used measurements of health disorders via the introduction of a division into two main categories, referred to as externalizing and internalizing indicators. The first group includes the behaviours connected with aggression, violence, violation of social norms, criminal behaviours or the use of psychoactive substances. Another group of indicators describes internal and emotional problems, mainly depression and anxiety disorders, excessive stress and other problems. Therefore, this paper aims at identifying factors which are commonly recognized as risk factors of formation and development of a psychopathic personality. It also intends to introduce the analysis of relation between externalizing and internalizing indicators.

Iwona Grzegorzewska*

PSYCHOSPOŁECZNE PREDYKTORY ZACHOWAŃ RYZYKOWNYCH MŁODZIEŻY

Wprowadzenie

Rozpowszechnienie i częstość występowania zachowań ryzykownych wśród młodzieży wskazuje, że podejmowanie ryzyka jest doświadczeniem wpisanym w okres dorastania. Zgodnie z teorią zachowań problemowych Jessorów (1972) zarówno zachowania problemowe (np. picie alkoholu, używanie narkotyków, zachowania buntownicze), jak i zachowania zgodne z normami społecznymi (np. chodzenie do szkoły, udział w życiu religijnym) pozwalają nastolatkom realizować zadania rozwojowe i zaspokajać kluczowe potrzeby psychologiczne. Współcześnie podkreśla się, że wiele zachowań ryzykownych wpisanych jest niejako w dojrzewanie, a testowanie granic i przekraczanie norm stanowi nieodłączny element kształtowania tożsamości i osiągnięcia niezależności młodych ludzi. Ułatwia to młodym ludziom zrozumienie samego siebie w kontekście wyzwań i zadań rozwojowych przed nimi stojących. Zachowania ryzykowne są zatem rozwojowe w tym znaczeniu, że umożliwiają zaspokojenie najważniejszych potrzeb psychicznych (m.in. przynależności, akceptacji), pozwalają na realizację ważnych rozwojowo celów oraz ułatwiają radzenie sobie z trudnymi sytuacjami życiowymi.

Jednak podejmowanie przez młodzież zachowań ryzykownych może mieć swoje poważne konsekwencje. Jeśli częstotliwość i intensywność zachowań ryzykownych wzrasta, przestają one mieć pozytywny rozwojowo charakter, a stają się problematyczne. Tym bardziej, im szybciej młodzi ludzie angażują się w ryzyko (Dryfoos 1990). Do negatywnych konsekwencji zachowań ryzykownych zaliczamy: po pierwsze, dezaprobatę społeczną wynikającą z przekraczania norm i zasad współżycia społecznego; po drugie, zagrożenia dla zdrowia i rozwoju młodych ludzi, które łączą się z problemami somatycznymi, psychopatologią i trudnościami w pełnieniu ról społecznych. Najbardziej problemowe staje się kumulowanie zachowań ryzykownych, czyli jednoczesne nadużywanie substancji psychoaktywnych, szybka

*Iwona Grzegorzewska – dr hab. psychologii, adiunkt w Zakładzie Psychologii Uniwersytetu Zielonogórskiego.

jazda samochodem czy seks bez zabezpieczeń. Istnieje kilka mocnych dowodów empirycznych wskazujących na współwystępowanie zachowań problemowych u młodzieży w kilku istotnych rozwojowo obszarach (Irwin, Millstein 1991). Szczególnie problematyczne są sytuacje, kiedy ryzyko podejmowane jest w sposób lekkomyślny, bez minimalizowania strat albo w sposób nadmiernie ekspansywny i przesadzony. Skumulowane zachowania ryzykowne ograniczają liczbę i częstość zachowań konwencjonalnych, co z kolei może prowadzić do poważnych problemów zdrowotnych, rozwojowych i społecznych (Arnett 1992).

Zachowania ryzykowne młodzieży stanowią wypadkową ich warunków życiowych (w tym statusu społeczno-ekonomicznego rodziny), relacji interpersonalnych w rodzinie, jakości sprawowania funkcji rodzicielskich, cech indywidualnych adolescenta, postaw i zachowań rówieśników, klimatu i atmosfery panującej w szkole i cech najbliższego sąsiedztwa. Do istotnych czynników ryzyka w okresie dojrzewania należy również doświadczanie przemocy (jako ofiara i/albo świadek), brak wsparcia społecznego, kultura sprzyjająca spożywaniu alkoholu, dostępność narkotyków czy korzystanie z pornografii. Dojrzewanie jest okresem, w którym – w niesprzyjających warunkach – kumulują się wpływy wielu czynników ryzyka i dochodzi do eskalacji zachowań ryzykownych. Trudno z tej listy wyłonić jeden dominujący czynnik lub grupę czynników. Dodatkowo, normatywność i nienormatywność zachowań ryzykownych młodzieży zmienia się w różnych momentach rozwojowych. Np. w okresie wczesnej adolescencji (12-16 lat) wiele zachowań podejmowanych przez nastolatków ma charakter problematyczny (np. rozpoczęcie współżycia seksualnego czy też szybka jazda samochodem), podczas gdy w późnej fazie dorastania (17-20 lat) nie pełnią już one funkcji tak mocno lub w ogóle negatywnej.

Współcześnie coraz częściej podkreśla się, że oprócz czynników ryzyka w przebiegu rozwoju młodych ludzi można także zaobserwować neutralizującą obecność czynników ochronnych. Zaliczamy do nich własności indywidualne jednostki, jej relacje z ludźmi oraz zasoby środowiska. Wyniki badań są zgodne co do tego, że zarówno zasoby nastolatka (np. dobry temperament, wysoki poziom inteligencji, dobra samoocena), jak i jakość życia rodzinnego i społecznego, w tym wysoki poziom wsparcia są najsilniejszymi czynnikami chroniącymi młodzież przed rozwojem zespołu zachowań problemowych (nadużywania substancji psychoaktywnych, ryzykownych zachowań seksualnych, agresji, wykroczeń i problemów szkolnych). Wiedza na temat czynników chroniących, czynników ryzyka i ich interakcji stanowi podstawę dla rozwijania skutecznych metod ograniczania zachowań ryzykownych w okresie dojrzewania. Stąd problematyka prezentowanych badań.

Ich celem była ocena czynników ryzyka zachowań ryzykownych i zasobów przed nimi chroniących, a także siła ich działania w okresie dojrzewania.

Metoda

Cel badań

Zachowania ryzykowne są nieodłączną częścią dorastania człowieka. Na skutek zamian, jakie dokonują się w tym czasie w psychice, młodzi ludzie posiadają wyraźną potrzebę określenia własnego Ja, co zazwyczaj odbywa się poprzez mniej lub bardziej ostrą konfrontację ze światem dorosłych. Zachowania problemowe mimo swojego rozwojowego charakteru często w sposób bardzo negatywny wpływają na zdrowie fizyczne i psychiczne młodych ludzi. Dużym problemem społecznym staje się agresywność, eksperymentowanie ze środkami odurzającymi czy też picie alkoholu.

Nadrzędnym celem prezentowanych badań było ustalenie, czy istnieje związek pomiędzy wyróżnionymi czynnikami personalnymi i środowiskowymi a zachowaniami ryzykownymi w okresie wczesnej adolescencji oraz które predyktory najsilniej wyjaśniają powstawanie zachowań ryzykownych. Poszukiwano odpowiedzi na następujące pytania: 1. Jakie czynniki psychospołeczne wiążą się z mniejszym, a jakie z większym nasileniem zachowań problemowych u dorastających? 2. Które z analizowanych czynników najsilniej zmniejszają ryzyko występowania zachowań ryzykownych? oraz 3. Które z analizowanych czynników najsilniej zwiększają ryzyko występowania zachowań ryzykownych?

Przyjęto zatem następujące hipotezy badawcze:

H1: Istnieje korelacja między czynnikami indywidualnymi jednostki (temperamentem, prężnością psychiczną, wzorcami przywiązania, strategiami radzenia sobie ze stresem i umiejętnościami szkolnymi) a podejmowaniem zachowań ryzykownych.

H2: Istnieje związek między spostrzeganym wsparciem społecznym a podejmowaniem zachowań ryzykownych u dorastających.

H3: Istnieje związek pomiędzy negatywnymi zdarzeniami życiowymi młodych ludzi a podejmowaniem zachowań ryzykownych.

H4: Można wyróżnić najsilniejsze predyktory zachowań ryzykownych u dorastających.

Osoby

Badaniami objęto 182 uczniów w wieku 13-16 lat. Badania prowadzone były indywidualnie lub grupowo na terenie zielonogórskich szkół i placówek

oświatowych. Warunkiem przystąpienia do badań było uzyskanie zgody na udział od rodziców i ich dzieci.

Narzędzia badawcze

W badaniach wykorzystano narzędzia do pomiaru zmiennych zależnych – zachowania ryzykowne oraz zmiennych niezależnych – predyspozycje indywidualne i środowiskowe.

Szacowanie zachowań ryzykownych

Za miarę zachowań ryzykownych przyjęto poziom eksternalizacji problemów. Zachowania eksternalizacyjne oceniane są w postaci jednoznacznie określonych działań, sprzecznych z ogólnie akceptowanymi normami społecznymi. Podstawowymi ich składnikami są przejawy agresji, przeciwstawianie się i opór wobec otoczenia, impulsywność, destruktywność i antyspołeczność. Źródłowym czynnikiem tych wszystkich przejawów jest słaba kontrola, która oznacza „rzutowanie na zewnątrz” przeżywanych problemów. Negatywne konsekwencje tych zachowań dotyczą w większym stopniu otoczenia społecznego niż samej jednostki – podmiotu i sprawcy tych zachowań. Do oceny poziomu występowania w badanej populacji zaburzeń psychicznych o charakterze eksternalizacji wykorzystano skalę VII i VIII Kwestionariusza Diagnostycznego Achenbacha. Ogólny możliwy do uzyskania wynik mieści się w granicach 0-70. Test został adaptowany do warunków polskich przez Wolańczyka (2002). Kwestionariusz jest często stosowany w badaniach empirycznych do oceny poziomu występowania problemów u dzieci i młodzieży.

Szacowanie predyspozycji indywidualnych i środowiskowych:

Wykorzystano następujące metody do oceny

- prężności psychicznej rozumianej jako cecha osobowości istotnie związana z przystosowaniem i adaptacją do aktualnej sytuacji i wymagań społecznych. Wykorzystano Kwestionariusz Prężności Psychiczej Prince-Embury (2006; Resiliency Scales for Children and Adolescents), który służy do oceny indywidualnej siły jednostki w radzeniu sobie z przeciwnościami losu, tzw. prężności psychicznej (resiliency) w trzech aspektach: poczucia mistrzostwa, relacji z innymi i emocjonalnej reaktywności. Współczynniki rzetelności α -Cronbacha mieszczą się w granicach 0,92-0,94;
- temperamentu: Kwestionariusz Temperamentu EAS autorstwa A. H. Bussa i R. Plomina w polskiej adaptacji W. Oniszczenko (1997); kwestionariusz składa się z pięciu skal: Niezadowolenie (N), Strach (S),

Złość (Z), Aktywność (A) i Towarzyskość (T). Rzetelność kwestionariusza została określona za pomocą metody zgodności wewnętrznej skal oraz ich stabilności bezwzględnej. Współczynniki rzetelności (α -Cronbacha) mieszczą się w granicach 0,57-0,74;

- wzorców przywiązania: wykorzystano metodę służącą do oceny przez osoby badane afektywno-poznawczych wzorców przywiązania jako źródła psychicznego bezpieczeństwa. Teoretyczne ramy kwestionariusza stanowi teoria przywiązania, pierwotnie sformułowana przez Bowlby i niedawno rozszerzona przez innych badaczy. Oceniane są cztery szerokie wymiary przywiązania: więź, poziom wzajemnego zaufania, jakość komunikacji oraz zakres gniewu i alienacji. Wykorzystano dwie podskale Inwentarza Przywiązania do Rodziców i Rówieśników Armsdena i Greenberga (1987) (Inventory of Parent and Peer Attachment – IPPA). Psychometryczne badania trafności dały zadowalające rezultaty. Test jest powszechnie wykorzystywany w Stanach Zjednoczonych, w Polsce wykorzystywany w nielicznych badaniach (Mazur, Małkowska-Szkućnik 2011; Grzegorzewska 2013);
- strategii radzenia sobie ze stresem, czyli sposobów reagowania w sytuacjach trudnych i zagrażających. Wykorzystano Skalę „Jak sobie radzisz?” – JSR autorstwa Zygryda Juczyńskiego i Niny Ogińskiej-Bulik (2009). Metoda bada zarówno dyspozycyjne, będące przejawem trwałej tendencji u jednostki radzenia sobie w określony sposób, jak sytuacyjne, wynikające ze specyfiki sytuacji trudnej sposoby radzenia sobie ze stresem. Współczynniki rzetelności α -Cronbacha dla wersji dyspozycyjnej wyniosły od 0,68 do 0,73; dla wersji sytuacyjnej mieszczą się w przedziale 0.66-0.71. Trafność skali badana analizą czynnikową i metodą korelującą wyniki JSR z wynikami innych skal. Uzyskano dobre rezultaty;
- umiejętności szkolnych: mierzono je za pomocą średniej ocen na ostatnim świadectwie szkolnym;
- wsparcia społecznego: Child and Adolescent Social Support Scale (CASSS) by Demaray, Malecki, Elliot (2000). Wykorzystano podskale kwestionariusza mierzące aktualne wsparcie społeczne uzyskiwane od rodziców, nauczycieli, przyjaciela i rówieśników. Każda podskala zawiera 12 pozycji kodowanych na skali 6-punktowej. Uzyskane wyniki dla każdej z 5 podskal mieszczą się w przedziale 12-72. Współczynniki rzetelności α -Cronbacha wynoszą od 0.92-0.97;

- aktywności własnej: pięć pojedynczych pytań dotyczących aktywności sportowej i hobby, zaangażowania w tę aktywność oraz przynależności do organizacji, klubów czy drużyn lub grup nieformalnych. Odpowiedzi były kodowane od 0 do 4, maksymalny wynik możliwy do uzyskania wynosi 20;
- negatywnych zdarzeń życiowych: Skala Doświadczeń Życiowych dla Dzieci i Młodzieży (Grzegorzewska 2006).

Wyniki badań

Analiza uzyskanych wyników badań, zgodnie z postawionymi pytaniami badawczymi obejmowała ustalenie, czy istnieją powiązania między wyróżnionymi zmiennymi niezależnymi a poziomem zachowań ryzykownych u badanych. Analizy statystyczne prowadzone były dwustopniowo. Najpierw obliczono współczynnik korelacji r -Pearsona, po spełnieniu odpowiednich kryteriów, a następnie za pomocą regresji wielokrotnej szukano najsilniejszych predyktorów zachowań ryzykownych.

Analiza rozwiązań równań regresji odnośnie zachowań ryzykownych pozwala sugerować, że dla zdrowia korzystne jest zmniejszenie lub zwiększenie jakiegoś czynnika. W sposób pośredni można zatem (przynajmniej częściowo) wnioskować o czynnikach ryzyka i zasobach oddziałujących na zachowania młodzieży. Tego typu wniosek jest użyteczny przy konstruowaniu programów wychowawczych i profilaktycznych.

Punktem wyjścia analiz było ustalenie, czy istnieją powiązania między wyróżnionymi predyspozycjami indywidualnymi i środowiskowymi a poziomem zachowań ryzykownych młodzieży. Warto zaznaczyć, że wszystkie wyróżnione zmienne niezależne, w mniejszym lub większym stopniu istotnie statystycznie korelowały z poziomem zachowań ryzykownych dorastających. Uzyskane wyniki badań wskazują, że: (1) istnieje ujemna korelacja między poziomem zachowań ryzykownych a prężnością psychiczną jednostki ($r=-0,437^{**\dagger}$) oraz jej poszczególnymi wymiarami: poczuciem mistrzostwa ($r=-0,508^{**}$), reaktywnością ($r=-0,3^{**}$) oraz umiejętnościami społecznymi ($r=-0,301^{**}$); (2) inne cechy osobowości, które korelują z poziomem zachowań ryzykownych to temperament; pozytywnie ze zmienną zależną korelują takie cechy temperamentu jak niezadowolenie ($r=0,413^{**}$) i złość ($r=0,587^{**}$), natomiast ujemnie – towarzyskość ($r=-0,274^{**}$); (3) w obszarze strategii radzenia sobie ze stresem pozytywną korelację ze skłonnością do podejmowania zachowań ryzykownych wykazują sytuacyjne strategie koncentracji na emocjach ($r=0,241^{*\dagger}$), natomiast ujemny związek występuje w odniesieniu do dyspozycyjnych aktywnych strategii radzenia sobie z stre-

sem ($r=-0,238^*$); (4) bezpieczne wzorce przywiązania w relacjach z matką i ojcem ujemnie korelują z poziomem zachowań ryzykownych; uzyskane korelacje prezentują się następująco: więź matka ($r=-0,461^{**}$), zaufanie matka ($r=-0,447^{**}$); komunikacja matka ($r=-0,392^{**}$), alienacja matka ($r=0,442^{**}$), więź ojciec ($r=-0,292^{**}$), zaufanie ojciec ($r=-0,321^{**}$), komunikacja ojciec ($r=-0,334^{**}$), alienacja ojciec ($r=0,354^{**}$); (5) istnieje wyraźna korelacja pomiędzy umiejętnościami szkolnymi młodych ludzi a ich skłonnością do podejmowania ryzyka ($r=-0,634^{**}$). W odniesieniu do zmiennych środowiskowych wykazano istnienie następujących korelacji: (1) podejmowanie działań ryzykownych ujemnie koreluje z prawie wszystkimi rodzajami otrzymywanego wsparcia: od matki ($r=-0,324^{**}$), nauczycieli ($r=-0,336^{**}$), kolegów ($r=-0,476^{**}$) i przyjaciela ($r=-0,398^{**}$); (2) nie wykazano natomiast związku między poziomem zachowań ryzykownych a wsparciem otrzymywanym od ojca oraz aktywnością własną jednostki w środowisku.

W kolejnym kroku zaprojektowano szereg równań regresji, które pozwoliły na ustalenie najsilniejszych predyktorów zachowań ryzykownych dorastających. W odniesieniu do czynników indywidualnych zachowania ryzykowne odzwierciedlające mechanizm eksternalizacji problemów wyjaśniane są przez cechy temperamentu dorastających (zwłaszcza złość i aktywność) oraz jakość przywiązania do matki. Skorygowany współczynnik regresji wielokrotnej wynosi $R^2=0,419$, co pozwala przyjąć, że zmienne te tłumaczą 41,9% wariancji wyników (por.: tabela 1).

Analizując wpływ pozostałych czynników na poziom zachowań ryzykownych (por.: tabela 2) można stwierdzić, że czynnikami chroniącymi dorastających przed nasilaniem się objawów o charakterze eksternalizacji jest wsparcie uzyskiwane od nauczycieli i kolegów, a czynnikiem ryzyka wsparcie uzyskiwane od ojca. Zmienne te łącznie wyjaśniają około 38,9% wariancji zmiennej wyniku poziom zachowań ryzykownych.

Rozwiązane równania regresji odnośnie roli negatywnych zdarzeń życiowych i strategii radzenia sobie ze stresem również wskazują na ich związek z skłonnością do ryzyka u dorastających (por.: tabela 3). Zachowania ryzykowne oparte na mechanizmie eksternalizacji problemów są wyjaśniane przez nasilenie stresu życiowego w postaci pojedynczych i skumulowanych negatywnych zdarzeń życiowych. Zmienne te wyjaśniają 25,7% wariancji wyniku poziom zachowań ryzykownych.

Podsumowanie

Adolescencja jest okresem przejściowym między dzieciństwem a dorosłością, w którym młodzi ludzie doskonalą swoje umiejętności intelektualne i spo-

Tabela 1

Indywidualne czynniki psychologiczne a poziom zachowań ryzykownych u dorastających – analiza regresji

Zmienna wyjaśniana	Współczynnik				
	Model	Współczynniki niestandardyzowane		Współczynniki standaryzowane	t
		B	Błąd standardowy		
Poziom zachowań ryzykownych	(Stała)	2,824	6,344		,445
	złość	1,381	,357		,657
	aktywność	,859	,334	,330	3,866
	wieź matka	,766	,278	,210	2,577
	zaufanie matka	-,469	,224	,328	2,752
R ² = 41,9% F(20, 157) = 7,36; p < 0,001					-2,090
					,038

Tabela 2

Czynniki społeczne a poziom zachowań ryzykownych dorastających – analiza regresji

Zmienna wyjaśniana	Współczynniki niestandardyzowane	Współczynniki standardyzowane		t	Istotność
		B	Błąd standardowy		
Poziom zachowań ryzykownych	(Stała)	90,98	8,116	11,210	0,000
	wsparcie ojciec	0,322	0,118	2,720	0,007
	wsparcie nauczyciele	-0,237	0,107	-2,222	0,028
	wsparcie koledzy	-0,370	0,132	-2,809	0,006
R ² = 38,9%; F(11, 166) = 11,25; p < 0,001					

Negatywne zdarzenia życiowe i strategię radzenia a poziom zachowań ryzykownych dorastających – analiza regresji

Grupa wiekowa		Współczynniki niestandardyzowane		Współczynniki standaryzowane		t	Istotność
		B	Błąd standardowy		Beta		
Poziom zachowań ryzykownych	(Stała)	9,683	4,953			1,955	,052
	zdarzenia negatywne pojedyncze	1,500	,324		,368	4,629	,000
	zdarzenia negatywne wielokrotne	2,159	,554		,420	3,897	,000
R ² =25,7%; F(9,168)=6,455; p < 0,001							

łeczne w celu przygotowania się do odpowiedzialności i pełnienia ról społecznych przypisanych osobom dorosłym. Jest to czas odkrywania i eksperymentów, w którym podejmowanie działań ryzykownym stanowi nieodłączny element określania własnej tożsamości. I chociaż dorośli także zachowują się w sposób ryzykowny, to jednak młodzi ludzie robią to zdecydowanie częściej (Jessor, Jessor 1977). Dojrzewanie to również czas podejmowania wielu decyzji. Służą one zdobywaniu autonomii, przyjmowania odpowiedzialności i dokonywania wyborów dotyczących szkoły, rodziny, kariery zawodowej (Furstenberg 2000). Wybory dotyczące spożywania substancji psychoaktywnych czy kontaktów seksualnych mogą mieć poważne konsekwencje (Beyth-Marom, Fischhoff 1997). Jak pokazują badania, negatywne skutki takich zachowań u młodych ludzi są wyjątkowo wysokie (Dryfoos 1990). Stąd też konieczność dookreślenia czynników, które wpływają na obniżenie lub nasilenie ich występowania.

Celem prezentowanych badań było ustalenie korelatów zachowań ryzykownych dorastających. Podsumowując uzyskane wyniki można stwierdzić, że w okresie dorastania najsilniejszymi czynnikami ochronnymi jest wsparcie uzyskiwane od nauczycieli i od kolegów. Potwierdza to dotychczasowy stan badań nad rolą relacji i związków z bliskimi ludźmi oraz cechami środowiska społecznego a kształtowaniem się pozytywnej adaptacji młodych ludzi (por.: Ostaszewski, Rustecka-Krawczyk, Wójcik 2006). Dobra jakość tego środowiska, odpowiednie wsparcie otrzymywane przez młodych oraz dobry klimat w klasie i w szkole może wzmacniać ich poczucie własnej wartości i dawać poczucie satysfakcji, co w konsekwencji może sprzyjać ograniczeniu zachowań buntowniczych w kontaktach z rodzicami lub szkołą.

Ryzyko zachowań problemowych zwiększają natomiast cechy temperamentu dorastających, zwłaszcza negatywna emocjonalność i aktywność jednostki. Cechy te mogą ułatwiać młodzieży podejmowanie zachowań ryzykownych. Przegląd licznych badań z dziedziny temperamentu potwierdza słuszność poglądu, że koncepcje temperamentu mogą być przydatne do wyjaśnienia genezy indywidualnych różnic w przebiegu rozwoju młodzieży, zwłaszcza w zakresie przystosowania i podejmowania ryzyka (Bates, Bayles, Bennett, Ridge, Brown 1991). Analiza relacji między temperamentem a przystosowaniem wymaga uwzględnienia wielu kontekstów rozwoju dziecka. Sposób funkcjonowania jednostki w danym kontekście może ulegać zmianie, ale ogólny poziom jej przystosowania będzie zależny od jakości danego kontekstu oraz społecznych relacji, rodzinnych i środowiskowych. (Chess, Thomas 1984; Lerner i Lerner 1994). Lyton (1995; za: Rothbart, Bates 1998), dokonując analizy wyników badań nad czynnikami prognozującymi zaburzenia w przystosowaniu i skłonność do zachowań ryzykownych

wśród młodzieży, wskazał na dziecięcy temperament jako zmienną o większej mocy przewidywania w porównaniu z jakością oddziaływań rodzicielskich. Silniejszego znaczenia w okresie dorastania nabierają negatywne zdarzenia życiowe, zarówno ich liczba i powtarzalność, a szczególnie dotkliwość. Rola więzi z rodzicami jest niejasna, prawdopodobnie sprzeczne dążenia rozwojowe dorastających (autonomia vs. poczucie bezpieczeństwa) utrudniają im rzetelną ocenę swoich relacji z rodzicami.

Ważnym kontekstem podejmowania zachowań ryzykownych w okresie dojrzewania wydaje się być szkoła oraz aktywność dorastających w środowisku. Aczkolwiek w równaniach regresji zmienna ta została pominięta, jednak wyniki innych badań sugerują, że należy zwrócić szczególną uwagę na środowisko szkolne dzieci, zwłaszcza w szkole podstawowej. Znaczenie ma nie tyle poziom wykształcenia rodziców czy też inne warunki socjodemograficzne, ile ogólny klimat w szkole i poziom umiejętności szkolnych uczniów (Harris, Duncan, Boisjoly 2002; Grzegorzewska 2013). Potwierdzają to również wyniki prezentowanych badań, w których istotną rolę chroniącą pełnią relacje dorastających z rówieśnikami i nauczycielami. Dane te implikują wyraźne wskazania dla polityki przeciwdziałania zagrożeniom wśród młodych ludzi. Koncentracja na sprawnym opanowaniu podstawowych umiejętności szkolnych (pisanie, czytanie i liczenie) oraz zadbanie o właściwy klimat na lekcjach i na przerwach (zwłaszcza budowanie sieci wsparcia) wydaje się być skutecznym wczesnym programem profilaktycznym, sprzyjającym zmniejszeniu negatywnych konsekwencji podejmowania zachowań ryzykownych w przyszłości.

Literatura

- ARMSDEN G. C., GREENBERG M. T. (1987), The Inventory of Parent and Peer Attachment: Relationships to well-being in adolescence, „Journal of Youth and Adolescence”, 16, 427–454.
- ARNETT J. (1992), Reckless behavior in adolescence: A developmental perspective, „Developmental Review”, 12, 339–373.
- BATES J. E., BAYLES K., BENNETT D. S., RIDGE B., BROWN M. M. (1991), Origins of externalizing behaviour problems at eight years of age [w:] D. Pipher & K. Rubin (red.), Development and treatment of childhood aggression, s. 93-120, Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- BEYTH-MAROM R., FISCHHOFF B. (1997), Adolescents' Decisions about Risks: A Cognitive Perspective [w:] Health Risks and Developmental Transitions

- during Adolescence, red. J. Schulenberg, J. L. Maggs, K. Hurrelmann, Cambridge University Press.
- CHESS S., THOMAS A. (1984), *Origins and evolution of behaviour disorders*, Bruner/Mazel, New York.
- DEMARAY M., MAŁECKI C., ELLIOT S. N. (2000), *Child and Adolescent Social Support Scale*, Nothem Illinois University: Psychology Department.
- DRYFOOS J. G. (1990), *Adolescents at Risk*, University Press, Oxford.
- FURSTENBERG F. F. (2000), The Sociology of Adolescence and Youth in the 1990s: A Critical Commentary, *Journal of Marriage and the Family*, 62, 896–910.
- GRZEGORZEWSKA I. (2013), *Odporność psychiczna dzieci alkoholików*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa.
- (2006), *Realizacja zadań rozwojowych okresu dorastania przez dzieci leczących się alkoholików*, niepublikowana praca doktorska, UAM, Poznań.
- HARRIS K. M., DUNCAN G. J., BOISJOLY J. (2002), Evaluating the Role of „Nothing to Lose” Attitudes on Risky Behavior in Adolescence, *„Social Forces”*, 80 (3), 1005–1039.
- IRWIN C., MILLSTEIN S. (1991), Correlates and predictors of risk-taking behavior during adolescence, Lipsitt, L., & Mitnick, L. (eds). „Self-regulatory behavior and risk taking: Causes and consequences”, Ablex Publishing Corporation, Norwood, NJ.
- JESSOR R., JESSOR S. L. (1977), *Problem Behavior and Adolescent Development*, Academic Press.
- JUCZYŃSKI Z., OGIŃSKA-BULIK N. (2009), *Narzędzia pomiaru stresu i radzenia sobie ze stresem*, PTP, Warszawa.
- LERNER J. V., LERNER R. M. (1994), Explorations of the goodness-of-fit model in early adolescence, [w:] W. B. Carey & S. C. McDevitt, red., *Prevention and early intervention: Individual differences as risk factors for the mental health of children. A festschrift for Stella Chess and Alexander Thomas*, s. 161-169, Bruner/Mazel, New York.
- MAZUR J., MAŁKOWSKA-SZKUTNIK A. (2011), *Wyniki badań HBSC 2010, Raport techniczny*, IMiD, Warszawa.
- ONISZCZENKO W. (1997), *Kwestionariusz Temperamentu EAS Arnolda H. Bussa i Roberta Plomina. Wersja dla dorosłych i dla dzieci. Adaptacja polska. Podręcznik*, PTP, Warszawa.

- OSTASZEWSKI K., RUSTECKA-KRAWCZYK A., WÓJCIK M. (2006), Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów, IPiN, Warszawa.
- PRINCE-EMBURY S. (2007, 2006), Resiliency Scales for Children and Adolescents: A Profile of Personal Strengths, TX, Harcourt Assessment, Inc, San Antonio.
- ROTHBART M. K., BATES J.E. (1998), Temperament, [w:] W. Damon, red., Handbook of Child Psychology, t. 3, s. 105–176, John Wiley & Sons Inc., New York.
- WOLAŃCZYK T. (2002), Zaburzenia emocjonalne i behawioralne u dzieci i młodzieży szkolnej w Polsce, Akademia Medyczna, Warszawa.

Iwona Grzegorzewska

PSYCHOSOCIAL PREDICTORS OF RISK BEHAVIOURS OF CHILDREN AND ADOLESCENTS

Keywords: problem behaviours, adolescence, externalization of problems, risk factors and resources.

Risk behaviours are an indispensable part of mental 'growing up' of a human. Between the age of 10 and 20, a very particular process related to the formation of individual identity takes place. As a result of mental changes happening at the time, young people possess a strong desire to determine their own 'I' what is usually done by less or more acute confrontation with the world of adults. Problem behaviours, in spite of their evolving nature, often influence physical and mental health of young people in a very negative way. Aggressiveness, experimenting with narcotic drugs or alcohol use by school students is becoming a great social problem. The knowledge of protective factors and risk factors, and their interaction provides the basis for the development of effective methods of reducing risk behaviours during puberty.

The goal of presented research was the evaluation of risk factors and protective factors of problem/risk behaviours as well as the dynamics of their development in the course of three educational stages. The subject of the study were risk behaviours, protective psychosocial factors and risk factors taking into account the influence of peers, family, school, environment and individual features of a person. The study involved 540 students in three age groups: school, early and late adolescence. The obtained results indicate distinct dynamics between risk factors and resources in the lifecycle of children and adolescents.

Marzanna Farnicka*
Hanna Liberska**

PRZEJAWY AGRESYWNOSTCI WSPÓŁCZESNEJ MŁODZIEŻY I ICH UWARUNKOWANIA RODZINNE

Na rolę niekorzystnych oddziaływań wychowawczych we wczesnym dzieciństwie w genezie agresji wskazują wyniki badań z lat 60. XX w., prowadzonych przez Bandurę i Waltersa (1968), jak i doniesienia współczesnych badaczy tego zjawiska w Polsce, takich jak Irena Obuchowska (2001), Krystyna Barłóg (2001), Hanna Liberska, M. Matuszewska (2001, 2003), J. Nowak (2006), Małgorzata Sitarczyk (2006), Grażyna Poraj (2006), Kazimierz Pospiszył (2007), Adam Frączek (1989). Wyniki dotychczasowych badań dowodzą, że osobowość młodego człowieka i jego zachowanie kształtują się nie tyle pod wpływem oddziaływań wychowawczych wynikających z określonych postaw rodzicielskich, co raczej pod wpływem ich percepcji przez dorastających (Płopa 1987, 2005). W powyższym świetle zasadna wydaje się empiryczna eksploracja związku między percepcją postaw rodzicielskich przez dorastające dzieci a występowaniem u nich zachowań agresywnych.

Charakterystyka wybranych niewłaściwych postaw rodzicielskich

Postawy rodzicielskie określają całokształt relacji rodzice-dzieci. Jeśli rodzice prezentują postawy nieprawidłowe (na przykład nadmiernie wymagającą lub nadmiernie ochraniającą), to wówczas w zachowaniu ich dzieci mogą wystąpić różne reakcje niewłaściwe, w tym również agresywne (Ziemska 1973, Liberska, Matuszewska, Freudenreich 2013).

Cechą charakterystyczną postawy nadmiernie wymagającej jest kształtowanie zachowania dziecka zgodnie z ideałami rodzicielskimi, nie uwzględniającymi rzeczywistych możliwości dziecka. Rodzice ograniczają samodzielność dziecka w wielu obszarach jego aktywności: ingerują w jego zainteresowania, kontakty z rówieśnikami, sposób spędzania czasu wolnego, hobby itp.

***Marzanna Farnicka** – dr psychologii, adiunkt w Zakładzie Psychologii Uniwersytetu Zielonogórskiego.

****Hanna Liberska** – dr hab. psychologii, profesor Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.

Frustracja potrzeby zależności emocjonalnej może prowadzić do wystąpienia w zachowaniu dziecka reakcji agresywnych. Inną przyczyną powstania agresji może być poczucie winy wynikające z niemożności sprostania wymaganiom rodzicielskim przez dziecko, które identyfikuje się z nimi. W dalszej perspektywie frustracja potrzeby zależności łącznie z poczuciem winy prowadzi do ukształtowania się poczucia mniejszej wartości u wychowanka.

Z kolei postawa rodzicielska nadmiernie ochraniająca cechuje się przesadną opiekuńczością, pobłażliwością, stawianiem dziecku wymagań zaniżonych w stosunku do możliwości. Rodzice nadmiernie ochraniający swymi oddziaływaniami mogą przyczynić się do zablokowania rozwoju poznawczego mechanizmu kontroli emocjonalnej u swojego dziecka (Tyszkowa 1986, Liberska, Matuszewska 2001). Prawdopodobieństwo ujawnienia się zachowań agresywnych wzrasta w sytuacjach trudnych. U dziecka, którego zachowania często wzmacniane są pozytywnie przez rodziców może ukształtować się nieadekwatnie wysoka samoocena. Chroniąc się przed obniżeniem poziomu samooceny może ono reagować agresją skierowaną także przeciwko osobom dokonującym porównań i ocen. Agresja jest w tym przypadku przejawem obrony ego.

Zachowania rodzicielskie związane z postawą nadmiernie wymagającą, jak i nadmiernie ochraniającą ograniczają autonomię dziecka, której osiągnięcie jest istotną potrzebą każdego człowieka w okresie dorastania. Z tego powodu może dojść w niektórych przypadkach do nasilenia zachowań agresywnych córki/syna właśnie w okresie dorastania – chociaż ich źródeł należy poszukiwać we wcześniejszych okresach rozwojowych.

Problem badań

Uwzględniając ten punkt widzenia skoncentrowano się na poszukiwaniu zależności między zachowaniami agresywnymi dziewcząt i chłopców a postawami rodzicielskimi w percepcji młodzieży. W obszarze naszych zainteresowań znajdują się przede wszystkim postawy rodzicielskie niewłaściwe, ponieważ przypuszczamy, że mogą one odgrywać ważną rolę w powstawaniu mechanizmu zachowań agresywnych u dzieci i młodzieży.

W związku z powyższym sformułowano następujące pytanie badawcze: Czy postawy rodzicielskie postrzegane jako nieprawidłowe przez dorastające dzieci wykazują istotny związek z zachowaniami agresywnymi dorastających córek i synów?

Metody badań i osoby badane

W badaniach zastosowano Skalę Postaw Rodzicielskich opracowaną przez Mieczysława Ploę (1987) oraz zmodyfikowaną wersję Kwestionariusza do Badania Poziomu Agresywności autorstwa Dobrohny Wójcik (1977).

Skala Postaw Rodzicielskich bada postawy rodzicielskie takie jak: postawa autonomii, opiekuńczości, konsekwencji, wymagająca i akceptacji oraz ich natężenie (wysokie, przeciętne, niskie). Natężenie (skrajnie wysokie i skrajnie niskie) świadczy o sile danej postawy (np. o nadopiekuńczości lub o niedostatku opieki rodzicielskiej, nadmiernej kontroli lub kontroli niedostatecznej, braku konsekwencji lub sztywności funkcjonowania rodzica, nadmiernej autonomii lub jej braku, nadmiernych wymaganiach lub braku wymagań itd.). W opisywanym badaniu najwięcej uwagi poświęcono wynikom wskazującym na skrajne natężenia postaw.

W kwestionariuszu do Badania Poziomu Agresywności wyróżniono następujące obszary agresywności: wrogość, natężenie, kontrola, częstość oraz adekwatność zachowań agresywnych, a także zachowania negatywistyczne. Oceniane są one na 5-punktowej skali Likerta (od 1 do 5), wskazującej na natężenie danego stanu (1 – oznacza brak, 5 – oznacza bardzo częste występowanie danego zachowania czy stanu lub jego bardzo wysokie natężenie).

Badaniami objęto 80 dorastających w wieku od 17 do 18 lat (40 dziewcząt i 40 chłopców). Badani wywodzili się ze środowiska wielkomiejskiego i wszyscy byli uczniami liceum ogólnokształcącego. Młodzież uczestniczyła w badaniach z pełnym zaangażowaniem i nie stwierdzono żadnego przypadku odmowy. Badania miały charakter anonimowy.

Wyniki

1. Analiza wyników badań wymiarów i poziomu agresywności dorastających dziewcząt i chłopców

Wyniki badań zebrane za pomocą Kwestionariusza do Badania Poziomu Agresywności pozwoliły na rozpoznanie różnic w poziomie przejawiania podstawowych wymiarów agresywności przez badane dziewczęta i chłopców. Szczegółowe dane zebrano w tabeli 1.

Analiza statystyczna przejawianych zachowań agresywnych na wymiarze wrogość pokazała, że dziewczęta ujawniają bardziej natężone wrogie zachowania (w sytuacjach społecznych) częściej (21%) niż chłopcy (12%). Natomiast wrogie zachowania o niskim natężeniu częściej ujawniają chłopcy (88%) niż dziewczęta (79%). Różnica ta okazała się istotna statystycznie ($z = -2,24, \alpha = 0.01$), ($\chi^2 = 7,51 > \chi^2_{\alpha}, \alpha = 0.01$).

Tabela 1

Charakterystyka agresywności badanej młodzieży

Wymiary agresywności:	Poziom agresywności	Częstość występowania (%)	
		Dziewczęta	Chłopcy
Natężenie reakcji agresywnych**	Wysokie	3	21
	Niskie	97	79
Wrogość*	Duża	21	12
	Niska	79	88
Brak kontroli nad reakcjami agresywnymi	Wysoki	21	0
	Niski	79	100
Adekwatność reakcji agresywnych	Wysoka	6	0
	Niska	94	100
Częstość przejawiania agresji fizycznej	Wysoka	6	12
	Niska	94	88

* - istotność $p < 0,05$, ** - istotność $p < 0,001$

Porównanie wyników dotyczących ogólnego natężenia reakcji agresywnych pokazało istotne różnice pomiędzy dziewczętami i chłopcami ($z = -3,21$, $\alpha = 0.001$). Otóż istotnie częściej wyższe natężenie reakcji agresywnych występuje u chłopców (21%) niż u dziewcząt (3%).

Nie stwierdzono istotnych różnic między dziewczętami i chłopcami pod względem: (1) kontroli reakcji agresywnych, (2) częstości przejawiania agresji fizycznej, (3) adekwatności reakcji agresywnych.

Całość zebranych rezultatów wskazuje na wyższy poziom zachowań agresywnych u badanych dziewcząt niż u chłopców ($\chi^2 = 36,16 > \chi^2_{\alpha}$, $\alpha = 0.001$). Różnica ta szczególnie zaznacza się w dwóch wymiarach: *Wrogość* i *Natężenia zachowań agresywnych*.

Przeprowadzone analizy wykazały także związki (tau Kendalla) między przejawianymi przez młodzież zachowaniami agresywnymi (tab. 2, tab. 3). Rezultaty uzyskane w grupie dziewcząt wskazują na dodatni związek między kontrolą zachowań agresywnych i ich adekwatnością ($r = 0,564$, $\alpha = 0,05$) oraz między natężeniem agresywności a częstością jej przejawiania ($r = 0,866$, $\alpha = 0,001$). Zebrane rezultaty pokazują także, że wraz ze wzrostem częstości przejawiania agresji wzrasta jej natężenie.

Tabela 2

Związki między przejawianymi zachowaniami agresywnymi w grupie dziewcząt

	Adekwatność reakcji agresywnych	Wrogość	Natężenie r. agresywnych	Częstość przejawiania agresji fiz.	Kontrola
Adekwatność reakcji agresywnych	–	0,254	0,148	0,215	0,564(**)
Wrogość	0,254	-	0,120	0,095	0,211
Częstość przejawiania agresji	0,215	0,095	0,866(**)	–	0,204
Kontrola	0,564(**)	0,211	0,163	0,204	–

* - istotność $p < 0,05$, ** - istotność $p < 0,001$

Natomiast w grupie chłopców rozpoznano większą liczbę istotnych związków między badanymi zmiennymi. Adekwatność reakcji agresywnych chłopców związana jest przede wszystkim ze sprawowaną przez nich kontrolą nad nimi ($r=0,479$, $\alpha=0,001$), częstością ich przejawiania ($r=0,358$, $\alpha=0,05$) oraz poziomem wrogości ($r=0,468$, $\alpha=0,001$). Natężenie wrogości chłopców wzrasta wraz ze wzrostem częstości przejawiania reakcji negatywnych ($r=0,361$, $\alpha=0,001$) i częstości przejawiania agresji fizycznej ($r=0,331$, $\alpha=0,05$) oraz wraz ze wzrostem siły kontroli nad własnymi agresywnymi zachowaniami ($r=0,479$, $\alpha=0,001$). Uzyskane związki wskazują i podkreślają związek wrogości z pozostałymi badanymi wymiarami agresywności w grupie chłopców. Zatem ten wymiar jawi się jako bardzo ważny w określaniu i prognozowaniu zachowań dorastających chłopców.

Analiza wyników zebranych za pomocą Skali Postaw Rodzicielskich pokazuje, że spośród niewłaściwych postaw rodzicielskich percypowanych przez dorastających najwyższe natężenie osiąga postawa niekonsekwentna, a spośród pozytywnych – postawa akceptująca. Są one bardziej natężone w percepcji chłopców. Dorastający chłopcy percypują bardziej niekonsekwentną postawę u swych ojców niż matek, ale także ojców postrzegają jako bardziej akceptujących niż swe matki (tab. 4). Natomiast dorastające dziewczęta jako bardziej niekonsekwentne postrzegają matki niż ojców (czyli odwrotnie niż chłopcy). Także u matek postrzegają niższe natężenie akceptującej postawy niż u ojców.

Tabela 3

Związki między przejawianymi zachowaniami agresywnymi w grupie chłopców

	Adekwatność	Wrogość	Natężenie r. agresywnych	Częstość przejawiania agresji fizycznej	Kontrola
Adekwatność reakcji	–	0,468(**)	0,239	0,358(*)	0,479(**)
Wrogość	0,468(**)	-	0,361(**)	0,331(*)	0,310(*)
Reakcje negat.	0,239	0,361(**)	-	0,904(**)	0,086
Częstość przejawiania agresji fizycznej	0,358(*)	0,331(*)	0,904(**)	–	0,132
Kontrola	0,479(**)	0,310(*)	0,086	0,132	–

* - istotność $p < 0,05$, ** - istotność $p < 0,001$

Tabela 4

Percepcja postaw rodzicielskich a płeć badanych nastolatków

Typ postawy	Dziewczęta		Chłopcy		W Wilcoxona (z)
	matka	ojciec	matka	ojciec	
Niekonsekwentna	100	75	94	84	Matka = -0,053, $\alpha=0,958$ Ojciec = -2,052, $\alpha= 0,04$
Nadmiernie wymagająca	100	85	100	84	Matka = -0,146, $\alpha=0,884$ Ojciec = -0,097, $\alpha=0,923$
Nadmiernie ochraniająca	100	82	94	82	Matka = -0,471, $\alpha=0,638$ Ojciec = -0,367, $\alpha= 0,713$
Brak autonomii	3,6	17,9	5,1	12,8	Matka = -1,144, $\alpha=0,252$ Ojciec = -1,606, $\alpha= 0,108$
Akceptacji	100	78	94	87	Matka = -2,038, $\alpha=0,04$ Ojciec = -1,042, $\alpha= 0,29$

2. Analiza wyników badań postaw rodzicielskich w percepcji dziewcząt i chłopców

Analiza statystyczna wykazała, że chłopcy i dziewczęta różnią się istotnie postrzeganiem postawy matki jako akceptującej oraz postawy niekon-

sekwentnej ojca. Dziewczęta, chociaż częściej wskazują matki jako akceptujące, to jednak poziom tej akceptacji oceniają niżej niż chłopcy ($z = -2,04$, $\alpha = 0,04$). Natomiast chłopcy częściej niż dziewczęta percypują postawę niekonsekwentną u ojca i częściej wskazują na istotnie silniejsze jej natężenie niż rówieśniczki ($z = -2,052$, $\alpha = 0,04$).

W świetle analizy statystycznej okazało się, że sposób percepcji postaw rodzicielskich jako niewłaściwych przez dziewczęta jest istotnie różny od sposobu percepcji postaw rodzicielskich przez chłopców ($\chi^2 = 45,91 > \chi^2_{\alpha}, \alpha = 0,001$). Córki w istotnie odmienny sposób niż synowie percypują natężenie dwóch niewłaściwych postaw rodzicielskich swych matek i ojców, a mianowicie braku akceptacji i niekonsekwencji oddziaływań wychowawczych.

3. Agresywność dziewcząt i chłopców a ich percepcja postaw rodzicielskich jako niewłaściwych

Podstawowe pytanie badawcze dotyczyło związku między zachowaniami agresywnymi dorastających dziewcząt i chłopców a percypowanymi przez nich niewłaściwymi postawami rodzicielskimi.

Wyniki analizy statystycznej wskazują na występowanie istotnego związku między poziomem agresywności a percepcją postawy rodzicielskich jako niewłaściwych zarówno dziewcząt, jak i chłopców. Córki i synowie postrzegają odmienne postawy rodzicielskie u swych matek i ojców: różnice są istotne w przypadku postawy niekonsekwentnej i postawy akceptacji (tab. 4).

Rezultaty analizy statystycznej wskazują, że postawy rodzicielskie postrzegane przez dorastające dzieci mają istotny związek z natężeniem wrogości oraz adekwatnością zachowań agresywnych. W stosunku do ojca można zauważyć, że ich postawy rodzicielskie mają wyraźny związek z natężeniem wrogości oraz adekwatnością zachowań agresywnych. W grupie dziewcząt wykryto istotny związek między postrzeganą przez nie u swego ojca postawą autonomii a adekwatnością ich zachowań agresywnych ($r = 0,37$, $\alpha = 0,05$ oraz przejawianą przez dziewczęta *wrogością* ($r = 0,34$, $\alpha = 0,05$). Występuje dodatnia, choć słaba korelacja między natężeniem postawy ochraniającej postrzeganej u ojca a adekwatnością zachowań agresywnych córek ($r = 0,38$, $\alpha = 0,05$) oraz ujemna korelacja między wrogością a natężeniem postawy wymagającej ojca ($r = -0,39$, $\alpha = 0,05$) i częstością występowania postawy niekonsekwentnej ($r = -0,47$, $\alpha = 0,01$).

Uzyskane rezultaty wskazują zatem, że im więcej ojciec – w percepcji córek – przyznaje im autonomii i im większą otacza je ochroną, tym bardziej przejawiane przez nie zachowania agresywne są adekwatne do sytuacji. Jednak poziom natężenia wrogości przejawianej przez córki wzrastał wraz

z siłą postawy autonomii postrzeganej przez nie u ojca, a obniżał się wraz z nasilaniem się przejawów jego postawy wymagającej lub niekonsekwentnej (w percepcji córek).

Ustalone tu związki wytłumaczyć można specyficzną rolą ojca w rozwoju dziewcząt. Odczuwana przez nie autonomia, którą przyznaje im ojciec, może wzbudzać u córek potrzebę zwrócenia na siebie większej uwagi i zainteresowania z jego strony. Być może duża autonomia została córkom przyznana przedwcześnie i skutkuje wzrostem ich niepokoju dotyczącego rozluźnienia więzi z ojcem, który jest ciągle w naszej tradycji kulturowej uznawany za osobę gwarantującą rodzinie stabilność i bezpieczeństwo. Może to prowadzić do nasilenia u córek pragnienia wzbudzenia jego uwagi, prowadzącej nawet do kontroli ich zachowania. Przypuszczenie to potwierdza ujemna korelacja natężenia wrogości przejawianej przez dziewczęta z postrzeganiem ojców jako bardzo wymagających. Natomiast ujemna korelacja między postawą niekonsekwentną a natężeniem wrogości jest trudna do wyjaśnienia. Nie można wykluczyć, że w efekcie niekonsekwencji ojca niektóre niewłaściwe zachowania córek nie są karane, niektóre bywają wybaczone, a niektóre – nagradzane. Może to skutkować ambiwalencją uczuciową córki wobec ojca, która może być przenoszona na relacje z innymi ludźmi. Stąd niższy wynik na wymiarze wrogości okazywanej przez córki w sytuacjach społecznych.

Rezultaty analizy statystycznej wskazują też na istotny związek między postawami akceptacji i niekonsekwencji postrzeganymi przez córki u matek a natężeniem wrogości przejawianej przez dziewczęta (tab. 5). Stwierdzono ujemną korelację o umiarkowanej sile między występowaniem postawy niekonsekwencji ($r = -0,56$, $\alpha = 0,01$) i akceptacji percypowanej przez córki u matek ($r = -,30$, $\alpha = 0,05$) a natężeniem wrogości u dziewcząt. Zatem postawa rodzicielska matek wiąże się w sposób istotny z natężeniem wrogości córek.

W grupie badanych chłopców odnotowano słabsze korelacje między postrzeganymi postawami rodzicielskimi a zachowaniami agresywnymi dorastających (tab. 6). Jednakże rozpoznano istotne związki między postawami akceptacji i autonomii a przejawami agresywności na czterech wymiarach agresywności. We wszystkich przypadkach stwierdzono dodatnie korelacje między postrzeganym natężeniem postawy akceptacji a: adekwatnością zachowań agresywnych ($r = 0,29$, $\alpha = 0,05$), natężeniem *wrogości* ($r = 0,39$, $\alpha = 0,01$), natężeniem reakcji agresywnych ($r = 0,30$, $\alpha = 0,05$) i częstością przejawiania agresji fizycznej ($r = 0,37$, $\alpha = 0,01$).

Rezultat ten wskazuje na niejednoznaczne oddziaływanie natężonej postawy akceptującej u ojca. Nadmiar akceptacji przez nastolatków rozumiany

Tabela 5

Związki między typami postaw a przejawianymi zachowaniami agresywnymi wśród dziewcząt (tau Kendalla)

Typ postawy	Adekwatność	Wrogość	Nateżenie r. agres.	Częstość przejawiania agresji fiz.	Kontrola
Akceptująca ojca	0,320	0,249	0,06	-0,027	0,267
Autonomii	0,372(*)	0,344(*)	0,020	0,017	0,157
Ochroniająca	0,380(*)	0,134	-0,066	-0,025	0,174
Wymagająca	-0,063	-0,394(*)	-0,302	-0,264	-0,147
Niekonsekwentna	-0,114	-0,468(**)	-0,247	-0,186	-0,081
Matka					
Ochroniająca	-0,127	0,017	0,303	0,216	0,031
Akceptująca	0,208	0,335(*)	0,162	0,107	0,178
Wymagająca	-0,009	-0,189	0,027	0,163	-0,042
Autonomii	0,199	0,277	0,070	-0,017	0,151
Niekonsekwentna	0,021	-0,304(*)	0,040	0,129	0,037

*- istotność $\alpha=0,05$, ** - istotność $\alpha=0,001$

może być jako brak wymagań co do ich zachowania lub jako brak zainteresowania, co może wzbudzać u dziecka negatywne emocje. Stan taki jest często frustrujący dla nastolatków, a – zgodnie z koncepcją Dollarda-Millera – frustracja wzbudza agresję: może to tłumaczyć odnotowany u dorastających chłopców wzrost nateżenia wrogości i reakcji agresywnych (Berkowitz 1993).

Także postawy matek mają istotne znaczenie dla występowania przejawów agresji u ich dorastających synów: dla siły kontroli reakcji zachowań agresywnych, ich nateżenia i adekwatności. Postawa akceptująca matki wykazuje istotną dodatnią korelację z adekwatnością zachowań agresywnych ($r=0,32$, $\alpha=0,05$), kontrolą reakcji agresywnych ($r=0,26$, $\alpha=0,05$) oraz z nateżeniem reakcji agresywnych ($r=0,280$, $\alpha=0,05$).

Zauważono także, że postawa autonomii przyznawanej przez matkę istotnie dodatnio koreluje z adekwatnością zachowań agresywnych ($r=.29$, $\alpha=0,05$) synów.

Analiza statystyczna wykazała także ujemną korelację między występowaniem postawy niekonsekwentnej przejawianej przez matki a ujawnianą przez ich synów adekwatnością zachowań agresywnych ($r=-0,322$, $\alpha=0,05$).

i ich kontrolą ($r=-0,258$, $\alpha = 0,05$).

Tabela 6

Związki między typami postaw a przejawianymi zachowaniami agresywnymi wśród chłopców (tau Kendalla)

Typ postawy	Adekwatność	Wrogość	Natężenie r.agresywnych	Częstość przejawiania agresji fiz.	Kontrola
Akceptacja ojca	0,287(*)	0,388(**)	0,300(*)	0,366(**)	0,063
Ochronna	0,185	0,134	0,092	0,140	0,032
Autonomii	0,113	0,186	0,166	0,090	-0,042
Wymagająca	-0,082	-0,241	-0,087	-0,082	-0,015
Niekonsekwentna	-0,172	-0,120	-0,092	-0,077	0,099
Matka					
Autonomii	0,288(*)	0,217	-0,029	0,008	0,158
Akceptacji	0,319(*)	0,188	0,283(*)	0,248	0,255(*)
Wymagająca	-0,195	-0,229	-0,033	0,020	-0,089
Ochroniająca	0,166	-0,103	0,126	0,117	0,167
Niekonsekwentna	-0,322(*)	-0,134	-0,075	0,000	-0,258(*)

* - istotność $p < 0,05$, ** - istotność $p < 0,001$

Uzyskane rezultaty wskazują, że najwięcej istotnych związków wystąpiło między postawami rodzicielskimi percypowanymi przez młodzież jako niewłaściwe (tzn. natężeniem niewłaściwych postaw) a wrogością ujawnianą przez badanych. Jednak analiza regresji nie ujawniła istotności wpływu postaw rodzicielskich percypowanych przez dorastających na zachowania agresywne – z wyjątkiem postawy akceptacji matki. Okazała się ona istotna dla natężenia zachowań agresywnych dorastających ($R=0,606$, R^2 skorygowane=0,367, $R^2=0,163$, błąd standardowy oszacowania=0,681).

Podsumowanie i dyskusja

W wyniku przeprowadzonych badań stwierdzono, że występują: (1) istotne różnice między dziewczętami i chłopcami w percepcji postaw rodzicielskich i przejawach agresji, (2) istotne związki między określonymi postawami rodzicielskimi (percypowanymi przez dzieci) i zachowaniami agresywnymi dorastających. Jednak zależą one od płci dziecka i płci rodzica. Należy podkreślić, że konstelacja postaw rodzicielskich istotnie wiąże się z natężeniem reakcji agresywnych dorastających i na ujawnianą agresję fizyczną. Jed-

nak częstość reakcji agresywnych, ich adekwatność i kontrola pozostają pod wpływem także innych czynników.

Całość zebranych rezultatów wskazuje na znacząco wyższy poziom zachowań agresywnych u badanych dziewcząt niż u chłopców ($\chi^2 = 36,16 > \chi^2_{\alpha}, \alpha = 0,001$). Różnica ta szczególnie zaznacza się w dwóch wymiarach: *Wrogość* i *Natężenie zachowań agresywnych*.

Porównanie wyników dotyczących kontroli reakcji agresywnych także pokazało istotne różnice pomiędzy dziewczętami i chłopcami. Otóż istotnie silniejszą kontrolę reakcji agresywnych stwierdzono u chłopców. Przeprowadzone analizy wykazały także związki między przejawianymi przez młodzież zachowaniami agresywnymi. W grupie dziewcząt zauważyć można związek między wzrostem kontroli zachowań agresywnych i ich adekwatnością oraz natężeniem agresywności a częstością jej przejawiania. Uzyskane rezultaty wskazują, że w przypadku dziewcząt kontrola zachowań agresywnych współwystępuje z ich adekwatnością społeczną, a wzrost częstości przejawiania zachowań agresywnych – ze wzrostem natężenia agresywności. Wśród chłopców uzyskano obraz związku wrogości ze wszystkimi innymi wymiarami agresywności. Zatem wymiar ten jawi się jako ważny w określaniu i prognozowaniu zachowań młodzieży.

Ponadto, analiza wyników zebranych za pomocą Skali Postaw Rodzicielskich pokazuje, że spośród niewłaściwych postaw rodzicielskich percypowanych przez dorastających najwyższe natężenie osiąga postawa niekonsekwentna, a spośród pozytywnych – postawa akceptująca. Są one bardziej natężone w percepcji chłopców. Dorastający chłopcy percypują bardziej niekonsekwentną postawę u swych ojców niż matek, ale także ojców postrzegają jako bardziej akceptujących niż swe matki. Natomiast dorastające dziewczęta jako bardziej niekonsekwentne postrzegają matki niż ojców (czyli odwrotnie niż chłopcy). Także u matek postrzegają niższe niż u ojców natężenie postawy akceptującej.

Dziewczęta, chociaż częściej wskazują matki jako akceptujące, to jednak poziom tej akceptacji oceniają niżej niż chłopcy. Natomiast chłopcy częściej niż dziewczęta percypują postawę niekonsekwentną u ojca i częściej wskazują na istotnie silniejsze jej natężenie niż rówieśniczki. Córkę także w istotnie odmienny sposób niż synowie percypują natężenie dwóch niewłaściwych postaw rodzicielskich swych matek i ojców, a mianowicie braku akceptacji i niekonsekwentną.

Podstawowe pytanie badawcze dotyczyło związku między zachowaniami agresywnymi dorastających dziewcząt i chłopców a percypowanymi przez nich niewłaściwymi postawami rodzicielskimi. Wyniki analizy statystycznej wskazują na występowanie istotnego związku między poziomem agre-

sywności a percepcją postaw rodzicielskich jako niewłaściwych zarówno u dziewcząt, jak i u chłopców.

W podgrupie dziewcząt można zauważyć, że percypowane przez nie postawy rodzicielskie ojców wykazują znaczący związek z adekwatnością zachowań agresywnych oraz wrogością.

Im częściej ojciec przyznaje im autonomię i silniej chroni, tym bardziej adekwatne są ich zachowania, w tym przypadku agresywne. Jednak należy zwrócić uwagę na związki i zależności uzyskane w związku z odczuwanym natężeniem wrogości wśród dziewcząt. Otóż poziom natężenia wrogości wzrastał wraz z częstością postawy autonomii przejawianej przez ojców, a obniżał się wraz z nasilaniem się postawy wymagającej i niekonsekwentnej. Próbę wyjaśnienia tych związków przedstawiono już w poprzednim punkcie artykułu. Natomiast postawa rodzicielska matki w przypadku dziewcząt ma znaczący związek przede wszystkim z natężeniem wrogości ujawnianej przez córki.

W przypadku chłopców stwierdzono słabsze związki między postrzeganymi postawami rodzicielskimi niż w przypadku dziewcząt. Jednakże odnotowano zależności między rodzicielskimi postawami akceptacji i autonomii a przejawami agresywności u synów. Próbę wyjaśnienia tego rezultatu przedstawiono we wcześniejszym punkcie artykułu. W grupie chłopców można zauważyć, że percepcja postaw matek ma istotne znaczenie dla natężenia wrogości, kontroli reakcji zachowań agresywnych, ich natężenia i adekwatności. Zauważono także, że postawa autonomii przyznawanej przez matkę ma związek ze wzrostem adekwatności zachowań agresywnych synów. Interesujący jest związek postawy niekonsekwentnej, postrzeganej przez synów u matek spadkiem adekwatności zachowań agresywnych i ich kontroli przejawianych przez chłopców.

Uzyskane rezultaty wskazują, że najwięcej istotnych związków wystąpiło między postawami rodzicielskimi percypowanymi przez młodzież jako niewłaściwe (tzn. natężeniem niewłaściwych postaw) a natężeniem wrogości ujawnianej przez dorastających.

Trudności w wyjaśnieniu niektórych rezultatów wskazują na konieczność dalszej eksploracji tej problematyki w celu wyjaśnienia związków między oddziaływaniami wychowawczymi ojców i matek a zachowaniami agresywnymi u ich synów i córek.

Należy też zwrócić uwagę na kwestię pomiaru i operacjonalizacji zachowań agresywnych oraz ich kulturowych odniesień. Rezultaty wskazują bowiem, że adekwatność zachowań agresywnych związana jest także z ich przejawianiem. Wbrew rozpowszechnionej negatywnej, ocenie zachowań agresywnych są one przecież jednym ze sposobów radzenia sobie z trudnościami

w sytuacjach społecznych, mogą niekiedy być usprawiedliwione i niekiedy mogą mieć charakter adaptacyjny. Być może z tego powodu niektórzy rodzice akceptują je u swoich dzieci. Zatem baczniejszą uwagę należy zwrócić na kontekst sytuacyjny, w jakim przejawia się agresja młodzieży.

Zakończenie

Na podstawie przeprowadzonych analiz, a szczególnie analizy regresji można wyraźnie wskazać, że oddziaływanie postaw rodzicielskich wyjaśnia ponad 30% natężenie reakcji agresywnych i ponad 34% agresji fizycznej ujawnianej przez dorastającego. W tym wyjaśnieniu największy udział mają: akceptująca postawa matki i jej postawa niekonsekwentna, a w przypadku ojca: postawa niekonsekwentna i postawa przyznająca dziecku autonomię. Może to w pewnym stopniu potwierdzać społeczne przekonanie, że rodzice akceptujący dziecko i przyznający mu autonomię tworzą korzystne warunki dla jego rozwoju indywidualnego, w tym także rozwoju społecznego.

Zatem w trakcie podejmowania interwencji wobec młodzieży należy przypatrzeć się nie tylko percepcji postaw rodzicielskich, ale aktywnie włączyć rodziców w proces oddziaływań profilaktycznych czy terapeutycznych. Ponadto, należałoby zwrócić uwagę na sposób funkcjonowania dziewcząt i chłopców nie tylko w kontekście rodzinnym, ale i szerszym – sytuacjach społecznych. Związki pomiędzy poziomem wrogości i poziomem kontroli zachowań agresywnych, opisane tutaj w kontekście rodzinnym, przekładają się bowiem na funkcjonowanie nastolatków w innych rolach: jako ucznia, partnera, kolegi czy koleżanki.

Literatura

- BANDURA A., WALTERS R. H. (1968), *Agresja w okresie dorastania*, PWN, Warszawa.
- BARŁÓG K. (2001), Analiza zachowań agresywnych dzieci w wieku przedszkolnym a ich środowisko rodzinne, [w:] *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*, red. M. Binczycka-Anholcer, PTHP, Warszawa-Poznań, s. 115-127.
- BERKOWITZ L. (1993), *Aggression. Its causes, consequences and control*, McGraw – Hill, New York
- FRĄCZEK A. (1989), *Z zagadnień psychologii agresji*, PWN, Warszawa.
- LIBERSKA H., MATUSZEWSKA M. (2001), Wybrane czynniki i mechanizmy powstawania agresji w rodzinie, [w:] *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*, red. M. Binczycka-Anholcer, 80-88, PTHP, Warszawa-Poznań.

- LIBERSKA H., MATUSZEWSKA M. (2003), Niektóre społeczne uwarunkowania agresji u młodzieży, „Psychologia Rozwojowa”, 2-3, 97-107.
- LIBERSKA H., MATUSZEWSKA M., FREUDENREICH D. (2013), Percepcja postaw rodzicielskich matek i ojców a zachowania agresywne dorastających córek i synów, [w:] Zachowania agresywne dzieci i młodzieży. Uwarunkowania oraz możliwości ich przezwyciężania, red. D. Borecka-Biernat, Engram – Difin S.A., Warszawa, s. 78-98.
- NOWAK J. (2006), Rodzinne i szkolne uwarunkowania przestępczości nieletnich dziewcząt – komunikat z badań, [w:] Wokół wychowania. Rola rodziny i szkoły w procesie socjalizacji dziecka, red. T. Rostowska, J. Rostowski, Wyższa Szkoła Informatyki, Łódź, s. 188-195.
- OBUCHOWSKA I. (2001), Agresja dzieci w perspektywie rozwojowej, [w:] Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne, red. M. Binczycka-Anholcer, PTHP, Warszawa-Poznań, s. 45-60.
- PŁOPA M. (1987), Skala postaw rodzicielskich, „Psychologia Wychowawcza”, 5, 553-567.
- (2005), Psychologia rodziny, Impuls, Kraków.
- PORAJ G. (2006), Wyznaczniki, cele i przejawy agresji w świetle badań młodzieży szkolnej, [w:] Wokół wychowania. Rola rodziny i szkoły w procesie socjalizacji dziecka, red. T. Rostowska, J. Rostowski, Wyższa Szkoła Informatyki, Łódź, s. 196-208.
- POSPISZYL K. (2007), Ojciec a wychowanie dziecka, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.
- SITARCZYK M. (2006), Środowisko rodzinne nieletnich sprawców zabójstw, [w:] Wokół wychowania. Rola rodziny i szkoły w procesie socjalizacji dziecka, red. T. Rostowska, J. Rostowski, Wyższa Szkoła Informatyki, Łódź, s. 209-216.
- TYSZKOWA M. (1986), Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych, PWN, Warszawa.
- WÓJCIK D. (1977), Środowisko rodzinne a poziom agresywności młodzieży przestępczej i nie przestępczej, Ossolineum PAN, Warszawa.
- ZIEMSKA M. (1973), Postawy rodzicielskie, Wiedza Powszechna, Warszawa.

Marzanna Farnicka
Hanna Liberska

MANIFESTATIONS OF AGGRESSIVENESS OF CONTEMPORARY
YOUTH AND THEIR FAMILY DETERMINANTS

Keywords: adolescents, aggressive behaviour, hostility, parental attitudes.

The paper presents the results of research on family determinants of aggressive behaviours of the youth. The analysis included, among others, the adequacy of aggressive behaviours showed by the youth, the intensity of its hostility and the control over manifested aggressive reactions. The authors searched for the relations between manifestations of aggressiveness of the youth and the way they perceive parental attitudes. The study used the Scale of Parental Attitudes developed by M. Plopa (1987) and a modified version of the Questionnaire for Examining the Level of Aggressiveness by D. Wójcik (1977). It involved 80 adolescents (40 girls and 40 boys) between the age of 17 and 18.

As a result of the conducted research the authors concluded, among others, that there are significant differences of relations between parental attitudes perceived by adolescents and manifestations of their aggressiveness which depend on the sex of an adolescent and the sex of a parent.

Dorota Niewiedział*

**WYBRANE PSYCHOSPOŁECZNE PREDYKTORY
PROCESU ADAPTACJI DO WDOWIEŃSTWA
STARZEJĄCYCH SIĘ KOBIET.
STYL „ODWIĄZANIA” OD PARTNERA**

Z punktu widzenia psychologicznej teorii rozwoju człowieka w ciągu życia (life span development) (Baltes i in. 1980) problem wdowieństwa, który pojawia się w starości, jest rozpatrywany w różnych kontekstach. Najczęściej okres ten w życiu starzejącej się osoby jest analizowany jako czas rozpoczynający się od doświadczenia straty partnera, które inicjuje: proces żałoby, następnie adaptację do wdowieństwa i uzyskanie nowej tożsamości indywidualno-społecznej (por.: Brzezińska 2011). Procesy te mogą się zakończyć pozytywnie lub nie, zarówno w wymiarze biologicznym, jak i w aspekcie psychospołecznego funkcjonowania starzejącej się jednostki.

W poniższym opracowaniu podjęto problematykę adaptacji do wdowieństwa, koncentrując się tylko na starzejących się kobietach wdowach. Wynika to w głównej mierze z obserwowanego w wielu krajach świata procesu feminizacji starości (Binstock i George 2001).

Wyniki polskich badań z 2002 roku ujawniły (GUS, 2003), że w grupie wiekowej 65-69 lat wdowcy stanowili 27% populacji mężczyzn, a wdowy 48% populacji kobiet. Natomiast w grupie wiekowej 80 lat i więcej, owdowiałych mężczyzn było 42%, a wdów aż 90%. Starsze kobiety nie tylko rzadziej niż mężczyźni żyją w związku małżeńskim, ale także żyją od nich dłużej i samotnie (GUS 2003).

Wydaje się, że ogólny poziom dociekań teoretycznych na temat wdowieństwa kobiety w jesieni życia aktualnie jest w fazie eksploracji faktów i dokonywania korelacji różnych czynników, wyjaśniających określone zmiany w jej zachowaniu. Dlatego celem prezentowanych rozważań jest przegląd niektórych analiz na ten temat i przedstawienie wyników badań własnych, dotyczących hipotetycznej osobowościowej determinanty – stylu odwiązania od partnera życiowego, modelującej być może okres adaptacji do wdowieństwa.

*Dorota Niewiedział – adiunkt w Zakładzie Psychologii Wydział Pedagogiki, Socjologii i Nauk o Zdrowiu Uniwersytetu Zielonogórskiego.

Adaptacja podczas wdowieństwa

Proces adaptacji do wdowieństwa starzejących się kobiet można analizować na kilku płaszczyznach. Po pierwsze, podkreśla się jego procesualny kontekst. Po drugie, ważnym aspektem teoretycznych dociekań jest analiza samotności, doświadczanej przez kobiety wdowy, co w konsekwencji prowadzić może do ich różnego społecznego funkcjonowania. Po trzecie, poszukiwanie czynników optymalnej adaptacji do wdowieństwa prowadzi do wniosku o ich wysoce zróżnicowanym i zindywidualizowanym wpływie na funkcjonowanie samotnych wdów.

Adaptację do wdowieństwa rozpoczyna etap nazywany przejściem (transition), który może być długotrwałym procesem, czasami obejmującym kilka lat. Sugarman (2001, s. 144) opisała siedem ważnych doświadczeń tej części życia u wdów: unieruchomienia (*immobilisation*), reakcji (*reaction*), poczucia wątpliwości (*self doubt*), akceptacji rzeczywistości i uwolnienia (*accepting reality and letting go*), poszukiwania sensu (*search for meaning*) i integracji (*integration*). Bankoff (1983) uznał, że etap przejścia, trwający od półtora roku do trzech lat po śmierci partnera to czas, w którym role i relacje społeczne są ponownie konceptualizowane przez samotnego małżonka. Costello i Kendrick (2002) wskazują, że jest to okres związany ze zmniejszeniem wsparcia społecznego. Sugeruje się, że wielu ludzi ma tendencję do wycofania się ze świata zewnętrznego i ogranicza w tym czasie swoje kontakty społeczne do małej grupy zaufanych osób (Stroebe i in. 1994). Badania wskazują, że emocjonalna samotność trwa średnio od sześciu miesięcy do dwóch i pół roku po żałobie, natomiast izolacja społeczna może trwać dłużej (Van Baarsen 2002).

W dyskusji na temat samotności (por.: Peplau i Perlman 1982, s. 2) najczęściej określa się to zjawisko jako „nieprzyjemne doświadczenie, które pojawia się w sytuacji, gdy jednostce brakuje odpowiedniej ilości kontaktów społecznych czy też jakościowo ważnych interakcji z innymi”. Natomiast pojęcie izolacji społecznej dotyczy obiektywnych cech sytuacji i odnosi się do braku relacji z innymi ludźmi. Dyskurs naukowy dotyczący relacji pomiędzy samotnością a izolacją społeczną osób starzejących się doprowadza do wniosku, że samotność jest jednym z możliwych wyników poznawczej oceny sytuacji, charakteryzującej się niewielką ilością związków. Ponadto, każda z osób posiada indywidualne standardy optymalnej sieci społecznej, a co za tym idzie – doświadczenie samotności jest indywidualnym poczuciem i wynika z balansu pomiędzy istniejącą obiektywną ilością związków interpersonalnych a subiektywną decyzją o możliwości/chęci nawiązywania relacji z ludźmi.

W innym ujęciu Weiss (1989) definiuje samotność jako niepokojącą sytuację (*anxious situation*), która powstaje, gdy jednostka, będąca obiektywnie pozbawiona bliskiej relacji (np. z powodu śmierci męża), oddziela się od obiektu przywiązania (*attachment figure*). W związku z tym autor klasyfikuje dwa rodzaje samotności: społeczną i emocjonalną. Samotność emocjonalna charakteryzuje się ogromnym poczuciem pustki czy porzucenia. Ten rodzaj samotności może być rozwiązany tylko w przypadku nowego intymnego związku. Natomiast samotność społeczna jest związana z brakiem szerszej sieci przyjaciół o wspólnych zainteresowaniach. Poglądy autora opierają się w głównej mierze na klasycznej teorii Bowlby'ego (1980), opisującego system zachowań przywiązaniowych. Dzięki niemu dziecko nawiązuje i wzmacnia specyficzny i intymny związek ze środowiskiem, w którym żyje i od którego jest zależne.

Przywiązanie w dorosłości, jak również w późnej dorosłości można porównać do przywiązania z okresu dzieciństwa. Uczucia i zachowania organizują się wokół jednej, niezastępowalnej przez innych osoby. Ainsworth (1991) wyróżniła trzy główne wzorce przywiązania w dzieciństwie i dorosłości: bezpieczny, lękowo-ambiwalentny i unikający. Okazuje się, że wdowy, które nie są w stanie nawiązać nowych relacji z innymi, czują się samotne emocjonalnie i społecznie (Weiss 1989). Stevens (2001) podkreśliła, że bezpieczny styl przywiązania u osób starych jest negatywnie skorelowany z emocjonalną i społeczną samotnością, a pozabezpieczne style przywiązania są z nią dodatnio skorelowane. Osoby, które mają bezpieczny styl przywiązania, mogą łatwiej wyrazić swoje emocje i dawać werbalne lub niewerbalne sygnały o własnym dyskomforcie. Umożliwia im to z kolei lepsze nawiązywanie i utrzymywanie relacji interpersonalnych i pozwala uciec od samotności. Pozabezpieczne style przywiązania przyczyniają się do mało optymalnych relacji z ludźmi i wycofywania społecznego, które z kolei może przyczyniać się do samotności (Peplau i Perlman 1982).

Ostatnio w literaturze przedmiotu poddano krytyce rozumienie etapu starzenia, rewidując klasyczne teorie rozwoju, np. Eriksona (1980). Wydaje się, że należy rozpatrywać ten okres nie jako czas biernego przyglądania się całości życia i jego bilansowaniu, lecz raczej jako czas aktywnego zaangażowania (Biggs i wsp. 2006). Dla przykładu, starzejące się kobiety, które podejmują dodatkowe nowe role i działania (pracę wolontariacką, nową pracę zawodową), z większym powodzeniem dopasowują się do etapu wdowieństwa (Lee i Bakk 2001, Lysack i Seipke 2002, Donnelly, Hinterlong 2009). Natomiast badania Lopaty (1996) pokazały, że oprócz doświadczenia życiowego istnieją inne zasoby, tradycyjnie postrzegane jako pomocne w adaptacji do wdowieństwa i obejmują one: przychody, edukację i wsparcie przyjaciół

(por.: Bankoff 1983). Dla Chambers (2005) jednym z ważniejszych czynników różnicujących wdowy okazały się różne umiejętności wypracowane w ciągu całego życia. Stevens (1995), badając poziom dobrobytu starszych wdów i wdowców pokazała, że elastyczność przejść w całym życiu kobiet w poszczególnych etapach pomaga radzić sobie z wdowieństwem w późniejszym życiu. Również skłonność do samowystarczalności jest pomocna w adaptacji do wdowieństwa (Sugarman 2001). Badanie przeprowadzone na próbie starszych wdów i wdowców w USA przez Rhee (2007) ujawniło, że dobre samopoczucie psychiczne może być związane z indywidualną cechą, taką jak opanowanie (mastery).

Wdowieństwo może również prowadzić do utraty ról społecznych i stanowić wyzwanie do zmiany osobistej tożsamości. Stąd też utrata roli żony często wiąże się ze stresem i prowadzi do obniżenia poczucia własnej wartości, zwłaszcza w przypadku braku znalezienia nowej koncepcji siebie (Blair 2000).

Badania własne

Przytoczone powyżej, różne poszukiwania empiryczne na temat uwarunkowań optymalizacji procesu adaptacji do wdowieństwa, wydają się uprawomocniać pomysł badawczy, przyjęty w tym opracowaniu. Przypuszczać należy, że ważnym czynnikiem, który może modyfikować funkcjonowanie starzejących się wdów, jest ich retrospektywna ocena stylu przywiązania do nieżyjącego partnera życiowego.

W prezentowanych badaniach własnych zakłada się, że wraz ze śmiercią partnera życiowego dochodzi do pojawienia się doświadczenia żalu, podobnego do występującego u dziecka w sytuacji utraty. Pojawiający się smutek oznacza, że emocjonalna więź została „uszkodzona”, co w konsekwencji prowadzi do powstania różnych retrospektywnych ocen przywiązania do partnera w przebiegu adaptacji do wdowieństwa starzejącej się kobiety. Konsekwencją utraty partnera może być realny stan pustki, który w indywidualnym doświadczeniu wdów może skutkować samotnością społeczną i emocjonalną (por.: Weiss 1989). Odwołując się ponownie do wyników badania Van Baarsena (2002) wskazujących, że samotność społeczna owdowiałych kobiet może trwać dłużej niż samotność emocjonalna, przypuszczać należy, że retrospektywnie oceniony styl przywiązania do zmarłego męża wiąże się z doświadczaną przez starzejące się wdowy samotnością społeczną. Być może również retrospektywnie oceniony styl przywiązaniowy do zmarłego partnera nadal powoduje samotność emocjonalną, wynikającą z braku intymnej relacji z nową znaczącą osobą. Reasumując, należy przypuszczać, że

istnieje czynnik osobowościowy, nazwany w niniejszym opracowaniu „styl-em odwiązania od partnera”, składający się z retrospektywnego stylu przywiązania do partnera życiowego i samotności społecznej i/lub samotności emocjonalnej.

Powyższe analizy teoretyczne doprowadziły w badaniach własnych do postawienia problemu badawczego i hipotez badawczych:

Czy istnieje związek pomiędzy retrospektywną oceną stylu przywiązania do partnera i aktualnym stanem samotności emocjonalnej i społecznej, doświadczanym przez wdowy w okresie późnej dorosłości, tworzącym styl odwiązania od partnera życiowego?

1. W wyniku przeżytej żałoby po zmarłym mężu wdowy nadal przeżywają samotność emocjonalną i/lub społeczną.
2. Retrospektywnie oceniony jako bezpieczny styl przywiązania do partnera wiąże się negatywnie z samotnością emocjonalną i społeczną.
3. Retrospektywnie oceniony jako pozabezpieczny styl przywiązania do partnera wiąże się pozytywnie z samotnością emocjonalną i/lub społeczną.
4. Retrospektywna ocena stylu przywiązania do partnera jako bezpiecznego, wraz ze stanem samotności emocjonalnej i społecznej wiąże się pozytywnie z ich poziomem samooceny wdów, subiektywną oceną własnego zdrowia i ich zadowoleniem z życia.

Przebieg badań

W prezentowanych badaniach własnych dobrano celowo do próby 124 wdowy w wieku 67-81 lat. Ustalono, że średni czas wdowieństwa wynosił 7,3 roku. Badane stare wdowy są mieszkankami obszarów wiejskich i małych miast w województwie lubuskim. W badaniu poproszono je o wypełnienie zmienionej wersji Kwestionariusza Stylów Przywiązaniowych M. Płopy. Poprawiono i-temy kwestionariusza dla potrzeb badania, tworząc czasowniki w formie czasu przeszłego. Zabieg modyfikujący formę czasowników posłużył do uzyskania skali, na której badana respondentka musiała przywołać z pamięci własne doświadczenia z przeszłej relacji z mężem. Zatem, badana wdowa odniosła się do 24 stwierdzeń, po 8 dla każdej z trzech skal, pozwalających na diagnozowanie różnych stylów przywiązaniowych, których doświadczyła w przeszłości: stylu bezpiecznego, stylu lękowo-ambiwalentnego oraz stylu unikowego. Badana ustosunkowywała się do każdego ze stwierdzeń na siedmiostopniowej skali. Aby ocenić spójność wewnętrzną uzyskanego narzędzia

badawczego ustalono współczynniki A Cronbacha dla poszczególnych podskal testu. I tak, dla podskali styl bezpieczny ACronbacha= 0,910 $p=0.000$; dla podskali styl ambiwalentno-lękowy ACronbacha =0,841, $p=0.000$; dla podskali - styl unikowy= ACronbacha 0,867 $p=0.000$. Uzyskane dla poszczególnych podskal wysokości współczynników spójności wewnętrznej wskazują na ich wysoką rzetelność.

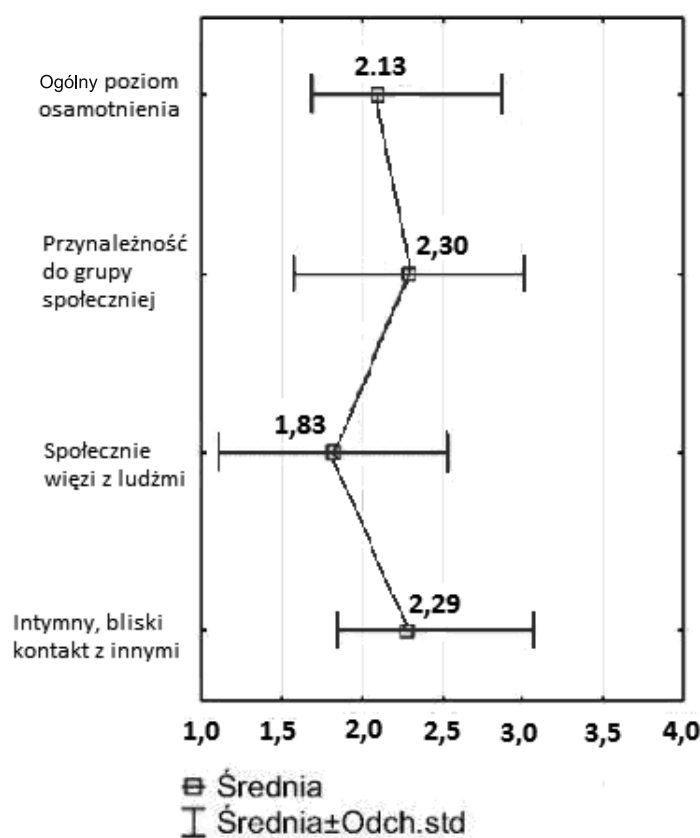
W procesie badawczym wykorzystano następujące narzędzia badawcze dla zmiennych: samotność emocjonalna i społeczna, subiektywna ocena zdrowia, samoocena, satysfakcja z życia:

1. Kalifornijską skalę samotności UCLA (*The UCLA Loneliness Scale*) Russell, Peplau, Cutrona (za: Russell 1996), która składa się z 20 pytań. Odpowiedzi mogły być umieszczone na skali od 1 do 4, gdzie poszczególne cyfry oznaczają: 1 – nigdy, 2 – rzadko, 3 – czasem, 4 – zawsze. Narzędzie składa się z trzech podskal: przynależność do grupy społecznej (4 itemy), społeczne więzi z ludźmi (8 itemów), intymny kontakt z innymi (8 itemów). Dwie pierwsze podskale określają teoretycznie ustaloną samotność społeczną. Podskala „intymny kontakt z innymi” określa samotność emocjonalną. Można uzyskać ogólny wskaźnik osamotnienia dla całości testu. Wskaźnikiem osamotnienia w prezentowanych badaniach jest średnia arytmetyczna, wynikająca ze średniej dla badanych osób, podzielona przez liczbę itemów danej podskali.
2. Skalę subiektywnej oceny zdrowia (1-itemowa skala: Proszę ocenić własny stan zdrowia, gdzie 1 oznacza „jestem bardzo zdrowa”, a 7 oznacza „jestem bardzo chora”).
3. SES – Skalę samooceny Rosenberga.
4. SWLS – Skalę satysfakcji z życia Dienera, Emmons, Garsona i Grifina.

Wyniki badań

W badaniu obliczono wyniki dla Kalifornijskiej Skali Samotności UCLA. Rysunek 1 przedstawia uzyskane średnie dla poszczególnych podskal testu i dla wyniku ogólnego skali.

Wyniki dotyczące natężenia samotności emocjonalnej i społecznej pokazują, że ogólnie badane czują się najbardziej samotne z powodu braku przynależności do grupy społecznej i intymnych kontaktów z innymi ludź-

Rysunek 1. Wynik analizy dla poczucia samotności emocjonalnej i społecznej badanych wdów.

mi. Badane starsze wdowy czują się najmniej samotne w zakresie społecznych kontaktów z innymi ludźmi.

W wyniku postawionych hipotez dalszy proces badawczy dotyczył ustalenia związku pomiędzy retrospektywną oceną stylu przywiązania do partnera a samotnością społeczną i emocjonalną oraz korelacji między stylem odwiązania a samooceną zdrowia, ogólną samooceną i satysfakcją z życia. Wyniki otrzymanych zależności przedstawia tabela 1.

W wyniku przeprowadzonej analizy czynnikowej metodą głównych składowych wyodrębniono 3 czynniki. I tak, w obrębie pierwszego czynnika znalazły się zmienne: retrospektywna ocena ambiwalentno-lękowego stylu przywiązania, samotność w zakresie intymnych kontaktów z innymi oraz subiek-

Tabela 1

Wyniki analizy czynnikowej nt. związku retrospektywnej oceny przywiązania do partnera, samotności emocjonalnej i społecznej oraz samooceny zdrowia, ogólnej samooceny i satysfakcji z życia

Zmienne	Czynnik 1	Czynnik 2	Czynnik 3
Styl bezpieczny	0,270	0,725	0,331
Styl lękowy	0,576	0,112	
Styl unikowy		0,328	0,728
Samotność – intymny, bliski kontakt	0,690	0,270	-0,341
Samotność – społeczne więzi z ludźmi	0,583	0,832	0,023
Samotność – przynależność do grupy społecznej	0,271	0,256	0,187
Ogólne poczucie osamotnienia	0,682	0,013	0,223
Samoocena zdrowia	0,777	-0,001	0,618
Samoocena ogólna	0,221	0,682	0,022
Satysfakcja z życia	0,224	0,597	0,203

P=0,0001

tywna ocena zdrowia. W czynniku drugim: retrospektywna ocena bezpiecznego stylu przywiązania, samotność związana ze społecznymi kontaktami z ludźmi, ogólna samotność oraz ogólna samoocena i satysfakcja z życia. Trzeci czynnik zawiera: retrospektywną ocenę unikowego stylu przywiązania i subiektywną ocenę zdrowia.

Dyskusja nad wynikami i podsumowanie

Prezentowane w niniejszym opracowaniu teoretyczne uwagi na temat adaptacji do wdowieństwa pokazały wyraźnie, że interakcje społeczne kobiet, ich możliwości ukształtowane w ciągu życia w aspekcie tworzenia więzi społecznych stają się zasobem w radzeniu sobie z osamotnieniem (Stroebe i in. 1994, Van Baarsen 2002).

Również uzyskane w badaniach własnych wyniki prowadzą do wniosku, że prawdopodobnie badane starzejące się wdowy odmiennie przeżywają to doświadczenie w okresie swojego wdowieństwa. Ogólnie najbardziej brakuje im kontaktu z grupą ludzi, z którą mogłyby się identyfikować i z tego powodu odczuwają samotność społeczną. Badane respondentki są mieszkankami

obszarów wiejskich i małych miast, w których brakuje najprawdopodobniej szerszej oferty społecznej, skierowanej do samotnych starzejących się kobiet.

W warunkach polskich dość często jedyną ofertą społeczną dla mieszkanki wsi jest uczestnictwo w sformalizowanych grupach religijnych. W dalszych badaniach dotyczących adaptacji do wdowieństwa należy zatem obserwować ten obiektywny czynnik. Ponadto, badane respondentki przeżywają w dużej mierze samotność emocjonalną z powodu z braku bliskiego intymnego kontaktu z drugą osobą. Wynik jest dość zaskakujący, zważywszy że badane są wdowami średnio od 7,3 lat, a zgodnie z ustaleniami Van Baarsena (2002) samotność emocjonalna, jakiej doświadcza się po śmierci męża, trwa ok. dwóch lat. Wynik ten wskazuje, że badane najprawdopodobniej nie mogą bądź nie potrafią nawiązać bliższej intymnej relacji z nową osobą. Jest to o tyle niepokojące, że przedłużający się stan samotności emocjonalnej może być predyktorem depresji (Peplau, Perlman 1982).

Analizując uzyskane z analizy czynnikowej dane należy stwierdzić, że postawione hipotezy badawcze nie do końca zostały potwierdzone. Po pierwsze, wydaje się, że istnieje specyficzny styl odwiązania od partnera, występujący u części badanych wdów, które oceniły retrospektywnie związek z mężem jako lękowy. Te badane odczuwają samotność emocjonalną, wynikającą z braku intymnych bliskich kontaktów z kimś ważnym. Kobiety, które przez cały okres życia z mężem bały się opuszczenia czy też porzucenia, aktualnie nadal cierpią, nie mogąc nawiązać nowej intymnej relacji. Ciągłe cierpią z obiektywnego faktu, jakim była śmierć (opuszczenie) męża. Wydaje się, że ten rodzaj indywidualnego doświadczenia polega raczej na „uszkodzeniu” więzi z mężem.

Zgodnie z doniesieniami badaczy (por.: Sugarman 2001) po okresie przeżytej żałoby powinno dojść do nowej integracji psychicznej, uwolnienia się od obiektu przywiązania i możliwości nowej conceptualizacji tożsamości wdowy. Okazuje się, że być może niektóre z badanych wdów ciągle nie potrafią wyzwolić się z przeszłej relacji z mężem i to najprawdopodobniej – jak pokazują dane z czynnika pierwszego – powoduje niskie subiektywne poczucie zdrowia. Ponieważ nie można ustalić kierunku zależności między zmiennymi, być może niektóre z badanych wdów przez całe życie z mężem czuły samotność emocjonalną i ten fakt implikuje retrospektywną ocenę stylu przywiązania do partnera jako relację lękową.

Hipoteza dotycząca negatywnego związku pomiędzy retrospektywnie ocenionym jako bezpieczny stylem przywiązania do partnera a samotnością emocjonalną i społeczną nie została potwierdzona. Uzyskane wyniki wskazują na pozytywny związek pomiędzy retrospektywną oceną tej więzi a samotnością społeczną. Jest to o tyle interesujące, że zgodnie z założe-

niami dotyczącymi implikacji dla bezpiecznego przywiązania do partnera badane nie powinny odczuwać samotności i po okresie żałoby po zmarłym mężu powinny nawiązywać nowe relacje społeczne. Uzyskanie takiej korelacji wymaga dalszych badań, być może w kierunku istniejącego w przeszłości poczucia samotności społecznej aktualnych wdów, jak również osobistych standardów dotyczących oczekiwanych społecznych relacji z ludźmi. Trudno w tym miejscu ustalić specyfikę tego stylu odwiązania od partnera, jednak badane wdowy o retrospektywnym bezpiecznym stylu przywiązania doświadczają wysokiej samooceny i satysfakcji z życia.

Wyniki uzyskane w ostatnim czynniku pokazują, że u niektórych badanych respondentek, które retrospektywnie oceniają przywiązanie do męża jako unikowe, nie występuje związek z poczuciem samotności emocjonalnej i społecznej. Wynik ten jest odmienny od przedstawianych powyżej ustaleń badaczy, bowiem w wielu doniesieniach na temat adaptacji do wdowieństwa problem doświadczanej samotności modyfikuje ten okres życia. Wdowy o unikowym retrospektywnym stylu przywiązania raczej czują się subiektywnie chore. Uzyskany wynik wymaga prowadzenia dalszych badań, bowiem być może u kobiet, które wiążą się z partnerem w określonym jako unikowy stylu przywiązania, istnieją specyficzne satysfakcjonujące standardy relacji z ludźmi. Brak relacji być może nie powoduje samotności.

Podsumowując, przedstawione wyniki analizy pokazują, że najprawdopodobniej istnieje tylko związek pomiędzy retrospektywną oceną stylu ambiwalentno-lękowego przywiązania do partnera z przeżywaniem samotności emocjonalnej przez niektóre badane starzejące się wdowy. Być może tylko ten rodzaj doświadczenia można nazwać „stylem odwiązania”. Przytoczonych wyników badań własnych nie można bezpośrednio odnosić do innych doniesień empirycznych na temat aktualnie trwających relacji partnerskich u ludzi w późnej dorosłości. Wydaje się jednak, że istnieje pewna ciągłość stylu przywiązania do małżonka nawet po jego śmierci.

Analizując związki romantyczne w starości, Mikulincer i Shaker (2007) stwierdzili, że osoby wysoko lękowe wyolbrzymiają swoją potrzebę stworzenia związku, co prowadzi do eskalacji psychologicznego bólu odczuwanego z powodu tęsknoty za relacją lub niezadowolenia z powodu aktualnego niesatysfakcjonującego związku. Dlatego uzyskany w niniejszym opracowaniu związek pomiędzy retrospektywną oceną relacji ze zmarłym partnerem a pustką emocjonalną nie jest przypadkowy. Być może istnieją kobiety marzące przez całe życie o idealnym związku, które niezależnie od faktu posiadania męża czują się emocjonalnie samotne.

Strata towarzysza życia jest dla wielu starzejących się kobiet jednym z najważniejszych stresów życiowych. W powyższym opracowaniu nie przed-

stawiono wszystkich obszarów teoretycznych wyjaśniających doświadczenie wdowieństwa. Zaakcentowano głównie proces adaptacji do wdowieństwa, choć należy pamiętać o bogatym dorobku teoretyczno-empirycznym, rozpatrywanym w aspekcie stresu i radzenia sobie (*coping*), jakiego doświadczyć może stara kobieta w wyniku śmierci małżonka (por.: Brzezińska 2011). Okazuje się, że etap wdowieństwa może być dla niej bardzo zindywidualizowany, zarówno ze względu na dynamikę przeżywania różnych stanów emocjonalnych, zmianę ról społecznych czy konsekwencji obiektywnych zmian, jakie dokonują się po śmierci partnera (por.: część teoretyczna).

Badania własne pokazały, że ważnym kwantyfikatorem psychicznym w doświadczeniu starzejących się wdów jest styl odwiązania się od partnera, traktowany jako współwystępowanie retrospektywnej oceny relacji, zwłaszcza lękowo-ambiwalentnej, z samotnością emocjonalną.

Oczywiście przedstawione rozważania zachęcają do prowadzenia dalszych badań w aspekcie wdowieństwa starzejących się kobiet. Jak już wspomniano na wstępie, złożoność i wielość czynników modyfikujących ich funkcjonowanie daje obraz wieloaspektowy. Na przykład problematyka idealizowania partnera po jego śmierci, połączona z istnieniem fenomenów pamięci autobiograficznej, mogłaby wyjaśnić mechanizm konstruowania wspomnień u starzejących się osamotnionych kobiet. Stąd też wydaje się użytecznym szersze rozpatrywanie tej nieco zaniedbanej w polskiej refleksji naukowej problematyki.

Literatura

- AINSWORTH M. (1991), Attachments and other affectional bonds cross the life cycle, [w]: Attachment cross the life cycle, red. C. M. Parkes, J. Stevenson-Hinde, P. Marris, London/New York.
- BALTES P., REESE H., LIPSITT L. (1980), Life-span Developmental Psychology, „Annual Review of Psychology”, 31, s. 65-110.
- BANKOFF E. (1983), Social Support and Adaptation to Widowhood, „Journal of Marriage and the Family”, Vol. 45, 4, s. 827-839.
- BINSTOCK R., GEORGE, L. (2001), Handbook of Aging and the Social Sciences, Academic Press, NY.
- BIGGS S., PHILLIPSON C., MONEY A., LEACH, R. (2006), The Age Shift: Observations on Social Policy, Ageism and the Dynamics of the Adult Life course, „Journal of Social Work Practice”, 20, 3, s. 239-250.

- BLAIR S. (2000), The centrality of occupation during life transitions, „British Journal of Occupational Therapy”, 63, 5, s. 231-237.
- BOWLBY J. (1980), Attachment and loss, tom 3, Loss-Sadness and depression, Basic Books, New York.
- BRZEZIŃSKA M. (2011), Proaktywna starość. Strategie radzenia sobie ze stresem w okresie późnej dorosłości, Centrum Doradztwa i Informacji Difin Sp. z o.o., Warszawa.
- CHAMBERS P. (2005), Older widows and the life course: Multiple narratives of hidden lives, Ashgate, London.
- COSTELLO J., KENDRICK K. (2002), Grief and Older People: The Making or Breaking of Emotional Bonds Following Partner Loss in Later Life, „Journal of Advanced Nursing”, 32, 6, s. 34-38.
- DONNELLY E., HINTERLONG J. (2009), Changes in social participation and volunteer activity among recently widowed older adults, „The Gerontologist”, 50, 2, s. 158-169.
- ERIKSON E. (1980), Identity and the life cycle, WW Norton, New York
- George L. (1993), Sociological Perspectives on Life Transitions, „Annual Review of Sociology”, 19, s. 353-373.
- GUS (GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY) (2003), NSP'2002. Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna, ZWS GUS, Warszawa, s. 293.
- JAMIESON A., VICTOR C. (2002), Researching Aging and Later Life. Open University Press, NY.
- LEE C., BAKK L. (2001), Later-life Transitions into Widowhood, „Journal of Gerontological Social Work”, Vol. 35, 3, s. 51-63.
- LOPATA H. (1996), Current Widowhood: Myths and Realities, Sage Publications Inc, Thousand Oaks, CA.
- LYSACK C., SEIPKE H. (2002), Communicating the Occupational self: A qualitative study of oldest-old America women, „Scandinavian Journal of Occupational Therapy”, 9, s.130-139.
- MIKULINCER M., SHAVER P. R. Attachment in Adulthood: Structure, Dynamics, and Change, online:
http://www.google.pl/books?hl=pl&lr=&id=BDF6Pdc_7LQC&oi=fnd&pg=PA3&dq=mikulincer+shaver+2007+attachment&ots=J9qk_EZY33&sig=CGgomoUj0NfhakTu56g-dBrBJ_U&redir_esc=y
z dnia 14.12.2013.

- PERLMAN D., PEPLAU L. A. (1982), Theoretical Approaches to Loneliness, [w:] Loneliness: A Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy, red. L. Peplau, D. Perlman, John Wiley & Sons, New York, s. 123-134.
- RHEE N. (2007), Easing the Transition to Widowhood, Dissertation Abstracts International, „The Humanities and Social Sciences”, 67, 07, s. 27-55.
- RUSSELL D. (1996), The UCLA Loneliness Scale (Version 3): Reliability, validity, and factor structure, „Journal of Personality Assessment”, 66, s.20-40.
- STEPHENSON J. S. (1985), Death, grief, and mourning, Free Press, New York.
- STEVENS N. (2001). Combatting loneliness: A friendship enrichment programme for older women, „Ageing and Society”, vol. 21, s. 183-202.
- STROEBE M., STROEBE W., HANSSON R. (1994), Handbook of Bereavement: Theory, Research, and Intervention, University Press, Cambridge.
- SUGARMAN L. (2001), Life-Span Development: Frameworks, Accounts and Strategies, Psychology Press Ltd, NY
- WEISS R. S. (1989), Reflections on the present state of loneliness research, [w:] M. Hojat, R. Crandall (red.), Loneliness: Theory, research and applications, Sage, London, s. 51-56.
- VAN BAARSEN B., VAN DUIJN M., SMIT J., SNIJDERS T., KNIPSCHER K. (2002), Patterns of Adjustment to Partner Loss in Old Age: The Widowhood Adaptation Longitudinal Study, „Journal of Death and Dying”, 44, 1, s. 5-36.

Dorota Niewiedział

**SELECTED PSYCHOSOCIAL PREDICTORS OF THE PROCESS OF
ADAPTATION TO WIDOWHOOD BY AGING WOMEN.
THE STYLE OF 'DETACHMENT' FROM A PARTNER**

Keywords: widowhood, aging woman, attachment style, style of detachment from a partner.

The article presents selected psychosocial factors modifying the process of adaptation to widowhood that occur in aging widows. In the present study, it was hypothesised that there is a style of 'detachment' from a deceased life partner which is understood as the combination of a retrospective assessment of style of attachment to a partner and the sense of emotional and/or social loneliness. The research performed on 124 widows (average duration of widowhood was 7.3 years) showed that there is a specific style of detachment from a partner in women with retrospective anxiety style of attachment in the past. A positive relation between a retrospective safe style of attachment and social loneliness requires further research.

II

ZACHOWANIA RYZYKOWNE ZWIAŹANE Z OBSZAREM AKTYWNOŚCI SEKSUALNEJ

Barbara Krahé*

SEXUAL AGGRESSION IN ADOLESCENCE: RISKY SEXUAL SCRIPTS AND SEXUAL BEHAVIORS

Definition of sexual aggression and prevalence in adolescence

In the development of sexuality in adolescence, two tasks are of prime importance. First, adolescents need to develop the ability to engage in sexual relationships in a self-determined way and reject unwanted sexual advances. Second, they have to learn to respect their partners' right to sexual self-determination and refrain from any behaviors that might put pressure on another person to engage in sexual activities. A growing body of evidence shows, however, that the use of coercive strategies to pursue one's sexual interests is widespread in the critical period of adolescence and may have a lasting negative impact on sexual development. The present chapter discusses risk factors linked to an increased probability of engaging in, or experiencing, unwanted sexual contact. In particular, it examines the role of sexual scripts as cognitive representations of sexual relations that serve as guidelines for sexual behavior.

The term *sexual aggression* denotes a range of sexual activities, such as sexual intercourse, oral sex, kissing and sexual touch, imposed on other persons without their consent, through the use of different coercive strategies, such as verbal pressure, threat or use of physical force, or exploiting the other's inability to resist (Krahé & Berger, 2013). Sexual aggression can be analyzed both from the perpetrators' and the victims' perspective. The research presented in this chapter focuses on sexual aggression in heterosexual victim-perpetrator constellations. However, it is important to acknowledge that as shown by a growing body of evidence, sexual aggression is also a problem in same-sex encounters (see Krahé, 2013, for a summary). A comprehensive review of the available studies on sexual aggression among young people aged 12 to 25 in 27 countries of the European Union has shown that both the perpetration of and victimization by sexual aggression

*Barbara Krahé – Professor of Psychology, Department of Psychology, University of Potsdam, Germany.

are widespread problems among young people in Europe (Krahé, Tomaszewska, Kuyper, & Vanwesenbeeck, 2014). Rates of female victimization since the age of legal consent were above 50% in some countries (Denmark, the Netherlands, Spain and Sweden), and male victimization rates of similar magnitude were found in Spain and the Netherlands. Perpetration rates above 50% were found for men in Greece and Spain, and - although the number of studies was small overall - female perpetration rates in the region of 40% were found in the Netherlands and Spain. Studies examining one-year prevalence rates also revealed that victimization and perpetration rates are substantial across Europe, despite wide variations within and between countries. For Poland, the data from the Baltic Sea Regional Study on Adolescents' Sexuality showed that 8.4% of girls and 25.1% of boys at the age of 18 reported having been forced into sexual intercourse, and 21.7% of the boys compared to 4.2% of the girls reported having forced another person to have sexual intercourse (Izdebski, 2007, 2012). Including less severe forms of sexual coercion, such as verbal pressure without the use or threat of force, Doroszewicz and Forbes (2008) found far higher rates of lifetime victimization (38.6% of men; 57% of women) as well as perpetration (41.6% of men; 39% of women) in their sample of Polish college students. Overall, the existing evidence clearly shows that sexual aggression is a problem that affects young people's sexual health and well-being to a considerable extent. Therefore, understanding the antecedents and processes that are linked to sexual aggression and victimization is a crucial task to inform evidence-based intervention efforts. The remaining sections of this chapter will focus on one particular construct, namely sexual scripts, in the attempt to explain how cognitive representations of consensual sexual encounters may relate to the likelihood of experiencing or committing sexual aggression.

Sexual scripts

Sexual scripts are conceptualized as cognitive representations of prototypical sequences of events in sexual interactions (Metts & Spitzberg, 1996; Simon & Gagnon, 1986). They contain an individual's generalized knowledge, abstracted from direct or vicarious experience with specific sexual encounters, about the typical elements and events of a sexual interaction, including expectations about the behaviors of the partner and normative beliefs about the appropriateness of specific sexual behaviors. Sexual scripts are embedded in cultural norms about sexuality and reflect consensually shared gender stereotypes and gender-typed behavioral expectations (Krahé, 2000).

The core assumption underlying our research on the role of sexual scripts in understanding sexual aggression is that young people's scripts for *consensual* sexual interactions are linked to the odds of engaging in sexual aggression or experiencing sexual victimization through their impact on behavior in specific sexual interactions. We propose that if scripts for consensual sexual interactions contain, as characteristic features, representations of behaviors that have been shown to be linked to sexual aggression and victimization, this should make it more likely that the person will show sexual aggression or experience sexual victimization. For example, if drinking alcohol when having sex is part of an individual's script for consensual sexual interactions, the person is likely to drink alcohol in situations where he or she has sex. As alcohol use has been linked to an increased risk of sexual victimization as well as perpetration, the person who enacts the sexual script in which drinking is an integral part is thought to be more likely to be victimized or become a perpetrator of sexual aggression.

Risk elements are defined as those features of sexual encounters that have been shown empirically to be associated with a higher likelihood of sexual aggression and victimization (see Krahé, 2013, for a summary). Based on a large body of literature on risk factors of sexual aggression and victimization, our program of research has focused on three categories of behavioral risk factors and their representation in adolescents' sexual scripts: (1) engaging in noncommittal sexual relationships with casual partners; (2) drinking alcohol in the context of sexual encounters; and (3) using ambiguous communication strategies in the negotiation of sexual intimacy.

Noncommittal sexual relationships. Being ready to engage in casual sex with many partners has been associated with a higher probability of sexual aggression and victimization because it increases the number of opportunities for perpetration. In brief, in casual relationships there is less time to develop effective communication patterns for negotiating sexual interests, increasing the probability of misunderstandings that may lead to sexual aggression (Dines, 2010). Sexually aggressive men were found to be more sexually active than non-perpetrators (Abbey & Jacques-Tiura, 2011) and to show a greater preference for impersonal sex with varying partners (Swarthout, 2013). A study by Flack et al. (2007) found that 78% of unwanted sexual experiences took place in casual sexual encounters.

Ambiguous communication of sexual intentions. Sending out ambiguous messages about sexual intentions in the form of saying "no" but meaning "yes" or saying "yes" but meaning "no" has been found to be associated with an increased likelihood of men's sexual aggression (Krahé, Scheinberger-Olwig, & Kolpin, 2000) and women's sexual victimization (Shotland & Hun-

ter, 1995). Thus, if the use of ambiguous communication strategies is a part of adolescents' sexual scripts, this could enhance their vulnerability to sexual aggression and victimization. Furthermore, the research by Loh Gidycz, Lobo, and Luthra (2005) has found that men's perception that a female partner had said "no" when meaning "yes" was linked to sexual aggression. If they use ambiguous communication strategies themselves, perpetrators may perceive what their partners communicate as ambivalent and may misinterpret resistance cues by women.

Finally, the consumption of *alcohol* in the context of sexual interactions has been widely established as a risk factor for sexual aggression and victimization alike (Abbey et al., 2004). As a risk factor for perpetration, alcohol disinhibits aggressive behavior and contributes to the misperception of sexual intents of a partner. As a vulnerability factor for sexual victimization, alcohol use may signal sexual availability, impair risk perception, and decrease the ability to physically resist unwanted sexual advances. As Morr and Mongeau (2004) showed, alcohol is linked to sexual intimacy in generalized representations of dating encounters. Their participants thought that sexual intimacy would be more likely if alcohol was available on a date.

The three studies presented in the following sections addressed the role of these risk factors in adolescents' scripts for consensual sexual interactions and related them to the problem of sexual aggression. Study 1 examined how the extent to which the risk factors are part of sexual scripts changes as adolescents become sexually active and how they are linked to sexual behavior and the acceptance of sexual aggression over time. Study 2 used a prospective design to link risky sexual scripts to sexual behavior as well as to reports of sexual aggression and victimization. Finally, Study 3 examined the links between the use of pornography and risky scripts, and investigated the mediating role of sexual scripts between pornography use and the normative acceptance of sexual aggression.

Study 1: Sexual scripts, sexual behavior and the normative acceptance of sexual aggression

Sexual scripts are generalized cognitive representations about the characteristic elements of sexual encounters. Scripts may be held about young people's behavior as a group, generalizing about both situations and persons (general scripts), and about the individual's own behavior, generalizing about situations, but not about persons (individual scripts). As competent members of their culture, young people may be aware of the general sexual script of their age group without necessarily seeing it as a guideline for their

own behavior. By contrast, the individual script is an abstract representation of the individual's personal norms and beliefs about sexual interactions that should shape sexual behavior. The impact of actual sexual experience should also be stronger on the individual than on the general script.

Method In line with these considerations, a study was conducted with $N = 283$ high school students in Germany (163 female) who were in 10th or 11th grade and participated in two assessments at the beginning and the end of the school year (time interval: nine months). At the first assessment, the mean age was 15.7 years.

At both assessments, participants completed measures of the general and individual scripts for a *first sexual intercourse with a new partner*. This situation was selected because the unpredictability of the first intercourse with a new partner should promote the reliance on generalized sexual scripts as guidelines of behavior (see Krahé, Bieneck, & Scheinberger-Olwig, 2007a). The instructions for the script measures are presented in Box 1.

Parallel versions were designed for boys and girls that described the interactions from the perspective of a member of their own sex. For each script, a list of characteristic features was provided, referring to the situational background (events leading up to the sexual interaction), the sexual interaction itself, risk elements in the context of the sexual interaction, and evaluation and outlook following the sexual interaction. For the present analysis, only the risk elements of the scripts will be considered. A full analysis of the scripts as a whole including all categories is reported by Krahé, Bieneck, and Scheinberger-Olwig (2007b).

Risk elements were operationalized through five features identified in previous research as increasing the risk of sexual aggression or victimization. Participants were asked to rate the extent to which the following features were characteristic of each of the two scripts.

- (1) *Length of previous acquaintanceship* (e.g., Had they (you) met, just the two of them (you), before that evening?)
- (2) *Alcohol consumption* by the boy and by the girl (e.g., How likely is it that alcohol is consumed by the girl/boy?)
- (3) *Drug consumption* by the boy and by the girl (e.g., How likely is it that drugs are taken by the girl/boy?)
- (4) *Degree of intoxication* by the boy and the girl (e.g., How drunk/stoned is the boy/girl)
- (5) *Ambiguous communication of sexual intentions* (e.g., How likely is it that the girl first says "no" even though she also wants to have sex with him?). A detailed description of this measure is presented in Krahé et al. (2007a).

Box 1. Instructions for the measures of general and individual sexual scripts (from Krahé *et al.*, 2007b)

(1) *General script*: ratings of the characteristic features of a first consensual sexual intercourse with a new partner as assumed for the age group as a whole. The instruction for this script read as follows:

Please imagine the following situation and describe the typical elements and events in such an encounter, not in terms of how you think they will happen to you, but in terms of how you think they will happen to most young people in general.

A girl and a boy spend the evening together. In the course of the evening, they have sexual intercourse for the first time.

Please do not think of a particular situation but imagine how such situations typically happen for most young people.

(2) *Individual script*: ratings of the characteristic features of a first consensual sexual intercourse with a new partner as perceived for the respondent himself or herself. The instruction for this script read as follows:

In this part of the questionnaire, we want you to imagine a situation that concerns you personally.

You spend the evening with a boy (a girl). In the course of the evening, you have sexual intercourse for the first time.

Please imagine this situation and describe how it might take place. You are not asked to describe one particular situation you have experienced in the past. Rather, we would like to know what you think a situation like this would normally look like.

The normative acceptance of the risk elements of sexual scripts was measured by a 10-item scale. The items referred to (a) engagement in sexual contact with a partner the person does not know well (e.g., It is ok for a girl to have sex with a boy on their first night out); (b) alcohol consumption during a sexual encounter (e.g., Drinking alcohol when meeting a girl and having sex with her is part of the game); and (c) ambiguous communication of sexual intentions in the form of saying "no" when meaning "yes" and saying "yes" when meaning "no" (see Krahé *et al.*, 2007a).

The *acceptance of sexual aggression* (i.e., the extent to which participants found it acceptable to use physical aggression to make a partner engage in sexual intercourse) was measured by the following question: "Imagine a boy wants to have sexual intercourse with a girl, but the girl says 'no'. Under what circumstances would you find it understandable that the boy uses or threatens to use physical force (e.g., hurt her, hold her down) to make her have sex with him?" The question was followed by 14 potential justifications for using (or threatening to use) physical aggression to force a girl into sexual intercourse (e.g., when the boy is too aroused to stop himself; when the girl had sex with him before; when they had been in a relationship for some time) (Krahé, 2007a).

To obtain a behavioral measure reflecting the application of sexual scripts as cognitive representations to actual behavior, participants who had already experienced their first sexual intercourse were asked to report how often they had shown the behaviors represented in the scripts in the context of a sexual interaction. Specifically, they were asked to indicate how often (1) they had drunk alcohol in situations where they had slept with a girl/boy; (2) the partner had drunk alcohol; (3) they had said "no" to a sexual offer when, in fact, meaning "yes"; and (4) they had said "yes" without any real desire for sex. In addition, they were asked to indicate how many sexual partners with and without a steady relationship they had had and to rate how long they had known their partners before their first sexual intercourse. Altogether, these seven questions formed an index of risk elements in sexual behavior. At T2, the same questions were asked again for the period since T1 (i.e., in the last nine months). The number of participants with coital experience at T2 was $n = 128$. This group included $n = 41$ participants who had their first sexual intercourse in the period between T1 and T2 (referred to as "novices") and $n = 87$ participants who had already been sexually experienced at T1 (referred to as "experienced"). The remaining participants were inexperienced at both T1 and T2.

Results and discussion The risk scores in the general and individual scripts were significantly correlated ($r = .51$ at T1 and $r = .55$ at T2). However, the correlations were far from perfect, indicating that they reflect different representations of sexual interactions. The normative acceptance of the risk factors increased over time among those participants who became sexually active in the period between T1 and T2 (novices), whereas it remained at stable high and low levels among the experienced and inexperienced youths respectively. Figure 1 shows the pattern of change.

Comparing the risk scores in participants' general and individual scripts, it was found that risk scores were higher at both points in time

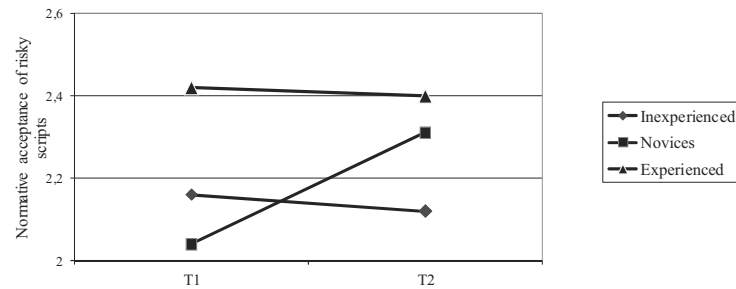
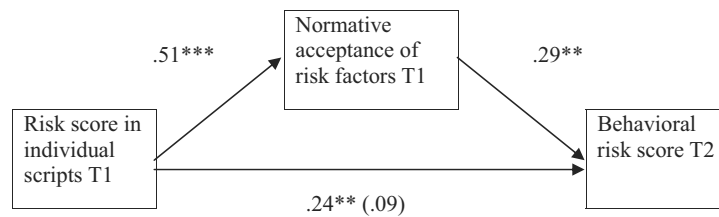

Figure 1. Changes in the normative acceptance of risky scripts as a function of sexual experience (based on Krahé et al., 2007a).

in the scripts attributed to the peer group in general than in the individual scripts (general scripts: $M = 2.59$; individual scripts: $M = 2.12$ on a scale from 1 to 5), suggesting that individual scripts are less risk-prone. As expected and shown in Figure 2, risk features at T1 in the individual scripts predicted risk scores in actual behavior at T2, mediated by the extent to which the risk factors were normatively accepted. Risk features in the general scripts were unrelated to risk behavior at T2.

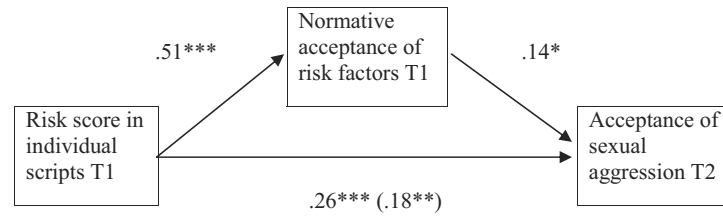

*** $p < .001$; ** $p < .01$; * $p < .05$.

Figure 2. Longitudinal prediction of behavioral risk scores (from Krahé et al., 2007a)

The direct path from T1 individual script scores to T2 risky behavior was reduced to nonsignificance when the normative acceptance of the risk factors was included as a mediator (Sobel $z = 2.81$, $p < .01$). Finally, Study 1 was designed to provide a first test of the proposed link between risk factors in the sexual scripts for consensual sexual interactions and the acceptance of sexual aggression, as shown in Figure 3.

In line with our predictions, more risky sexual scripts at T1 predicted higher acceptance of sexual aggression at T2. The link was partially mediated by the normative acceptance of the risky script elements, as indicated

*** $p < .001$; ** $p < .01$; * $p < .05$.

Figure 3. Longitudinal prediction of the acceptance of sexual aggression
(based on Krahé et al., 2007a)

by a significant Sobel z-score of 2.01, $p = .05$.

In combination, the findings from Study 1 have shown that adolescents hold related, but distinctive sexual scripts about the first intercourse with a new partner for themselves and the peer group in general. Individual scripts, but not general scripts, varied as a function of sexual experience. The findings were consistent with a cross-sectional study conducted with adolescents in Poland (Krahé & Tomaszewska-Jedrysiak, 2011). Furthermore, risk scores were higher among experienced than among inexperienced participants at T1, and those who had their first sexual intercourse in the period between T1 and T2 showed a significant increase in the normative acceptance of the risky script elements. For participants who were sexually experienced at T2, risky scripts measured at T1 significantly predicted risky behavior nine months later, and this link was mediated by a higher normative acceptance of the risk factors. Finally, we found that the more the risk elements of sexual aggression were contained in the individual sexual scripts at T1, the more acceptable participants rated the use of sexual aggression to be at T2, with the path being partly mediated by the normative endorsement of the risk factors in the sexual scripts.

Study 2: Sexual scripts as prospective predictors of sexual aggression and victimization

The main purpose of this study was to further explore the role of sexual scripts for consensual interactions in predicting sexual aggression and victimization. To this end, a new study was conducted with an older sample of adolescents that included a higher proportion of sexually experienced participants, which again used a prospective design covering two data points. The central hypothesis was that the extent to which sexual scripts for consensual interactions contain risk factors for sexual aggression and

victimization, such as alcohol use, sex with casual partners and ambiguous communication of sexual interests, would be prospectively linked to reports of sexual aggression by men and sexual victimization by women.

Method

A total of $N = 232$ students (132 female) who were in 12th and 13th grade of high school took part in two assessments at the start (T1) and the end (T2) of the school year with a nine-month interval. The mean age was 19 years, and 81.4% of participants had coital experience at T1.

The same instruments as in Study 1 were used to measure risk elements in sexual scripts, their normative acceptance, risky sexual behavior and normative acceptance of sexual aggression. As a new measure, a German adaptation of the Sexual Experiences Survey (SES; Koss, Gidycz, & Wisniewski, 1987; Koss & Oros, 1982) was used to measure female victimization and male perpetration of sexual aggression. This measure, which contained parallel items for perpetration and victimization, combined three coercive strategies (verbal pressure, exploiting the victim's incapacitated state, threat or use of physical force) with three victim-perpetrator relationships (current or former partner, friend/acquaintance, stranger) and three types of sexual acts (sexual touch, attempted and completed intercourse). A total of 31.7% of female participants reported the experience of at least one form of sexual victimization, a total of 14% of male participants reported having shown at least one form of sexual aggression.

Results and discussion The first part of the data analysis sought to replicate the findings from Study 1. Consistent with the results for the younger sample, it was found that the normative acceptance of risk elements of sexual aggression in individuals' sexual scripts predicted behavioral risk-taking as well as the acceptance of force in relationships. They also supported the conceptual distinction between individual and general sexual scripts by showing that individual but not general scripts were linked to sexual behavior.

In the main part of the data analysis, the risk elements in individuals' sexual scripts were linked to men's engagement in sexually aggressive behavior as well as women's experience of sexual victimization. Men who reported sexual aggression at T2 had incorporated the risk factors of sexual aggression in their individual scripts at T1 to a higher extent: the mean risk score in sexual scripts for perpetrators of sexual aggression was $M = 2.50$, compared to $M = 2.15$ in the non-perpetrator group, $p < .05$. A parallel difference was found for women. Women in the victim group had a higher mean risk score in their individual scripts at T1, $M = 2.07$, compared to non-victimized women, $M = 1.97$, $p < .05$. However, no significant

paths were found from behavioral risk scores or the normative acceptance of risk elements at T1 to sexual aggression and victimization at T2, which indicates that the path from T1 sexual scripts to T2 sexual aggression and victimization was not mediated by these two variables. Future research is needed to investigate the psychological processes leading from risky sexual scripts to higher odds of sexual aggression and victimization.

Study 3: The role of pornography in informing sexual scripts

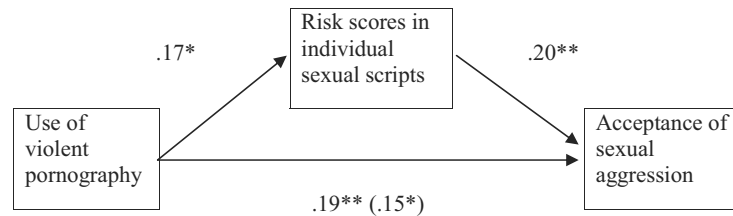
As noted above, sexual scripts are acquired in the process of socialization through direct experience as well as vicarious reinforcement. Pornographic media represent one potential source of influence that may shape sexual scripts (Bowleg, Burkholder, Noar, Teti, Malebranche, & Tschann, 2013). They portray casual sexual interactions often involving alcohol use and showing an initially reluctant woman giving in to a man's continuous pressure (Bridges, Wosnitzer, Scharrer, Sun, & Liberman, 2010; Cowan, Lee, & Snyder, 1988). Thus, pornography use may inform risky sexual scripts, which in turn predict the acceptance of sexual aggression, as shown in Studies 1 and 2. In a cross-sectional study, we examined the links between both general and violent pornography use with risk scores in adolescents' sexual scripts and their acceptance of sexual aggression (see Krahé, 2011, for a detailed description).

Method A sample of $N = 197$ high school students in 8th to 10th grade (100 girls) with a mean age of 14.9 years participated in this study. They completed a self-report questionnaire that assessed (a) general pornography use (e.g., Have you ever seen people engage in sexual intercourse on TV, in films, on a mobile phone) and (b) use of violent pornography (e.g., Have you ever seen films in which women were forced to engage in sexual acts?). Responses were made on a five-point scale (1 = never, 5 = very often). In addition, risk scores in individual sexual scripts and the acceptance of sexual aggression were measured using the same instruments as in Studies 1 and 2.

Results and discussion Almost all participants (98.5%) reported having seen pornographic media contents at least once, and 45.3% reported having seen depictions of sexual violence. The mean frequency scores on the five-point scale were $M = 2.54$ for overall pornography use and $M = 1.74$ for violent pornography use. A significant positive correlation of $r = .19$ ($p < .01$) was found between violent pornography use and acceptance of sexual aggression, whereas the correlation for pornography use in general was nonsignificant. Both general and violent pornography use were correlated

with the risk scores in participants' sexual scripts, with a stronger link for general pornography use ($r = .54$; $p < .001$) than for violent pornography use ($r = .17$, $p < .05$). Replicating the findings of the two previous studies, a significant positive correlation was found between risky sexual scripts and the acceptance of sexual aggression ($r = .23$, $p < .001$).

In addition to the direct link of violent pornography use with the acceptance of sexual aggression, we examined the role of risky sexual scripts as a potential mediator. As shown in Figure 4, and in line with our predictions, the direct path from violent pornography use to acceptance of sexual aggression ($b = .19$) was significantly reduced ($\beta = .15$; Sobel $z = 1.74$, $p < .05$, one-tailed) when risk scores in sexual scripts were included in the analysis.

*** $p < .001$; ** $p < .01$; * $p < .05$.

Figure 4. Risk scores in sexual scripts as mediators between violent pornography use and acceptance of sexual aggression (based on Krahé, 2011)

Although the cross-sectional nature of the study precludes any inferences about a causal influence, the data provides first evidence that violent pornography use is linked to sexual scripts and to the acceptance of sexual aggression. It is important to note that the link was specific to the use of violent pornography and not found for our measure of general pornography use. This finding is in line with other research on the link between violence in the media and aggression, which has also found that the impact is critically dependent on the violent content of media depictions, not media use as such (e.g., Krahé, Busching, & Möller, 2012).

Conclusion and outlook

The present series of studies has examined the sexual scripts that adolescents have for consensual sexual encounters and the extent to which they contain characteristic features that have been linked to the problem of sexual aggression. We showed that the more scripts for the first sexual intercourse

with a new partner included aspects such as drinking alcohol, using ambiguous strategies for communicating sexual intentions in the form of saying "no" but meaning "yes" or, alternatively, saying "yes" despite meaning "no" and being willing to engage in sex with a casual partner, the higher the risk of experiencing sexual victimization, engaging in sexual aggression, and accepting the use of aggression to pursue sexual intentions. Two longitudinal studies covering an interval of nine months demonstrated that risky sexual scripts prospectively predicted corresponding risky sexual behavior, the acceptance of the use of force to pursue sexual interests, and sexual aggression as well as victimization. There was also clear evidence that it is a person's individual script in the form of cognitive representations of sexual encounters for him/herself that guides behavior, not a person's knowledge of general sexual scripts attributed to the age group as a whole. In combination with the finding that sexual scripts become more risky as adolescents take up sexual activity, this evidence highlights the importance of addressing sexual scripts as part of sexual health education and sexual violence prevention efforts. Moreover, the link between the use of violent pornography and the acceptance of sexual aggression was found to be mediated by sexual scripts, which - if confirmed by future longitudinal studies - also assigns a critical role to sexual scripts as targets for systematic interventions. Recent studies have developed interventions designed to change sexual scripts in the context of HIV prevention and reported encouraging results (Dworkin, Beckford, & Ehrhardt, 2007). It is time for similar efforts directed at changing sexual scripts to prevent sexual aggression in the critical developmental period of adolescence.

References

- ABBey A., JACQUES-TIURA A. J. (2011), Sexual assault perpetrators' tactics: Associations with their personal characteristics and aspects of the incident, *Journal Of Interpersonal Violence*, 26, 2866-2889.
- ABBey A., ZAWACKI T., BUCK P. O., CLINTON A. M., MCAUSLAN P. (2004), Sexual assault and alcohol consumption: What do we know about their relationship and what types of research are still needed? *Aggression And Violent Behavior*, 9, 271-303.
- BRIDGES A. J., WOSNITZER R., SCHARRER E., SUN C., LIBERMAN R. (2010), Aggression and sexual behavior in best-selling pornography videos: A content analysis update., *Violence Against Women*, 16, 1065-1085.

- BOWLEG L., BURKHOLDER G. J., NOAR S. M., TETI M., MALEBRANCHE D. J., TSCHANN J. M. (2013), Sexual scripts and sexual risk behaviors among black heterosexual men: Development of the Sexual Scripts Scale, *Journal Of Sex Research*, online first publication, doi: 10.1007/s10508-013-0193-y.
- COWAN G., LEE C., LEVY D., SNYDER D. (1988), Dominance and inequality in X-rated videocassettes, *Psychology Of Women Quarterly*, 12, 299-311.
- DINES G. (2010), *Pornland: How porn has hijacked our sexuality*. Boston, MA: Beacon Press.
- DOROSZEWICZ K., FORBES G. B. (2008), Experiences with dating aggression and sexual coercion among Polish college students, *Journal Of Interpersonal Violence*, 23, 58-73.
- DWORKIN S. L., BECKFORD S. T., EHRHARDT A. (2007), Sexual scripts of women: A longitudinal analysis of participants in a gender-specific HIV/STD prevention intervention, *Archives Of Sexual Behavior*, 36, 269-279.
- FLACK W. F., DAUBMAN K. A., CARON M. L., ASADORIAN J. A., D'AURELI N. R., GIGLIOTTI S. N., ET AL. (2007), Risk factors and consequences of unwanted sex among university students: Hooking up, alcohol, and stress response, *Journal Of Interpersonal Violence*, 22, 139-157.
- IZDEBSKI Z. (2007), The Baltic Sea Regional Study on Adolescents' Sexuality, [w:] National report for Polen, NOVA Report 18/07 (121-139), red. S. Mossige, M. Ainsaar, C. G. Svedin, <http://www.childcentre.info/projects/abused/dbaFile15312.pdf>
- IZDEBSKI Z. (2012), *Seksualność Polaków na początku XXI wieku. Studium badawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- KOSS M. P., GIDYCH C. A., WISNIEWSKI N. (1987), The scope of rape: Incidence and prevalence of sexual aggression and victimization in a national sample of higher education students, *Journal Of Consulting And Clinical Psychology*, 55, 162-170.
- KOSS M. P., OROS C. J. (1982), Sexual experiences survey: A research instrument investigating sexual aggression and victimization, *Journal Of Consulting And Clinical Psychology*, 50, 455-457.
- KRAHÉ B. (2000), Sexual scripts and heterosexual aggression, [w:] *The developmental social psychology of gender*, red. T. Eckes H. M. Trautner, Mahwah, NJ: L. Erlbaum.
- KRAHÉ B. (2011), Pornografiekonsum, sexuelle Skripts und sexuelle Aggression im Jugendalter [Pornography use, sexual scripts and sexual aggression in adolescence], *Zeitschrift für Entwicklungspsychologie und Pädagogische Psychologie*, 43, 133-141.

- KRAHÉ B. (2013), *The social psychology of aggression* (2nd ed.), Hove: Psychology Press.
- KRAHÉ B., BERGER A. (2013), Men and women as perpetrators and victims of sexual aggression in heterosexual and same-sex encounters: A study of first-year college students in Germany, *Aggressive Behavior*, 39, 391-404.
- KRAHÉ B., BIENECK S., SCHEINBERGER-OLWIG R. (2007a), The role of sexual scripts in sexual aggression and victimization, *Archives Of Sexual Behavior*, 37, 687-701.
- KRAHÉ B., BIENECK S., SCHEINBERGER-OLWIG R. (2007b), Adolescents' sexual scripts: Schematic representations of consensual and nonconsensual heterosexual interactions, *Journal Of Sex Research*, 44, 316-327.
- KRAHÉ B., BUSCHING R., MÖLLER I. (2012), Media violence use and aggression among German adolescents: Associations and trajectories of change in a three-wave longitudinal study, *Psychology Of Popular Media Culture*, 1, 152-166.
- KRAHÉ B., SCHEINBERGER-OLWIG R., KOLPIN S. (2000) Ambiguous communication of sexual intentions and the prediction of sexual aggression, *Sex Roles*, 42, 313-337.
- KRAHÉ B., TOMASZEWSKA-JEDRYSIK P. (2011), Sexual scripts and the acceptance of sexual aggression in Polish adolescents, *European Journal Of Developmental Psychology*, 8, 697-712.
- KRAHÉ B., TOMASZEWSKA P., KUYPER L., VANWESENBECK I. (2014), Prevalence of sexual aggression among young people in Europe: A review of the evidence from 27 EU countries, *Aggression And Violent Behavior*, 19, 545-558.
- LOH C., GIDYCH C. A., LOBO T. R., LUTHRA R. (2005), A prospective analysis of sexual assault perpetration: Risk factors related to perpetrator characteristics, *Journal Of Interpersonal Violence*, 20, 1325-1348.
- METTS S., SPITZBERG B.H. (1996), Sexual communication in interpersonal contexts: A script-based approach, [w:] *Communication Yearbook 19*, red. B. R. Burleson, A. W. Kunkel, Thousand Oaks, CA: Sage.
- MORR M. C., MONGEAU P.A. (2004), First-date expectations - The impact of sex of initiator, alcohol consumption, and relationship type, *Communication Research*, 31, 3-35.
- SHOTLAND R. L., HUNTER B.A. (1995), Women's "token resistant" and compliant sexual behaviors are related to uncertain sexual intentions and rape, *Personality And Social Psychology Bulletin*, 21, 226-236.

SIMON W., GAGNON J. H. (1986), Sexual scripts: Permanence and change, *Archives Of Sexual Behavior*, 15, 97-120.

SWARTOUT K. M. (2012), The company they keep: How peer networks influence male sexual aggression, *Psychology Of Violence*, 3, 157-171.

Barbara Krahé

Agresja seksualna w wieku dorastania: ryzykowne skrypty seksualne i zachowania seksualne

Słowa kluczowe: agresja seksualna, młodzież, skrypty seksualne, aktywność seksualna, wiktymizacja, pornografia.

Wiek dorastania jest krytycznym okresem, w którym kształtują się wzory zachowań seksualnych oraz norm związanych z seksualnością. Rozwój skryptów seksualnych odgrywa ważną rolę w tym procesie. Niniejsza praca skupia się na tych elementach w skryptach związanych z ugodowymi interakcjami seksualnymi, które odnoszą się do wzmożonego ryzyka seksualnej agresji oraz wiktymizacji (takie jak spożycie alkoholu, przypadkowy seks, niejednoznaczna komunikacja). Badanie 1 prezentuje wyniki wzdłużne pokazujące, że ryzykowne czynniki agresji seksualnej stają się bardziej widoczne w skryptach młodzieży, jako że wtedy właśnie zaczyna być ona aktywna seksualnie, oraz że elementy ryzyka skryptów seksualnych są wpisane w zachowanie seksualne. Badanie 2 pokazuje, że elementy ryzyka w skryptach seksualnych przepowiadają prawdopodobieństwo seksualnej agresji i wiktymizacji dziewięć miesięcy później. Natomiast Badanie 3 dowodzi, że korzystanie przez młodzież z ciężkiej pornografii jest związane z większą akceptacją agresji seksualnej, która pojawia się za pośrednictwem większego znaczenia elementów ryzyka agresji seksualnej w ich skryptach.

Paulina Tomaszewska*

SEXUAL SCRIPTS IN POLISH AND GERMAN ADOLESCENTS

The article presents an analysis of cognitive scripts for consensual sexual interactions among Polish and German adolescents. Two types of sexual scripts were investigated, such as the individual script, which refers to the characteristic elements of sexual interaction with a new partner with regard to one's own standards, cognitions, and experiences; and the general script, which considers the age group as a whole. In the first step, characteristic features of Polish adolescents' sexual scripts ($n = 199$) were presented at the descriptive level. Additionally, the issue of socially shared gender roles with regard to heterosexual sexual encounters was explored as part of the sexual scripts. Because sexual scripts are acquired through socialization and shaped by the cultural norms, a cross-cultural comparison of the sexual scripts of Polish and German adolescents (German sample $n = 269$) was conducted in the second step. The findings showed a significant difference between the general and the individual sexual scripts in Polish adolescents. As expected, Polish participants' sexual scripts were to some extent more conservative than those of the German participants. The findings are discussed in terms of the significance of differentiating between the general and individual cognitive representations of sexual interactions and possible aspects underlying the differences between the female and male scripts as well the German and the Polish scripts.

People's social knowledge that includes information about themselves and about others (Aronson, Wilson, & Akert, 2004) is organized in cognitive schemas, i.e., cognitive generalizations that affect our perception, memory and behaviour (e.g., Barlett, 1932; Markus, 1977). These schemas are categorized into different types, such as: schemas about individuals (e.g., stereotype), self-schemas (e.g., own skills), but also schemas about events: scripts (Aronson et al., 2004). Scripts represent knowledge regarding 'appropriate sequences of events in a particular context. [...] and handle stylized everyday situations' (Schank & Abelson, 1977, p. 41). They are resistant

***Paulina Tomaszewska** – PhD student, Department of Psychology, University of Potsdam, Germany.

to change and they play an important role in enacting behaviours, especially in handling new situations (Schank & Abelson, 1977). One of the numerous domains in which the concept of scripts has already been applied is sexual behaviour. Simon and Gagnon (1986) adapted the scripting theory to sexual behaviour putting it into a socio-cultural context. Their constructivist theory posited sexual behaviour as socially constructed and motivated processes challenging the imperative biological and psychological understanding of sexuality (e.g., Gagnon & Simon, 2005).

Sexual Scripting Theory

Sexual scripts are 'cognitive models that people use to guide and to evaluate social and sexual interactions' (Rose & Frieze, 1993, p. 499). As cognitive structures they determine the sequence of relevant goals and plans in sexual situations (Metts & Spitzberg, 1996; Simon & Gagnon, 1986). According to Simon's and Gagnon's theory (1986), the development of scripts can be identified at three mutually dependent levels: *cultural*, *interpersonal*, and *intrapsychic*. The first refers to the culturally defined scenarios about individuals' sexual behaviour. These scenarios embody collectively accepted and meaningful rules, values, and norms regarding sexuality and (sexual) gender roles. They are a reference for organizing one's own sexual behaviour (i.e., how, why, where, and with whom) (Simon & Gagnon, 1987). Cultural scenarios are constituted through mass media, traditions, folklore, but also through institutions such as school and church (Simon & Gagnon, 1987). At the level of interpersonal scripts, a person as a 'scriptwriter' (Simon & Gagnon, 1986) applies cultural requirements to the sexual interaction, considering own and another person's expectations (Simon & Gagnon, 1986). The level of intrapsychic scripts refers to individual's sexual thoughts and desires which enable him/her to act sexually.

Sexual scripts are acquired in the course of the individual's development from childhood to adulthood, mainly practiced and progressed during adolescence. Due to the social nature of sexual scripts, their prototypical elements are learned through observation and secondary reinforcement and then consolidated to own behaviour (Simon & Gagnon, 1986).

Components of the sexual scripts

Additionally declarative and procedural knowledge scripts (i.e., what and how to do) (Abelson, 1976), because of their societal embedding, also encompass normative beliefs about appropriate and acceptable behaviour (Huesmann, 1998). In other words, for many different aspects of sexual behaviour the cultural scenarios provide a set of guidelines along which an individual creates their scripts and behaviours. Therefore, the cultural norms

and instructions affect the appropriateness of the sexual partner, the relationship between partners, the sexual setting, the gender related actions and expectations (Simon & Gagnon, 1986).

Although the evidence regarding the egalitarian script (e.g., Suvivuo, Tossavainen & Kontula, 2010) and the female role as initiating sexual activity has grown over the last decade (e.g., Gilmartin, 2006; Markle, 2008), the vast majority of the studies confirmed the traditional gender roles underlying heterosexual relations (e.g., Eaton & Rose, 2012; Morr Serewicz & Gale, 2008; Sakaluk, Todd, Milhausen, Lachowsky, & Undergraduate Research Group in Sex, 2014). Consistent with traditional gender roles in one qualitative study in which young men and women reported on messages received from their important dating partner regarding sexual activity, men indicated that their female partners set up boundaries, whereas women emphasised their male partners focused on sexual interest and progress (Morgan & Zurbruggen, 2007). The evident proactive male role as an initiator and organizer of sexual encounter (e.g., Morr Serewicz & Gale, 2008) and the reactive female role in terms of limiting sexual interaction as a "gatekeeper" of intimacy (e.g., Carpenter, 1998) is ubiquitous and cannot be sufficiently challenged by the egalitarian model of dating (Eaton & Rose, 2011).

Another component of sexual scripts that was found as an integral element (Krahé, Bieneck, & Scheinberger-Olwig, 2004) as well as a predictor of attitudes (e.g., acceptance of sexual aggression), and risky, aggressive sexual behaviour in both cross-sectional and longitudinal design (Krahé, Bieneck, & Scheinberger-Olwig, 2007b) are risk elements. Risk elements are variables that increase the risk of being a victim or a perpetrator of sexual aggression (Ullman & Najdowski, 2011). Three distinguishable domains of risk elements were identified in scripts by Krahé and colleagues: risk elements referring to the length of acquaintanceship before sexual interaction, consumption of alcohol or drugs, and ambiguous communication of sexual intentions (e.g., Krahé et al., 2004). All these aspects have already been identified as risk factors that increase the probability of sexual aggression (Ullman & Najdowski, 2011). The detailed description of the link between the risk elements as an integral part of sexual scripts and acceptance for sexual aggression in Polish adolescents was given in a previous work (Krahé & Tomaszewska-Jedrysiak, 2011).

Equally important elements of sexual scripts, especially in terms of healthy sexuality, refer to the sexual setting and cognitive representation of contraception. Alvarez and Garcia-Marques (2008) showed that only 30% of the students asked to list sequential activities during a sexual intercourse mentioned condom use as one of the typical actions, regardless of the

fact whether they described a casual or steady relationship. Furthermore, Alvarez and Garcia-Marques (2011) found out that students who read script-based narratives on sexual encounters and rated them in terms of the characters and the further perspective of the relationship saw use of condoms as unromantic, especially if it was suggested by a man at the beginning of the encounter. Diekman, McDonald, and Gardner (2000) indicated that more frequent female readers of romance novels (including scripts for romantic love) reported less positive attitudes toward condom use and reported less condom use in the past in comparison to low-frequency romance readers. There were no significant relationships between condom-related attitudes and behaviours and the frequency of reading other literature such as political essays or science fiction materials, suggesting that the acquired scripts for romantic love did have an impact of attitudes towards condom use and the use itself. Slightly more optimistic outcomes were given by Maticka-Tyndale, Herold, and Mewhinney (1998) who found out that at least in a casual relationship students were more willing to use condoms. Actual condom use was predicted by the scripts in which the integral part was the action of using a condom. On the whole, considering script elements regarding contraception it seems to be vital for healthy sex practices.

General and individual sexual scripts

Several studies have shown substantial differences in how (young) people report on their personal knowledge/experiences/opinions regarding sexuality and how they refer to it at the general level, i.e., when they consider others. In one qualitative study investigating adults' interpretation of sexuality as a function of gender, respondents were asked to differentiate between 'people's talk about sexuality at the cultural level' and their personal experiences and opinions (McCabe, Tanner & Heiman, 2010). Findings indicated that gender stereotypes were more explicit in the descriptions at the cultural than at the individual level. In other words, differences between men and women (e.g., sex for men is physical and for women emotional, men are always ready to engage in sex, etc.) were very clearly expressed, when referring to people's sexuality in general. However, the respondents' personal experiences contradicted them very often. For instance, men reported on situations when they did not want to have sex because of a bad mood and women indicated to feel a very strong sexual desire. This discrepancy in evaluating one's own and general sexual behaviour suggests a kind of filtration of commonly shared social knowledge into the individual sexual script. Based on the distinction by Devine and Elliot (1995) between stereotypes and personal beliefs, several other studies underpinned the phenomenon that stereotype knowledge

does not necessarily correspond with the personal beliefs in terms of people with dwarfism (e.g., Heider, Scherer & Edlund, 2013), and Australian Aborigines (e.g., Haslam & Wilson, 2000). The findings from Krahé et al. (2007a; 2007b; 2004) indicated that especially in terms of sexuality, distinguishing between general and individual scripts about sexual interaction seems to be very important. People tended to underestimate the risky sexual behaviours in themselves and overestimated them in their peer group.

Polish and German attitudes towards sexuality

Since the sexual scripts are shaped through cultural norms (Simon & Gagnon, 1986), one can be sure that to some extent scripts reflect socially acceptable values. If a society does not address issues of sexuality in a proper way: does not promote positive attitudes towards (youth) sexuality, does not promote the use of contraception, does not provide appropriate sexual education and does not challenge gender roles, etc. (Izdebski, 2012), this might have an impact on young individuals' sexual attitudes and behaviours. Based on the data from regularly conducted Global Sex Surveys, Poland in comparison to Germany, regardless of the sample's age range, systematically showed later sexual debut, lower age for the first sexual education, lower number of sexual partners and fewer experiences with the contraception (see Table 1), what might be due to more conservative attitudes. Furthermore, negative attitudes towards premarital sex were expressed in higher percentage of Polish than German adolescents (*International Social Survey Programme*, ISSP 1994/95, in Gomilshak, n.d.). Wróblewska, Strzelecki, and Matysiak (2003) in their survey on Polish students showed that the students for whom religion played an important role, had their first intercourse later. Similarly, within an older population (15+), Izdebski and Ostrowska (2003) found out that religiosity (beliefs and practice) was negatively associated with the onset of sexual activity. Furthermore, religiosity was the strongest predictor of less frequent and less diverse sexual activities in the young population aged 15-19.

Table 1

Overview of the Global Sex Surveys (GSS) and the survey The Face of Global Sex							
Study*	Sample's age	Poland			Germany		
		Age 1 st sex	Age 1 st sex educ.	No. of sexual partners	Age 1 st sex	Age 1 st sex educ.	No. of sexual partners
1999	16-21	16.3	12.7	3.8	15.6	11.3	4.9
2001	16-55	18.3	14.6	3.6	16.6	12.8	8.2
2005	n. a.	17.7	13.1	6.0	15.9	11.3	5.8
2012	18-64	19.4	14.2	-	17.8	12.5	-

* 1999-2005 Global Sex Survey; 2012 The Face of Global Sex.

This paper presents Polish young adults' sexual scripts as well as the comparative analyses of Polish and German scripts in terms of their conservatism. Based on the previous research that confirmed the need to differentiate between the general knowledge on sexual interaction that refers to an individual's age group as a whole and to the individual themselves (e.g., Krahé et al., 2007a), the particular goal of this study was to replicate these findings with the sample of Polish adolescents. It was proposed that the individual sexual scripts would be more positive, more conservative, and more optimistic in terms of characteristic features than the general scripts (Hypothesis 1). More specifically, it was predicted that participants would report fewer risk elements in their individual scripts, for instance, that they would consider consumption of alcohol as less likely than in their general scripts. In terms of the evaluation and outlook, participants would be more willing to keep contact with the partner or even consider the sexual contact as an onset of a new relationship in their individual compared to the general scripts. Additionally, this study investigated the role of participants' gender. Given that the sexual scripts incorporate acceptable gender roles, differences between female and male sexual scripts were expected. According to the findings presented above, boys follow more the so called casual-sex script (e.g., Marsiglio, 1988) compared to girls. Male scripts would be more liberal and more open towards sex-related activities (Hypothesis 2). Finally, the cross-cultural analyses of Polish and German characteristic features of sexual encounters were conducted in order to explore to what extent the Polish scripts are more conservative than the German ones. Because of the more liberal attitudes towards sexuality in terms of the onset of sexual activity in German adolescents, it was predicted that the Polish sexual scripts would be more conservative (e.g., that the length of acquaintanceship before the sexual intercourse would be longer in Polish than in German youth) (Hypothesis 3).

Samples

The Polish data was collected among II and III form of high school students in Zielona Góra in February 2009. The data from the German sample of adolescents attending different types of secondary schools in Germany came from a longitudinal study conducted at the University of Potsdam. Table 2 presents the most important characteristics of the two samples. Several significant differences between the Polish and the German samples were found. The German participants were older than Polish participants ($M_{Ger} = 19.25$ vs. $M_{PL} = 17.9$, $p < .001$). 74.6% of the German sample was between 16 and 20 years old, compared to 100% in the Polish sample

aged between 17 and 20. The percentage of youth who declared that they were religious was higher among the Polish than the German high school students ($\chi^2 = 88.11$, $df = 1$, $p < .001$). More Polish participants were studying towards the A-level ($\chi^2 = 41.17$, $df = 1$, $p < .001$), which in both Poland and Germany qualifies for a university. In terms of sexual experience the German sample reported more coital experience ($\chi^2 = 113.16$, $df = 1$, $p < .001$), had an earlier sexual debut ($M_{Ger} = 15.7$ vs. $M_{PL} = 16.6$, $p < .001$), and had more sexual partners ($M_{Ger} = 5.40$ vs. $M_{PL} = 2.30$, $p < .001$) than the Polish participants.

Table 2

Characteristics of the Polish and German samples

	Polish participants	German participants
	♀ 103 ♂ 96	♀ 141 ♂ 128
Age	17.0 - 20.0 $M = 17.9$ ($SD = .70$)	16.0 - 30.0 $M = 19.25$ ($SD = 2.19$)
Aspired school leaving degree (%)	A-level: 98.5	A-level: 78.0
Religious affiliation (%)	Yes: 86.9; No: 13.1	Yes: 44.4; No: 55.6
	♀ Yes: 93.2; No: 6.8	♀ Yes: 48.9; No: 51.1
	♂ Yes: 80.2; No: 19.8 ($\chi^2 = 7.38$, $df = 1$, $p < .05$)	♂ Yes: 39.4; No: 60.6 ($\chi^2 = 2.45$, $df = 1$, ns)
Age first time sex	13.0 - 19.0 $M = 16.6$ ($SD = 1.18$) ♀ 16.3 ♂ 16.9; ($t = -2.09$; $df = 71$, $p < .05$)	11.0 - 20.0 $M = 15.7$ ($SD = 1.50$) ♀ 15.6 ♂ 15.7 ($t = -.70$; $df = 223$, ns)
Coital experience (%)	No: 61.3; Yes: 38.7 ♀ 37.9 ♂ 39.6 ($\chi^2 = .60$, $df = 1$, n. s.)	No: 14.1; Yes: 85.9 ♀ 84.4 ♂ 87.9 ($\chi^2 = .53$, $df = 1$, ns)
Steady relationship (%)	No: 33.2%; Yes: 66.8%	No: 13.9%; Yes: 86.1%
No. sex partners	1.0 - 13.0 $M = 2.31$ ($SD = 2.10$) Median = 1	0.0 - 50.0 $M = 5.40$ ($SD = 6.35$) Median = 3

Note: Both German and Polish questionnaire asked about different religions (e.g. Roman Catholic, Protestant and Muslim)

Instruments

General and Individual Sexual Scripts. Participants were asked to indicate a list of features describing a situation in which they engaged (individual) or a girl and a boy engaged (general) in a heterosexual consensual sexual intercourse for the first time with a new partner (e.g., Krahé et al., 2004). The general script was considered as representing participants' social knowledge about sexual interaction, whereas the individual sexual script was considered as referring to their personal attitudes and experiences. The following scenario was presented to the participants: '*You spend the evening with a boy. In the course of the evening, you sleep together for the first time*' (individual). '*A girl spends the evening with a boy. In the course of the*

evening, they sleep together for the first time' (general). Participants were asked not to describe one particular situation but to imagine what such situations would look like for herself or himself (individual) and for a boy and for a girl (general). Subsequently they were asked to assess the presence of characteristic features for the two types of scripts. Different categories of features were addressed: situational background, sexual interaction, risk elements, and evaluation and perspectives. Parallel versions for females and males were created. Participants responded to each item on a 5-point-scale ranging from 1 to 5. Response format and the single features are presented in Table 3.

Normative Endorsement of Risk Elements. The scale constructed by Krahé et al. (2004) originally measured to what extent participants evaluate risk elements in sexual scripts as being normative and acceptable. For the purpose of this study, only these items were used that related to attitudes towards sexuality, such as: the readiness to engage in sexual contacts after a short period of acquaintanceship (e.g., with a causal partner, on the first date, on the part of female and male) and having sex without wanting a relationship (as a female and as a male). Responses ranged from 1 (completely disagree) to 5 (completely agree).

Demographic background and past sexual experience. Additionally, demographic variables (e.g., age, sex, age at the first sexual intercourse, number of sexual partners) were collected from the participants.

Results

As the characteristic features of sexual encounters with a new partner among German adolescents were already published, the Hypotheses 1-2 were tested only for the Polish sample. Detailed description of German sexual scripts can be found in Krahé et al. (2007a).

For testing Hypotheses 1 and 2 multivariate analyses of variance (MANOVA) with script type (individual, general), participants' sex (female, male), and their sexual experience (sexual intercourse: yes vs. no) with the repeated measure on the script type factor were conducted. Four categories of the features (situational background, sexual intercourse, risk elements, and evaluation and outlook) were tested as dependent variables.

As predicted in Hypothesis 1, MANOVA yielded significant multivariate effects for the within-subject factor script type (general, individual) in all four categories: situational background ($F(4, 175) = 10.25, p < .001, \eta^2 = .19$), sexual interaction ($F(15, 174) = 36.62, p < .001, \eta^2 = .75$), risk elements ($F(12, 174) = 43.34, p < .001, \eta^2 = .75$), and evaluation

and outlook ($F(8, 184) = 29.98, p < .001, \eta^2 = .57$), which means that the general and the individual scripts differed from each other. In almost every feature, significant differences between the general and the individual scripts were identified. As predicted, there was much more positive optimistic and conservative assessments in the individual compared to the general scripts. All risk-related actions were less pronounced in the individual than in the general scripts. For instance, participants stated they would drink less alcohol in their individual script than they assumed to be the case in their peer group. Moreover, they rated their own sexual intercourse with the new partner as less likely to have been unplanned and safer with regard to contraception. Table 3 presents in detail the univariate effects for each item assigned to one of the four categories. Additional corroborating evidence for the differences between individual and general scripts yielded pairwise correlations between the items of the individual script and the items of the general script. Following correlations were found for each category: situational background $r = .15 (ns) - .45 (p < .01)$, sexual interactions $r = -.09 (ns) - .37 (p < .01)$, risk elements $r = .08 (ns) - .40 (p < .01)$, and evaluation and outlook $r = -.02 (ns) - .29 (p < .01)$. The correlations ranged from a very small to moderate association between single items of the individual and general scripts.

Hypothesis 2, which proposed a difference between the female and male scripts, was also supported by the data. Significant multivariate interaction effects were found for a script type and gender in each category: situational background ($F(4, 175) = 3.74, p < .01, \eta^2 = .08$), a sexual interaction $F(15, 174) = 6.05, p < .001, \eta^2 = .34$, risk elements $F(12, 174) = 3.20, p < .001, \eta^2 = .18$, and evaluation and outlook ($F(8, 184) = 9.56, p < .001, \eta^2 = .29$). These significant interactions meant that girls did differ from boys in the ratings of characteristic features in their individual but not in their general scripts. To illustrate this, girls rated as more likely to have arranged the meeting with a boy and not meet by chance than boys did. Girls also indicated that it would be less likely to have unplanned sex when compared to boys. Having sexual intercourse in the car was also seen as less likely among the female than the male participants. Girls rated the hope for sex in boys higher than they did for themselves. On the other hand, boys expressed in their individual script less hope for sex and rated it higher for the girls in their general script. With regard to risk elements, female reports were, as expected, more conservative, and did correspond with the gender sex roles. For example, the girls reported, in their individual scripts, to know their sexual partner longer than the boys did.

Finally, script features that reflected attitudes towards sexuality were combined into an overall score in Polish and German data for testing Hypothesis 3. The items that were taken into the so called conservatism-score were: a boy/girl hopes for sex from the beginning, met before the sexual contact just the two, length of the acquaintanceship, a boy/girl does not want steady relationship. Separate scores were created for the individual and general script. Cronbach's alpha for the Polish sample was .64 (IS) and .63 (GS) and for the German sample .62 (IS) and .59 (GS). Higher figures indicate more conservative ratings. Using the same statistical procedure as in Hypotheses 1 and 2 and additionally controlling for age, the analyses yielded a significant effect ($F(1, 458) = 10.28, p < .01, \eta^2 = .02$) that indicated the difference between the general and individual conservatism-score.

Both Polish and German participants were more conservative in their individual scripts than in their general scripts ($M_{cons_{individual}} = 3.47$ vs. $M_{cons_{general}} = 2.87, p < .001$). Further confirmation of Hypothesis 3, the interaction between the conservatism-score type and the nationality of the participants ($F(1, 458) = 23.18, p < .001, \eta^2 = .05$) was significant. This finding showed that the Polish participants were more conservative in their individual scripts than their German counterparts, whereas no difference was found for the general scripts (Figure 1). Additional evidence for more traditional and conservative attitudes towards sexuality in the Polish youth came from the acceptance of sex-related norms. Here again, a combined score was created using selected items (described under 'Instruments'). Cronbach's alpha was .90 for the Polish and .89 for the German sample. This time, higher figures indicate greater normative acceptance of (casual) sexuality. The main effect of nationality ($F(1, 458) = 26.77, p < .001, \eta^2 = .06$) was significant. This result showed that the Polish sample (boys and girls) perceived having sex on the first date, with a casual partner and without any commitment, as less normative and less acceptable than the German sample ($M_{PL} = 2.54$ vs. $M_{Ger} = 3.40, p < .001$).

Discussion

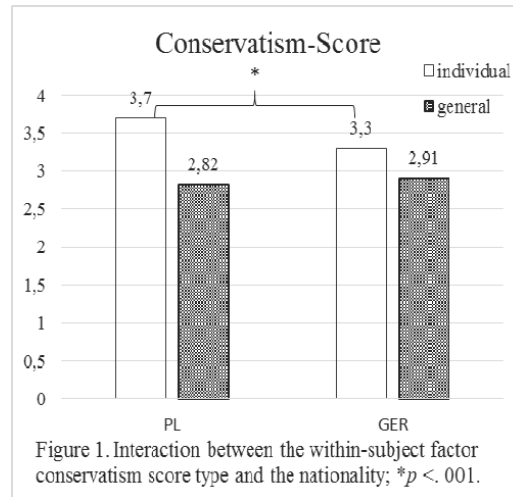
First, the present article investigated the cognitive representations of characteristic features for sexual interactions with a new partner, as seen by them or their peer group in general. In almost all features, differences between the individual cognitive representation and the general cognitive representation of sexual interaction were identified. Additionally, the low correlation between the individual and general script scores showed that the two represent distinct cognitive representations of sexual interactions. This indicates that

Table 3

Univariate effects of individual (IS) and general (GS) scripts in four categories.

Category	Items	IS	GS	<i>p</i>	<i>eta</i> ²
Situational background	Arranged to meet vs. met by chance ¹	4.12	3.82	<.01	.06
	Where do they meet? ¹				
	a) at a party	3.66	4.23	<.001	.14
	b) outdoors	3.26	3.60	<.01	.07
	c) at his/her house	3.61	3.35	<.01	.04
Sexual interaction	Hope for sex from the beginning ¹				
	a) boys hopes for sex	3.14	3.76	<.001	.24
	b) girl hopes for sex	2.99	3.84	<.001	.35
	c) sex unplanned	3.04	3.92	<.001	.32
	Advances started by boy (1) vs. girl (5)	2.36	2.13	<.001	.23
	Where does the sex take place? ¹				
	a) his house	3.80	3.83	n. s.	-
	b) her house	3.20	3.61	<.001	.09
	c) in the car	2.32	3.68	<.001	.50
	d) outdoors	2.23	3.26	<.001	.41
	e) at party/disco	1.95	3.92	<.001	.68
	f) at som other place	3.34	3.78	<.001	.12
	Contraception ¹				
	a) talked about	3.95	2.76	<.001	.43
	b) used condom	4.54	3.93	<.001	.17
	c) girl takes the pill	3.41	3.34	n. s.	-
	d) no contraception	1.45	2.84	<.001	.52
	e) coitus interruptus	2.04	2.99	<.001	.32
Risk elements	Met before just the two ²	1.93	2.93	<.001	.37
	Length of acquaintanceship ³	1.52	2.45	<.001	.39
	How likely is that the alcohol is consumed? ¹				
	a) by the boy	2.94	3.79	<.001	.34
	b) by the girl	2.96	3.76	<.001	.29
	How likely is that drugs are consumed ¹				
	a) by the boy	1.37	2.66	<.001	.65
	b) by the girl	1.23	2.65	<.001	.70
	How drunk/stoned is... ⁴				
	a) the boy	1.55	2.61	<.001	.53
	b) the girl	1.52	2.53	<.001	.46
	Ambivalent communication ¹				
	Boy shows token resistance	2.36	2.36	n. s.	-
Evaluation & outlook	Girl shows token resistance	2.69	2.26	<.001	.09
	Boy shows compliance	2.55	2.66	n. s.	-
	Girl shows compliance	2.09	2.90	<.001	.24
	Feeling afterwards by the boy ⁵	4.41	4.02	<.001	.16
	Feeling afterwards by the girl ⁵	4.29	3.95	<.001	.11
	Boy's ideas how they will go on from here; he wants: ¹				
	a) a steady rel. with the girl	3.98	3.22	<.001	.28
	b) no steady rel. with the girl	2.27	3.06	<.001	.31
	c) not to see the girl again	1.89	2.75	<.001	.30
	Girl's ideas how they will go on from here; she wants: ¹				
	d) a steady rel. with the boy	4.19	3.19	<.001	.41
	e) no steady rel. with the boy	2.09	3.13	<.001	.39
	f) not to see the boy again	1.53	2.72	<.001	.50

1 response scale 1= very unlikely to 5= very likely; 2 1= never ; 5= many times; 3 1= not at all; 5= a few months more; 4 1= not at all; 5= totally; 5 1= very bad; 5= very good; The full labels of features can be obtained from the author.

the personal beliefs and the social knowledge in terms of acting sexually are, to some extent, independent. This corresponded with the distinction between stereotypes and personal beliefs (e.g., Devine & Elliot, 1995) or with generating more gender stereotypes at the cultural than at the individual level (e.g., McCabe et al., 2010). Even though adolescents know standards and norms for sexuality in a given social context, it does not necessarily mean that they will apply them in their own case. These findings were consistent with those from Krahé et al. (2007a) who studied sexual scripts within a German sample. In the Polish, and as shown by Krahé et al. (2007a) in the German sample, young people assessed their own sexual interactions as less risky, more optimistic, more conservative and more likely to lead to further commitments (e.g., to a relationship). In the individual script, contraception was considered to be more important and more possible. The individual scripts mirrored the socially acceptable picture of sexual interaction. According to that it is less possible that sexual intercourse happened, e.g., in the car, outdoors, or was unplanned. This more positive and more prudent evaluation can be explained with the concept of 'positive illusions' (also called 'optimistic bias'), studied for the first time by Weinstein (1980). In line with his theory, people tend, in their own case, to rate a negative event as less possible than in the case of others. By contrast, they consider the occurrence of a positive event to be more likely for themselves than for others. This was found in different domains of life, among others in terms of assessment of health risk in smokers and non-smokers (e.g., Weinstein, Marcus, & Moser, 2005). Another reason for differentiating between

the individual and general knowledge is the fact that risk elements only from the individual and not from the general scripts were related to risky sexual behaviour and sexual aggression in both cross-sectional and longitudinal design (Krahé et al., 2007b). That was also partly confirmed for the Polish sample (Krahé & Tomaszewska-Jedrysiak, 2011). The individual scripts seemed to be more closely linked to sex-related attitudes and (risky) sexual behaviour.

Differences between female and male youths with regard to the script type were found. Most of them revealed only in the individual script that once again underpinned the need for considering the individual and general knowledge about sexual interaction separately. According to the findings, girls endorsed in their individual script meeting with a sexual partner as more likely than the boys did. There was no difference between boys and girls at the level of the general scripts. Further, the boys thought of a sexual intercourse in the car or at a party as more possible than the girls did. This, once again was only significant in the individual scripts. The same was also true for an unplanned sexual intercourse. These differences confirmed the above mentioned gender roles as part of the sexual scripts (e.g., Morr Serewicz & Gale, 2008). In line with the theory of Simon and Gagnon (1986) the cultural scripts are to some extent translated into the interpersonal scripts applied by individuals. Possibly, in the course of socialisation young people are faced with institutions that endorse the traditional and stereotypical gender roles, such as family, school or, the Catholic Church. Even though the Catholic Church disclaims the subordination of a woman to a man (Ratzinger & Amato, 2004, in Pietrzak & Mikołajczak, 2011), it advocates the role of a woman as a mother, as someone who cares for the domestic happiness, and as a 'faithful daughter' of the Catholic Church (e.g., Jan Paweł II, 1995, in Pietrzak & Mikołajczak, 2011). Indeed, studies on gender stereotypes in Poland indicated that such features as passive and subordinate were seen as typically female ones (e.g., Napora, 2005).

The second goal of this study was to compare the German and the Polish descriptions and norms in terms of sexuality. The significant main effect for the conservatism-score type indicated higher figures in the individual than in the general script. The individual schema-based concept of sexuality differed in Polish and in German adolescents from the concept of sexuality that they attribute to their peers. The individual cognitive representations of sexual interaction in both nations were more conservative and more socially desirable. Perhaps the need for presenting themselves or the own group positively is independent of culture (e.g., Sedikides, Gaertner, & Toguchi, 2003). As expected, the interaction between conservatism-score ty-

pe and the nation revealed that the Polish respondents provided moderately more conservative descriptions of their individual scripts compared to the German respondents. Such differences were not found in the general scripts. In line with the evidence regarding sexuality among Polish adolescents presented earlier, Polish participants in their individual scripts indicated that they would wait longer before they had sexual intercourse, disclosed their hope for sex on a more reserved scale and declared a sexual contact with a new partner as more binding. Not only at the descriptive level, but also at the normative level, Polish participants rated sex on the first date with a casual partner and without any commitment as less normative and acceptable in comparison to the German youth. These findings corroborated the results of the study conducted by Gańczak, Boroń-Kaczmarek, Leszczyszyn-Pynka, and Szych (2005) which revealed that about 60% of young females and 44% of young males held that sexual intercourse without love did not give sexual satisfaction. As mentioned above, the conservative view of Polish adolescents may refer to the traditional attitudes towards sexuality within Polish society. More restrictive attitudes towards sexuality in the Polish sample might be linked to their religious beliefs, which in turn might have an influence on sexuality-related norms. As Wróblewska, Strzelecki, and Matysiak (2003) have shown, religious beliefs had a share in the value system of Polish youth and were associated with the sexual behaviour. Since religiosity was measured with only a single item in the present study, further research is needed to investigate the impact of religiosity beliefs (or their lack) on sexuality-related norms. Furthermore, especially in the light of the evidence that German society is very heterogeneous in terms of religions and to a greater extent not affiliated with any religion (about 33%; Bundeszentrale für politische Bildung, bpb, 2010) compared to Poland (about 11%; Główny Urząd Statystyczny, GUS, 2009-2011), which was also found for the present samples (see Table 2 'religious affiliation'), other sources of norms that could regulate youth sexuality need to be investigated thoroughly. Future research may look at norms existing in families and peer groups as well as at the way young people internalize them especially if norms in the two groups are not compatible (e.g., restrictive norms at home, but liberal norms in peer groups).

Limitations

Some limitations have to be noted about the present study. Firstly, the data for the comparative analyses of Polish and German scripts came from different studies and from different times. Secondly, as can be seen in Table 2, the samples differed from each other in several demographical features. For

some of the differences they were controlled in the analyses. Nevertheless, future investigations of this kind should endeavour to study more homogenous samples. Finally, considering religion as a possible source of norms, required more comprehensive measurement that refers for instance to the personal religiosity (e.g., importance of religious beliefs, depth of faith) and to religious upbringing.

Despite these limitations, the present findings provided new comparative evidence on the cognitive representations of characteristic features of consensual sexual interactions among Polish and German adolescents, showing a clear difference between individualized and general scripts regarding sexual behaviours.

References

- ABELSON R. P. (1976), Script processing in attitude formation and decision making, [w:] Cognition and social behavior, red. J. S. Carroll, J. W. Payne, Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- ALVAREZ M. J., GARCIA-MARQUES L. (2008), Condom inclusion in cognitive representations of sexual encounters, *Journal of Sex Research*, 45, 358-370.
- ALVAREZ M. J., GARCIA-MARQUES L. (2011), Cognitive and contextual variables in sexual partner and relationship perception, *Archives of Sexual Behavior*, 40, 407-417.
- ARONSON E., WILSON T. D., AKERT R. M. (2004), *Sozialpsychologie*, Pearson Studium, München.
- BARLETT F. (1932), *Remembering: A study in experimental and social psychology*, Cambridge University Press, Cambridge, England.
- BUNDESZENTRALE FÜR POLITISCHE BILDUNG (BPB) (2010), Zahlen und Fakten. Die soziale Situation in Deutschland. Bevölkerung: Religionszugehörigkeit. <http://www.bpb.de/nachschlagen/zahlen-und-fakten/soziale-situation-in-deutschland/145148/religionszugehoerigkeit> [May 2014].
- CARPENTER L. M. (1998), From girls into women: Scripts for sexuality and romance in *Seventeen* magazine, 1974-1994, *Journal of Sex Research*, 35, 158-168.
- DEVINE P. G., ELLIOT A. J. (1995), Are racial stereotypes really fading? The Princeton trilogy revisited, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21, 1139-1150.

- HASLAM S., WILSON A. (2000), In what sense are prejudicial beliefs personal? The importance of an in-group's shared stereotypes, *British Journal of Social Psychology*, 39, 45-63.
- HEIDER J. D., SCHERER C. R., EDLUND J. E. (2013), Cultural stereotypes and personal beliefs About individuals with dwarfism, *The Journal of Social Psychology*, 153, 80-97.
- HUESMANN L. R. (1998), The role of information processing and cognitive schema in the acquisition and maintenance of habitual aggressive behavior. [w:] *Theories, research and implications for social policy. Human aggression*, red. R. G. Geen, E. Donnerstein, Academic Press, San Diego, CA.
- IZDEBSKI Z. (2012), *Seksualność Polaków na początku XXI wieku: Studium badawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- IZDEBSKI Z., OSTROWSKA A. (2003), *Seks po polsku. Zachowania seksualne jako element stylu życia Polaków*, Muza S.A., Warszawa.
- JAN PAWEŁ II (1995), List do kobiet, Odczytany w Rzymie, 29 czerwca 1995.
- KRAHÉ B., BIENECK S., SCHEINBERGER-OLWIG R. (2004), Sexuelle Skripts im Jugendalter, *Zeitschrift für Sozialpsychologie*, 35, 241-260.
- KRAHÉ B., BIENECK S., SCHEINBERGER-OLWIG R. (2007a), Adolescents' sexual scripts: Schematic representations of consensual and nonconsensual heterosexual interactions, *Journal of Sex Research*, 44, 316-327.
- KRAHÉ B., BIENECK S., SCHEINBERGER-OLWIG R. (2007b), The role of sexual scripts in sexual aggression and victimization, *Archives of Sexual Behavior*, 36, 687-701.
- KRAHÉ B., TOMASZEWSKA-JEDRYSIK P. (2011), Sexual scripts and the acceptance of sexual aggression in Polish adolescents. *European Journal of Developmental Psychology*, 8, 697-712.
- MARKLE G. (2008), "Can women have sex like a man?": Sexual scripts in Sex and the City, *Sexuality & Culture*, 12, 45-57.
- MARKUS H. (1977), Self-schemata and processing information about the self, *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 63-78.
- MARSIGLIO W. (1988), Adolescent male sexuality and heterosexual masculinity: A conceptual model and review, *Journal of Adolescent Research*, 3, 285-303.
- MATICKA-TYNDALE E., HEROLD E. S., MEWHINNEY D. (1998), Casual sex on spring break: Intentions and behaviors of Canadian students, *Journal of Sex Research*, 35, 254-264.

- MCCABE J., TANNER A. E., HEIMAN J. R. (2010), The impact of gender expectations on meanings of sex and sexuality: Results from a cognitive interview study, *Sex Roles*, 62, 252-263.
- METTS S., SPITZBERG, B. H. (1996), Sexual communication in interpersonal contexts: A script-based approach, [w:] *Communication yearbook 19*, red. B. R. Burleson, Sage, Thousand Oaks, CA, US.
- MORGAN E. M., ZURBRIGGEN E. L. (2007), Wanting sex and wanting to wait: Young adults' accounts of sexual messages from first significant dating partners, *Feminism & Psychology*, 17, 515-541.
- MORR SEREWICZ M. C., GALE E. (2008), First-date scripts: Gender roles, context, and relationship, *Sex Roles*, 58, 149-164.
- NAPORA E. (2005), Skrzydła i korzenie, *Niebieska Linia*, 2, 13-18.
- PIETRZAK J., MIKOŁAJCZAK M. (2011), Religia a legitymizacja nierówności płciowej w Polsce, [w:] *Wobec obcych. Zagrożenia psychologiczne a stosunki międzygrupowe*, red. M. Kofta, M. Bielewicz, PWN, Warszawa.
- RATZINGER J., AMATO A. (2004), List do biskupów Kościoła Katolickiego o współpracy mężczyzn i kobiet w Kościele i świecie, Odczytany w Rzymie, 31 lipca 2004.
- ROSE S., FRIEZE, I. H. (1993), Young singles' contemporary dating scripts, *Sex Roles*, 28, 499-509.
- SAKALUK J. K., TODD L. M., MILHAUSEN R., LACHOWSKY N. J., & UNDERGRADUATE RESEARCH GROUP IN SEXUALITY (URGiS) (2014), Dominant Heterosexual Sexual Scripts in Emerging Adulthood: Conceptualization and Measurement, *The Journal of Sex Research*, 51, 516-531.
- SCHANK R., ABELSON R. (1977), *Scripts, plans, goals, and understanding: An inquiry into human knowledge structures*, Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- SEDIKIDES C., GAERTNER L., TOGUCHI Y. (2003), Pancultural self-enhancement, *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 60-79.
- SIMON W., GAGNON J. H. (1986), Sexual scripts: Permanence and change, *Archives of Sexual Behavior*, 15, 97-120.
- SIMON W., GAGNON J. H. (1987), Sexual scripts approach, [w:] *Theories of Human Sexuality*, red. J. H. Geer, W. T. O'Donohue, Routledge, New York, London.
- SUVIVUO P., TOSSAVAINEN K., KONTULA O. (2010), "Can there be such a delightful feeling as this?" Variations of sexual scripts in Finnish girls' narratives, *Journal of Adolescent Research*, 25, 669-689.

- THE FACE OF GLOBAL SEX (2012), First sex. Using a condom and its impact on future behaviour, Durex, <http://www.durexhcp.co.uk/news/durex-network.php> [January 2014].
- ULLMAN S. E., NAJDOWSKI C. J. (2011), Vulnerability and protective factors for sexual assault, [w:] Violence against women and children, Vol. 1: Mapping the terrain, red. J. W. White, M. P. Koss, A. E. Kazdin, American Psychological Association, Washington, DC US.
- WEINSTEIN N. D. (1980), Unrealistic optimism about future life events, *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 806-820.
- WEINSTEIN N. D., MARCUS S. E., MOSER R. P. (2005), Smokers' unrealistic optimism about their risk, *Tobacco Control*, 14, 55-59.
- WRÓBLEWSKA W., STRZELECKI P., MATYSIAK A. (2003), Kodeks obyczajowości seksualnej wśród młodzieży na podstawie badania "Zachowania i postawy studentów w sferze seksualnej", [w:] System wartości a procesy demograficzne, red. K. Slany, A. Małek, I. Szczepaniak, I Kongres Demograficzny w Polsce, NOMOS, Kraków.

Paulina Tomaszewska

SKRYPTY SEKSUALNE U MŁODZIEŻY W POLSCE I W NIEMCZACH

Słowa kluczowe: młodzież, skrypty seksualne, kontakty seksualne, role płciowe, badania międzykulturowe.

W artykule przedstawiono analizę skryptów poznawczych opisujących dobrowolne interakcje seksualne u polskiej i niemieckiej młodzieży. Omówione zostały dwa rodzaje skryptów seksualnych - indywidualny, zawierający charakterystyczne elementy interakcji seksualnych z nowo poznanym partnerem nawiązujący do własnych standardów, reprezentacji umysłowych oraz doświadczeń, jak również ogólny, odnoszący się do grupy wiekowej jako całości. W pierwszej kolejności opisane zostały charakterystyczne cechy skryptów seksualnych młodzieży z Polski ($n = 199$). Ponadto analizowane były akceptowane społecznie role płciowe dotyczące kontaktów seksualnych, będące częścią skryptów seksualnych. Z uwagi na fakt, że skrypty seksualne powstają w procesie socjalizacji i kształtowane są m.in. przez normy kulturowe, przeprowadzona została analiza porównawcza skryptów seksualnych polskiej i niemieckiej młodzieży (próba niemiecka $n = 269$). Wyniki pokazały istotną statystycznie różnicę między skryptem indywidualnym i ogólnym wśród polskich respondentów i respondentek. Kolejne analizy wykazały, że zgodnie z założeniem, skrypty seksualne w próbie polskiej były nieco bardziej konserwatywne niż w próbie niemieckiej. W końcowej części rozdziału podjęta została dyskusja argumentująca zasadność różnicowania między indywidualnymi i ogólnymi reprezentacjami umysłowymi interakcji seksualnych, jak również próba przedstawienia aspektów mogących mieć wpływ na uzyskane różnice płciowe i różnice między polską a niemiecką młodzieżą.

Zbigniew Izdebski*

Emilia Paprzycka**

WSTRZEMIĘŻLIWOŚĆ CZY PROMISKUITYZM? ANALIZA ZACHOWAŃ SEKSUALNYCH POLSKICH SINGIELEK I SINGLI

Funkcjonujący w świadomości społecznej obraz osób żyjących w pojedynkę w głównej mierze powstaje na podstawie wiedzy potocznej i odwołuje się do stereotypów. Źródłem tych stereotypów są z jednej strony wzorce obecne w popkulturze, a przeniesione z kultury zachodniej, pokazujące singla jako osobę przebojową, zorientowaną na siebie, żyjącą w pojedynkę z wyboru, preferującą seks bez zobowiązań (Czernecka 2008, s. 132-133). Z drugiej strony, nadal nie tracą na znaczeniu wcześniej dominujące stereotypy starej panny i starego kawalera. W konsekwencji mamy do czynienia ze swoistą ambiwalencją percepcji takich osób. Kobiety żyjące bez partnera często postrzegane są albo jako nieatrakcyjne, niechciane, z pewnością dziewice, albo tzw. kobiety wyzwolone, instrumentalnie traktujące mężczyzn. Mężczyznom natomiast przypisywana jest albo etykieta playboy'a mającego wiele przypadkowych kontaktów seksualnych, albo aseksualnego nieudacznika lub geja. Taka opozycyjność cech w stereotypach singli dotyczących ich życia seksualnego stała się inspiracją do analiz zaprezentowanych w niniejszym artykule.

Single, jako stosunkowo nowa kategoria społeczna, nie są jeszcze gruntownie opisani, a ze względu na heterogeniczność tej kategorii i zbadanie i zdefiniowanie osób żyjących w pojedynkę jest ciągle wyzwaniem dla badaczy. W pracach polskich badaczy zajmujących się tą kategorią społeczną podejmowana tematyka dotyczy przede wszystkim przyczyn życia w pojedynkę, stylu życia oraz specyfiki bycia singielką i singlem (Kuklińska 2012, Czernecka 2011, Paprzycka 2008, Żurek 2008). Problematyka seksualności

***Zbigniew Izdebski** – prof. dr hab. pedagogiki, Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny, Katedra Biomedycznych Podstaw Rozwoju i Seksuologii; Uniwersytet Zielonogórski, Wydział Pedagogiki, Socjologii i Nauk o Zdrowiu, Katedra Seksuologii, Poradnictwa i Resocjalizacji.

****Emilia Paprzycka** – dr socjologii, adiunkt, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Wydział Nauk Społecznych, Katedra Socjologii, Zakład Socjologii Struktur i Działań Społecznych.

i aktywności seksualnej singli w Polsce nie była dotąd podejmowana w badaniach¹. Przedkładany czytelnikowi artykuł jest próbą uzupełnienia wiedzy o singlach z tego obszaru.

Zaprezentowana poniżej analiza badań dokonana została w perspektywie podobieństw i/lub różnic między kobietami i mężczyznami żyjącymi w pojedynkę. Rozróżnienie to podyktowane jest tym, że w obszarze życia seksualnego singielki postrzegane są inaczej niż single, co łączy się z odmiennym ocenianiem kobiet i mężczyzn w tej sferze. Mężczyzna żyjący bez zobowiązań rodzinnych, prowadzący aktywne życie seksualne z wieloma partnerkami oceniany jest pozytywnie. Wielość i różnorodność kontaktów seksualnych jest raczej powodem do dumy, ponieważ bywa wysoko wartościowane w tzw. męskim towarzystwie. Inaczej jest w przypadku kobiet – te, które mają wielu partnerów oceniane są negatywnie i etykietowane jako kobiety „rozwiązłe”. W sytuacji braku kontaktów seksualnych i małej liczby partnerów – kobiety oceniane są pozytywnie, natomiast mężczyźni raczej negatywnie w kategoriach nieudacznictwa lub prześmiewczo z etykietą prawniczka.

Przyjęte definicje i założenia metodologiczne badań

Współcześni single to kategoria bardzo zróżnicowana, którą trudno jednoznacznie zdefiniować. W badaniach przyjęto kryterium formalne i odwołano się do szerokiego ujęcia tej zbiorowości, zgodnie z którym single to osoby, które nie są w związku małżeńskim ani nie utrzymują stałego nieformalnego związku homo- lub heteroseksualnego (Stein 1983, s. 30). Przyjęto definicję, w której singiel określany jest jako osoba żyjąca bez partnera, rezygnująca – w tym czasie – z założenia rodziny. Bycie singlem zatem to etap w życiu, który cechuje życie bez partnera i rezygnacja (czasowa lub trwała, na mocy własnego wyboru lub pod wpływem okoliczności życiowych) z bycia w stałym związku (formalnym lub nieformalnym) i założenia rodziny. Bycie singlem w rozumieniu tej definicji nie zakłada braku wcześniejszych doświadczeń w związkach (także formalnych) czy braku potomstwa, ponieważ może być realizowane w dowolnym momencie przebiegu biografii, jedno- lub wielorazowo (Paprzycka 2012, s. 70).

Zachowania seksualne definiowano jako fizyczną aktywność, która pozostaje w ścisłym związku z emocjami i ciałem oraz podejmowana jest w celu osiągnięcia przyjemności i redukcji napięć. Takie ujęcie nie ogranicza doświadczeń seksualnych tylko do czynności reprodukcyjnych, ale włącza do

¹Badania życia seksualnego kobiet żyjących w pojedynkę realizowane były w Polsce, ale przy zastosowaniu strategii jakościowych (Paprzycka 2006, s. 39-60).

nich także masturbację (Izdebski 2012, s. 49). Definicję operacyjną ryzykownych zachowań seksualnych skonstruowano w oparciu o wskaźniki stosowane w badaniach seksualności Polaków w latach 1997-2001-2005 (Izdebski 2010, s. 9).

Badania, które dostarczyły danych do interpretacji prezentowanych w artykule, zostały przeprowadzone przez Zbigniewa Izdebskiego w 2011 na reprezentatywnej próbie 3206 Polaków². W poniższych analizach uwzględnione zostały odpowiedzi 639 respondentów w wieku 18-49 lat, którzy w trakcie badania pozostawali bez partnera. Zgodnie z przyjętą definicją struktura wieku singli obejmuje osoby bardzo młode, często uczące się lub studiujące, które nie podjęły jeszcze decyzji o zmianie swojego statusu rodzinnego, jak i takie, które znajdują się w fazie późnej dorosłości i starości i żyją w pojedynkę na mocy własnego wyboru albo w konsekwencji splotu różnych okoliczności życiowych.

Przedstawiona w niniejszym tekście analiza zorganizowana była wokół odpowiedzi na pytanie: Jaka jest aktywność seksualna polskich singli i singielek? Problemy szczegółowe miały postać pytań: Jak płeć różnicuje zachowania osób żyjących w pojedynkę w obszarze życia seksualnego? Jakie ryzykowne zachowania seksualne podejmują single i singielki?

Sprawdzono, czy istnieje zależność między płcią osób żyjących w pojedynkę a takimi wymiarami zachowań seksualnych, jak: poziom potrzeb seksualnych i poczucie ich zaspokojenia, doznania seksualne, częstotliwość stosunków seksualnych, znaczenie seksu w życiu, zadowolenie z życia seksualnego, autoerotyzm oraz nastawienie do zachowań ryzykownych, takich jak współżycie z wieloma partnerami, seks bez zaangażowania emocjonalnego. Dokonano opisu aktywności seksualnej singli i wybranych ryzykownych zachowań seksualnych. Tytułem wprowadzenia zaprezentowano społeczno-demograficzną charakterystykę tej kategorii społecznej.

W badaniach przyjęto poziom istotności $\alpha=0,01$. O różnicy istotnej statystycznie orzekano zatem, gdy wyznaczona przez program statystyczny p-wartość była mniejsza od 0,01. Obliczenia wykonano w pakiecie statystycznym IBM SPSS Statistic.

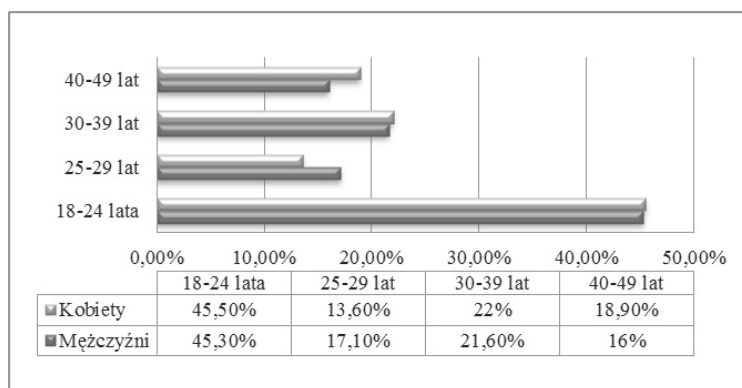
²Badaną populację stanowili mieszkańcy Polski w wieku 15-49 lat. Dobór próby miał charakter losowo-kwotowy. W badaniu połączono dwie techniki zbierania danych: bezpośredni wywiad (osobisty) prowadzony przez przeszkolonego ankietera z respondentem i samodzielnie wypełnianą ankietę. Szczegółowy opis metodologii badań zawiera raport Z. Izdebskiego i POLFARMY (2011), *Seksualność Polaków 2011. Raport z badania*, TNS OBOP. Badania na grupie dorosłych Polaków żyjących w pojedynkę realizowano w ramach projektu Z. Izdebskiego i E. Paprzyckiej pt.: *Single i inni żyjący w pojedynkę*.

Kim są single i singielki? Społeczno-demograficzna charakterystyka osób żyjących w pojedynkę w Polsce

Połowa Polaków w wieku 18-49 lat to osoby niebędące w związku małżeńskim – 42% to osoby stanu wolnego (panny i kawalerowie), 7% osoby rozwiedzione i pozostające w separacji, 1% to osoby owdowiałe.

Wśród wszystkich badanych Polaków w wieku 18-49 lat odsetek tych, którzy deklarowali, że nie mają partnera i nie są w związku wynosi 27%. Ta grupa jest przedmiotem niniejszego opisu.

Wśród osób żyjących w pojedynkę więcej jest mężczyzn (58,7%) niż kobiet (41,3%). Struktura wieku singli i singielek jest zbliżona.

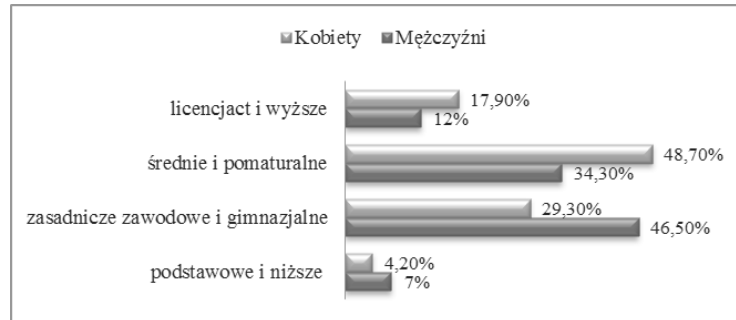
Wykres 1. Osoby żyjące w pojedynkę w Polsce wg płci i wieku. N=639, dane w %.

Źródło: opracowanie własne.

Single częściej są kawalerami niż singielki, które pod względem stanu cywilnego są bardziej zróżnicowaną kategorią, bowiem 72,7% spośród kobiet żyjących w pojedynkę to panny, 27,3% ma za sobą doświadczenia małżeńskie (18,9% to kobiety rozwiedzione, 1,9% pozostające w separacji, 6,4% to wdowy). Wśród mężczyzn żyjących w pojedynkę 91% to kawalerowie, a doświadczenia w małżeństwie miało 9% (8% to rozwodnicy, a 1% to mężczyźni pozostający w separacji).

Osoby żyjące w pojedynkę mieszkają głównie w miastach (62%), na wsiach mieszka 38%. Singielki częściej niż single mieszkają w dużych miastach. W dużych miastach (powyżej 500 tys. mieszkańców) odsetek kobiet żyjących w pojedynkę jest niemal o połowę wyższy niż mężczyzn „bez pary” (odpowiednio 14%; 8,8%). Sytuacja ma się odmiennie w przypadku żyjących w pojedynkę na wsi, chociaż w tym przypadku dysproporcja nie jest tak duża – 40,2% mężczyzn, 36,4% kobiet.

Singielki są lepiej wykształcone niż single. Wśród kobiet żyjących w pojedynkę najwięcej (48,9%) ma wykształcenie średnie i pomaturalne. Wśród mężczyzn żyjących w pojedynkę najwięcej legitymuje się wykształceniem zasadniczym zawodowym i gimnazjalnym (46,5%).

Wykres 2. Wykształcenie singli i singielek. N=639, dane w %.

Źródło: opracowanie własne.

Singielki częściej deklarują, że są osobami wierzącymi i praktykującymi (72,2%), w tym (regularnie praktykujące 34,9%, nieregularnie 37,3%) niż single (66,5%), w tym (regularnie praktykujący 30%, nieregularnie 36,5%). Odsetek wierzących i niepraktykujących wśród singielek wynosi 16,1%, a u singli 25,1%. Bycie osobą niewierzącą deklaruje 5,6% singielek i 9,4% singli.

Zachowania seksualne singli i singielek

Aktywność seksualna i regularne życie seksualne są istotnymi elementami sprzyjającymi zdrowiu i jakości życia. Życie w pojedynkę – bez stałego partnera – może być postrzegane w tym kontekście jako czynnik raczej niesprzyjający realizacji wyżej wymienionych komponentów zdrowego i satysfakcjonującego życia. W odniesieniu do tej tezy, w poniższym rozdziale podjęto próbę opisu aktywności seksualnej osób żyjących w pojedynkę. Zgodnie z przyjętą definicją zachowań seksualnych zaprezentowana analiza obejmuje trzy wymiary takich zachowań: fizyczny (aktywność seksualną, częstotliwość i typy stosunków seksualnych), emocjonalny (zadowolenie z życia seksualnego, poczucie satysfakcji) oraz cielesny (potrzeby seksualne i poczucie ich zaspokojenia). Przedstawione zostaną także analizy dotyczące niereprodukcyjnych zachowań seksualnych singli, czyli masturbacji.

Badania pokazują, że większość singli (68%) ma za sobą doświadczenia inicjacji seksualnej. Odsetek singielek, które miały stosunek seksualny (dopochwowy) wynosi 63,8%, a singli 72,2%. Dwie trzecie tak singli, jak

i singielek doświadczyło seksu oralnego (odpowiednio 58,8%; 59,9%). Doznania seksu analnego ma za sobą co dziesiąty mężczyzna żyjący w pojedynkę (9,7%) i co dziesiąta kobieta (10%).

Wśród osób żyjących w pojedynkę inną orientację seksualną niż heteroseksualna deklarowało 4,2% mężczyzn i 7,3% kobiet³. Single i singielki o innej orientacji niż heteroseksualna to częściej osoby biseksualne niż homo- czy asekualne. Wśród singielek więcej jest kobiet deklarujących biseksualność niż wśród mężczyzn (odpowiednio 6,6%; 2,1%). Odsetek singli określających się jako homoseksualni wynosi 1,6%, a kobiet o tej orientacji nie odnotowano. Osoby asekualne stanowiły mniej niż 1% zarówno w przypadku kobiet, jak i mężczyzn. Pytanie o orientację seksualną należy do pytań drażliwych i zwykle odnotowuje braki danych – w relacjonowanych badaniach odpowiedzi na to pytanie udzieliło tylko 50,7% badanych (N=344).

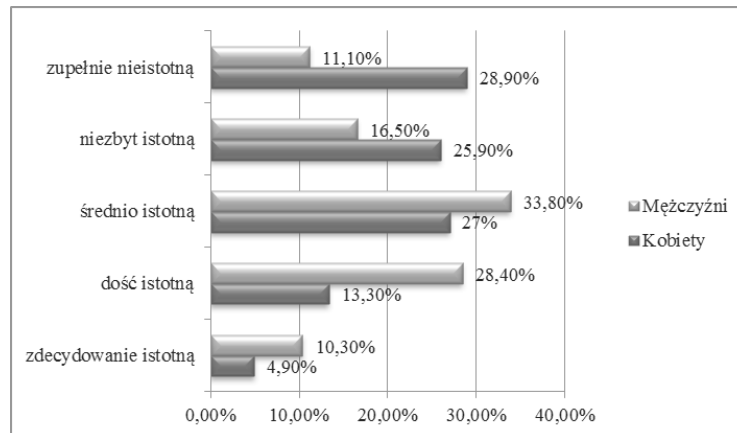
Ponad połowa osób żyjących w pojedynkę (53,4%) deklaruje, że prowadzi regularne życie seksualne, przy czym odsetek singli jest wyższy o 13,4 punktu procentowego od odsetka singielek (odpowiednio 56,7%; 43,3%). Aktywność seksualną w ciągu ostatniego roku (od daty badania) deklarowało 67,3% osób żyjących w pojedynkę, które prowadziły regularne życie seksualne (N = 330).

Single prowadzący regularne życie seksualne częściej niż singielki odbywają stosunki płciowe. Badania pokazują, że ponad połowa (54,7%) kobiet żyjących w pojedynkę i jedna trzecia singli (32,3%) nie miała w ciągu roku żadnych kontaktów seksualnych albo były one bardzo sporadyczne – do kilku razy w okresie 12 miesięcy. Odsetek singielek, które w okresie ostatniego roku (od daty badania) w ogóle nie współżyły wynosi 34,8%, a tych, które miały kilka stosunków w ciągu roku 19,9%. Jedna czwarta singielek (24,1%) deklarowała, że w okresie ostatniego roku miała od jednego do kilku stosunków seksualnych miesięcznie, a jedna piąta (21,2%) od jednego do kilku razy w tygodniu. Odsetek mężczyzn, którzy nie mieli żadnego stosunku seksualnego w ostatnim (od daty badania) roku wynosi 15,6%, a tych, którzy podejmowali współżycie kilka razy w roku 16,7%. Jedna czwarta singli współżyła od jednego do kilku razy w miesiącu, a 41,9% od jednego do kilku razy w tygodniu. Związek między płcią a częstotliwością współżycia jest istotny statystycznie ($p < 0,001$; $\chi^2 = 25,87$; $df = 6$, N=330 – regularnie współżywający).

Singielki nie tylko rzadziej niż single podejmują współżycie, ale także przypisują mniejsze znaczenie roli seksu w swoim życiu. Seks jest

³Odpowiedzi na pytanie o orientację seksualną udzieliło 50,7% badanych, N= 344.

istotny w życiu dla co piątej singielki (18,2%) i co trzeciego singla (38,7%). Odsetek singielek deklarujących, że seks w życiu jest zupełnie nieistotny wynosi 28,9%, a singli 11,1%. Związek między płcią singli a deklarowaniem istotności seksu w życiu jest istotny statystycznie ($p < 0,001$; $\chi^2 = 56,510$; $df = 4$).

Wykres 3. Znaczenie seksu w życiu singli i singielek. N=633, dane w %.

Źródło: opracowanie własne.

Znaczenie seksu i jego intensywność łączą się z kolejnym aspektem zachowań seksualnych osób żyjących w pojedynkę, jakim jest ocena i poczucie zadowolenie z tej sfery życia. Ani zadowolenie, ani ocena tej sfery życia nie wypadają w przypadku osób żyjących w pojedynkę dobrze, chociaż mężczyźni oceniają się w tych zakresach lepiej niż kobiety. Prawie połowa (48,2%) singli ocenia je jako dobre lub bardzo dobre. Podobną opinię ma jedna trzecia singielek (38%). Co czwarta singielka (25,2%) i co siódmy singiel (14,2%) swoje życie seksualne ocenia raczej źle lub bardzo źle.

Zadowolenie ze swojego życia seksualnego deklaruje 35,7% singli i 23,7% singielek. Prawie połowa singli (44,3%) i ponad połowa singielek (53,4%) nie potrafi jednoznacznie określić swojego zadowolenia z tej sfery życia. Odsetek niezadowolonych jest porównywalny dla obu płci i wynosi 22,9% dla kobiet i 20% dla mężczyzn. Płeć nie różnicuje zadowolenia i oceny życia seksualnego.

Single częściej deklarują większe potrzeby seksualne niż singielki. Co trzeci singiel (30%) i co dziewiąta singielka (11%) deklarują, że mają duże lub bardzo duże potrzeby seksualne. Co drugi singiel i singielka nie potrafią jednoznacznie ocenić swojego libido (odpowiednio 54,1%;

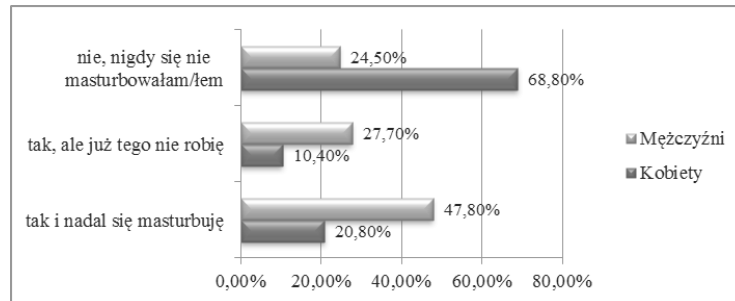
45,6%). Co dziewiąty mężczyzna (11,6%) i co czwarta kobieta żyjąca w pojedynkę (22,3%) oceniają swoje potrzeby jako małe lub bardzo małe. Brak potrzeb seksualnych deklaruje 4,3% singli i aż 20,5% singielek. Związek między płcią a deklaracjami poziomu potrzeb seksualnych jest istotny statystycznie ($p < 0,001$; $\chi^2 = 76,13$; $df = 5$).

Poczucie niezaspokojenia swoich potrzeb seksualnych u singli i singielek jest na zbliżonym poziomie. Jedna trzecia singli i jedna trzecia singielek deklaruje brak zaspokojenia swoich potrzeb seksualnych (odpowiednio 28,5%; 33,6%). Odsetek singli zgłaszających zaspokojenie swoich potrzeb seksualnych wynosi 38,3%, a singielek 30,7%. Dla jednej trzeciej singli i singielek ocena zaspokojenia tych potrzeb jest trudna do uchwycenia (odpowiednio 33,2%; 35,6%).

Wyraźne różnice pojawiają się jednak przy ocenie satysfakcji ze stosunków seksualnych. **Seks zakończony orgazmem jest częściej doświadczaniem singli niż singielek** – zawsze lub prawie zawsze orgazm w czasie współżycia przeżywa 56,7% singli i 21% singielek. Co trzeci singiel (31%) i co druga singielka (41,3%) odczuwa tego rodzaju spełnienie często, a czasami lub rzadko co dziesiąty singiel (10,1%) i co trzecia singielka (35%). Nigdy nie doświadcza orgazmu podczas współżycia 1,1% singli i 2,8% singielek. Związek między płcią a doznawaniem orgazmu podczas współżycia jest istotny statystycznie ($p < 0,001$; $\chi^2 = 52,14$; $df = 4$, $N = 330$ – regularnie współżyjący).

Życie bez stałego partnera, w kontekście zaspokajania potrzeb seksualnych, wydaje się sprzyjać zwróceniu się ku autoerotyzmowi. Badania pokazują jednak, że masturbuje się niecała połowa singli (47,8%) i jedna piąta singielek (20,8%). **Single dwukrotnie częściej niż singielki deklarują, że się masturbują.** Związek między płcią singli a doświadczeniem w życiu masturbacji jest istotny statystycznie ($p < 0,001$; $\chi^2 = 123,41$; $df = 2$).

Więcej singli niż singielek twierdzi także, że masturbacja jest **dobrym sposobem rozładowania napięcia seksualnego, jeśli się nie ma odpowiedniego partnera** (odpowiednio 60,8%; 43%). Nie zgadza się z tym stwierdzeniem tylko 9,1% singli i 19,4% singielek. Jedna trzecia mężczyzn i jedna trzecia kobiet niepozostających w stałym związku nie ma określonego zdania w tej kwestii. Związek między płcią singli a przekonaniem, że masturbacja jest dobrym sposobem rozładowania napięcia seksualnego jeżeli nie ma się odpowiedniego partnera jest istotny statystycznie ($p < 0,001$; $\chi^2 = 22,43$; $df = 4$).

Wykres 4. Czy kiedykolwiek się masturbowałeś/łaś? Odpowiedź singli i singielek. N=632, dane w %.

Źródło: opracowanie własne.

Ryzykowne zachowania seksualne singli i singielek - między abstynencją seksualną a przypadkowością i zmiennością kontaktów seksualnych

Zasady profilaktyki ryzykownych zachowań seksualnych opierają się na trzech filarach. Pierwszy z nich to abstynencja, drugi stały związek, a trzeci wzmacnianie poczucia kontroli, sprawstwa i umiejętności radzenia sobie z przeciwnościami, np. z presją seksualną (Walendzik-Ostrowska 2010, s. 63). Dla osób żyjących w pojedynkę z racji braku stałego partnera dostępne są tylko dwie z tych strategii: abstynencja oraz kontrola życia seksualnego, czyli unikanie kontaktów seksualnych z przypadkowymi, nieznanymi osobami, a w sytuacji takich kontaktów stosowanie odpowiednich środków zabezpieczających przez zakażeniem HIV/AIDS oraz innymi chorobami przenoszonymi drogą płciową.

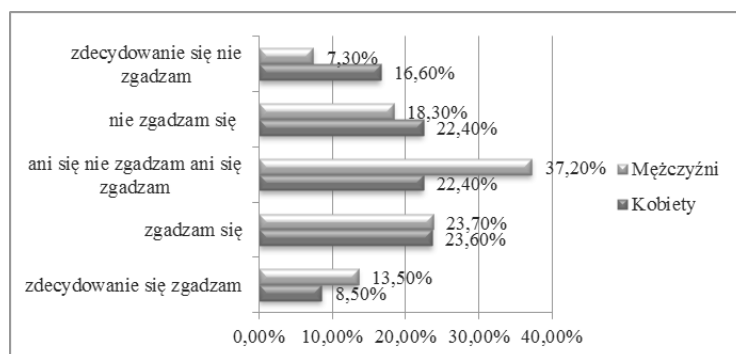
Analizy zachowań seksualnych osób żyjących w pojedynkę zaprezentowane w poprzednim rozdziale pokazują, że wśród singli są osoby, które nie miały do tej pory stosunków seksualnych (32%). Jedna trzecia singli nie przejawia zatem ryzykownych zachowań seksualnych, albowiem nie podjęła życia seksualnego. Całkowitą abstynencję seksualną w tym rozumieniu wykazuje 36,2% singielek i 27,8% singli (dla $N = 639$). Abstynencję seksualną o charakterze częściowym przypisać można tym osobom żyjącym w pojedynkę, które mimo iż miały już kontakty seksualne deklarują, że nie rozpoczęły jeszcze regularnego życia seksualnego (46,6%). Odsetek takich osób wśród singli wynosi 43,3%, a wśród singielek 56,7% (dla $N=639$)⁴.

⁴Na taki wskaźnik abstynencji seksualnej wydaje się nie pozostawać bez wpływu to, że wśród badanych były osoby młode z kategorii wieku 18-24 lata, a jak pokazują inne badania (Izdebski 2012), to wiek 25 lat jest najczęściej wskazywany jako czas rozpoczęcia

Abstynencję seksualną czasową wydają się natomiast przejawiać osoby żyjące w pojedynkę, deklarujące rozpoczęcie regularnego życia seksualnego, które nie miały żadnych kontaktów seksualnych w okresie ostatniego roku poprzedzającego badanie – 15,6% w grupie singli i 34,5% w grupie singielek (dla $N=330$).

Zachowania seksualne określane jako promiskuityzm, definiowane jako kontakty seksualne pozbawione więzi uczuciowych, podejmowane z przypadkowymi, często zmienianymi partnerami (Starowicz 1999, s. 233) zaliczane są do ryzykownych zachowań seksualnych. Poniżej przedstawiono nastawienia wszystkich singli i singielek do takich zachowań, a następnie jego realne wymiary wśród osób prowadzących regularne życie seksualne.

Single częściej niż singielki deklarują poparcie stwierdzenia, że tylko posiadanie w życiu wielu partnerów pozwala poznać bogactwo doznań seksualnych (odpowiednio 37,2%; 32,1%). Odsetek singielek, które nie zgadzają się z tym stwierdzeniem jest wyższy o 15,4 punktu procentowego (39%; 23,6%). Zależność między płcią singli a poglądem, że tylko wielu partnerów w życiu pozwala poznać bogactwo doznań seksualnych jest istotna statystycznie ($p<0,001$; $\chi^2=19,57$; $df=4$).

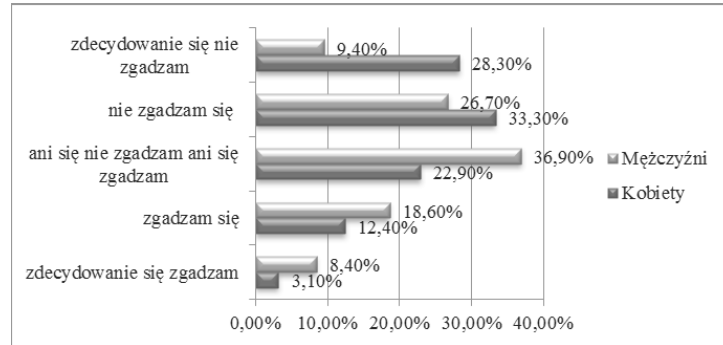
Wykres 5. Stosunek singli i singielek do stwierdzenia: Tylko wielu partnerów pozwala poznać bogactwo doznań seksualnych. $N=630$, dane w %.

Źródło: opracowanie własne.

Single rzadziej niż singielki deklarują znaczenie głębszego zaangażowania emocjonalnego dla podejmowania współżycia.

Ze stwierdzeniem, że nie powinno się podejmować współżycia bez głębszego zaangażowania emocjonalnego zgadza się 61,6% singielek i 36,1% singli. Zależność między płcią singli a deklarowaniem znaczenia głębszego zaangażowania emocjonalnego dla podejmowania regularnego życia seksualnego.

zowania dla podejmowania współżycia jest istotna statystycznie ($p < 0,001$; $\chi^2 = 53,882$; $df = 4$).

Wykres 6. Stosunek singli i singielek do stwierdzenia: Nie powinno się podejmować współżycia bez głębszego zaangażowania emocjonalnego.

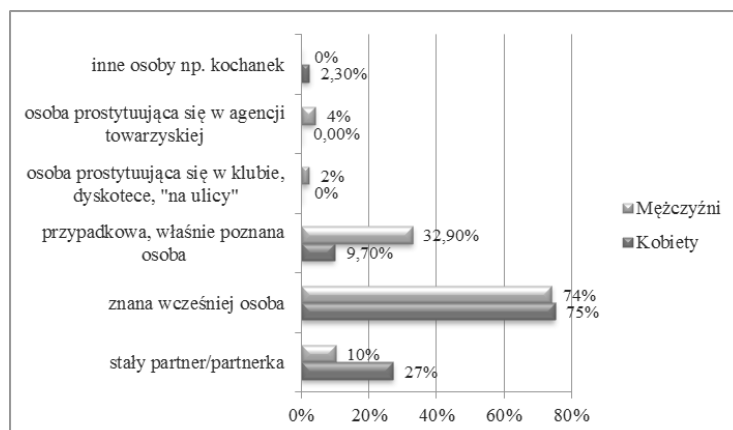
N=629, dane w %.

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie wyżej przedstawionych opinii można sformułować wniosek, że singielki wykazują mniejsze skłonności do przejawiania ryzykownych zachowań seksualnych. Odniesienia tych opinii skonfrontowano z przejawianymi zachowaniami – podejmowaniem przypadkowych kontaktów seksualnych. Analizie poddano wyniki badań grupy osób żyjących w pojedynkę, które zadeklarowały prowadzenie regularnego życia seksualnego.

Z jakimi osobami dzielą swoje życie seksualne single i singielki? Stałego seksualnego partnera/partnerkę w ciągu ostatniego roku od daty badania miało 10% singli i 27% singielek. W takim okresie czasu większość singli (75%) i singielek (74%) miała zbliżenia o charakterze seksualnych ze znajomymi wcześniej osobami. Ryzykowane zachowania seksualne, do których zaliczany jest seks z przypadkowymi partnerami, częściej w ciągu ostatniego roku były udziałem mężczyzn niż kobiet żyjących w pojedynkę (odpowiednio 32,9%; 9,7%). Z osobami prostytuującymi się w klubie, dyskotecie lub „na ulicy” kontakty seksualne miało 2% singli, a z osobami prostytuującymi się w agencji towarzyskiej 3,9%. U singielek kontaktów seksualnych z osobami prostytuującymi się nie odnotowano.

Ryzykowność zachowań seksualnych wzrasta, kiedy przypadkowe kontakty seksualne mają dużą częstotliwość. Z relacjonowanych tu badań wynika, że w okresie 12 miesięcy poprzedzających badanie, mężczyźni żyjący w pojedynkę mieli około trzech partnerów/partnerek seksualnych (średnia wynosi 2,66), przy czym wartość przeciętna – mediana wynosi dwóch part-

Wykres 7. Partnerzy seksualni singli i singielek w okresie ostatniego roku.

N=222, dane w %⁵.

Źródło: opracowanie własne.

nerów, a wartość dominująca: jeden (przy odchyleniu standardowym równym 2,773). Kobiety żyjące w pojedynkę w tym okresie miały średnio około dwóch partnerów seksualnych – średnia = 1,77. Najwięcej singielek w tym okresie miało 1 partnera/partnerkę – mediana=1, dominanta=1 (odchylenie standardowe 0,998).

Kontakty seksualne z przypadkowymi, nieznanymi osobami obarczone są ryzykiem przede wszystkim w sytuacji, kiedy odbywają się bez zabezpieczenia. Poniżej przedstawiono opinie wszystkich badanych na temat ryzyka zakażenia się przez nich HIV/AIDS, a następnie zrelacjonowano formy zabezpieczania stosowane przez osoby żyjące w pojedynkę, które prowadzą regularne życie seksualne.

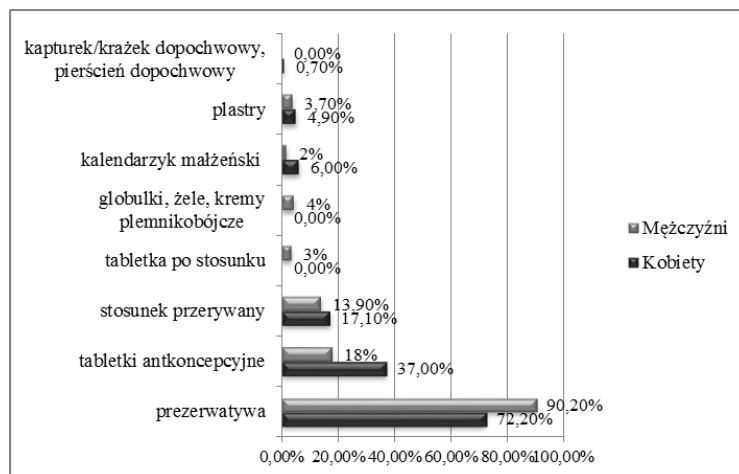
Ponad połowa singli i singielek ryzyko zakażenia HIV postrzega jako małe. Ze stwierdzeniem, że ryzyko zakażenia HIV jest tak małe, że właściwie nie ma się czego bać, nie zgadza się prawie dwie trzecie singielek (58,1%) i ponad połowa singli (51,6%). Zgadza się z tym stwierdzeniem co czwarta singielka (23,2%) i co piąty singiel (20,1%).

Większość singli i singielek jest przekonanych, że może się zabezpieczyć przed zakażeniem HIV przy podejmowaniu odpowiednich starań. Ze stwierdzeniem, że człowiek, który naprawdę się stara, może się zabezpieczyć przed zakażeniem HIV zgadza się 70,1% singli i 66,4% singielek; 19,5% singli i 21,6% singielek nie ma sprecyzowanej opinii na ten temat, a 10,4% singli i 12% singielek nie zgadza się z tym stwierdzeniem.

Prawie co drugi singiel i co druga singielka pod wpływem emocji pojawiających się w sytuacji seksualnej raczej nie myśli o zagrożeniach HIV/AIDS. Stwierdzenie, że podczas współżycia nie myśli się o takich sprawach jak ryzyko zakażenia HIV/AIDS, jako zgodne ze swoim przekonaniem wskazało 44,3% mężczyzn i 47,4% kobiet żyjących w pojedynkę. Nie zgadza się natomiast z tym stwierdzeniem 22,1% singli i 23,7% singielek. Brak jednoznacznej opinii w tej sprawie odnotowano w przypadku jednej trzeciej zarówno wśród kobiet, jak i mężczyzn żyjących w pojedynkę (odpowiednio 33,6%;28,9%).

Na podstawie analiz odpowiedzi badanych, które dotyczyły ich rzeczywistych zachowań można stwierdzić, że jedna z form profilaktyki ryzykownych zachowań seksualnych – jaką jest prezerwatywa – jest stosowana przez badanych prowadzących regularne życie seksualne. Jest ona wskazywana najczęściej jako środek antykoncepcyjny stosowany podczas kontaktów seksualnych singli i singielek. Ten środek antykoncepcyjny stosowany jest częściej przez singli (90,2%) niż singielki – partnerów seksualnych singielek (72,2%). Pozostałe ze stosowanych przez singli i singielki środków antykoncepcyjnych nie wpisują się w działania zapobiegające chorobom przenoszonym drogą płciową, ale mają li tylko zastosowanie zapobiegające ciąży. Wybór takiej formy antykoncepcji można zaliczyć do zachowań ryzykownych. Wykaz środków antykoncepcyjnych według częstości stosowania zaprezentowano na wykresie poniżej. Ujęto na nim także wskazania dotyczące praktykowania tzw. stosunków przerywanych, które środkiem antykoncepcyjnym, ani zapobiegającym HIV/AIDS nie są, a jednak mają swoje zastosowanie w życiu seksualnym singli i singielek (odpowiednio 13,9%;17,1%), zajmując trzecie miejsce według stopnia popularności w tej grupie badanych.

W sytuacji stosunków seksualnych z osobami przypadkowymi – nowo poznanymi – istotnym zabiegiem wpisanym w profilaktykę HIV/AIDS jest każdorazowe zabezpieczanie prezerwatywą każdej z możliwych form stosunków seksualnych – nie tylko dopochwowych, ale i oralnych, a przede wszystkim analnych, które mogą wydawać się „bezpieczne”, bo w ich konsekwencji nie dochodzi do zapłodnienia. Badania pokazują, że wśród osób żyjących w pojedynkę, które miały stosunek dopochwowy w ciągu ostatnich 12 miesięcy prezerwatywę za każdym razem stosowało 48,3% singli i 34,9% singielek. Odsetek singli stosujących prezerwatywę prawie za każdym razem wynosił 23,2%, a singielek 24,3%. Czasami prezerwatywę podczas stosunku dopochwowego stosowało 9,5% singli i 6,4% singielek, bardzo rzadko 8,8% singli i 6,7% singielek. Nigdy podczas takich stosunków w okresie ostatniego roku od badania nie zabezpieczało się 10% singli i aż 27,8% singielek.

Wykres 8. Antykoncepcja stosowana przez singli i singielki prowadzących regularne życie seksualne. N=243, dane w %.

Źródło: opracowanie własne.

W przypadku seksu oralnego, u osób doświadczających go w okresie ostatnich 12 miesięcy od daty badania, stosowanie prezerwatywy nie cieszy się dużym zainteresowaniem. Odsetek singli, którzy nigdy w ciągu roku nie stosowali prezerwatywy podczas seksu oralnego wynosi 66,7%, a singielek 61,6%. Za każdym razem lub prawie za każdym razem prezerwatywę stosowało 24,5% singli i 26,4% singielek, czasami lub bardzo rzadko 13,7% singli i 6,9% singielek.

Prawie połowa singli (45,3%) i singielek (45,7%) praktykujących seks analny w okresie ostatniego roku od daty badania nigdy nie stosowała prezerwatywy podczas takich stosunków. Za każdym razem lub prawie za każdym razem 37,2% singli i 48,3% singielek, czasami lub bardzo rzadko używało jej podczas tego typu stosunków 17,5% singli i 6% singielek.

Podsumowanie

Wśród zmian prognozowanych w XXI wieku w obszarze zachowań seksualnych przewidywano między innymi upowszechnianie się akceptacji zróżnicowanej seksualności i zachowań seksualnych oraz współistnienie różnego typu związków, np. monogamii seryjnej. Jako głównych realizatorów tego typu zmian wskazywano singli (Starowicz 2006, s. 18).

Wyniki zaprezentowanych tu badań wpisują się w zapowiadane zmiany, pokazując zróżnicowanie zachowań seksualnych między grupami kobiet

i mężczyzn żyjących w pojedynkę oraz wewnątrz tych grup. Zakładane różnice między singlami i singielkami w zakresie analizowanych wymiarów zachowań seksualnych okazały się istotne statystycznie.

Single częściej niż singielki wskazują na większe potrzeby seksualne i częściej mają poczucie ich zaspokojenia. Seks w życiu ma dla singli większe znaczenie, są też z niego bardziej zadowoleni niż singielki, a niedostatki w życiu seksualnym wynikające z nieregularności odbywania stosunków płciowych, będące konsekwencją braku stałego partnera częściej rozwiązują sami poprzez autoerotyzm. Wśród singli są tacy, którzy zachowują wstrzeмиężliwość seksualną, ale jest ich mniej niż tych aktywnych.

Singielki w ogólnym obrazie jawią jako bardziej „zamknięte” na doznania płynące z życia seksualnego, mające poczucie mniejszej satysfakcji seksualnej i tym samym mniej zadowolone z tej sfery życia. Obraz ten dopełniają wyniki dotyczące autoerotyzmu, z których wynika, że ta forma zaspokojenia swoich potrzeb seksualnych i zmniejszania napięcia seksualnego nie jest chętnie podejmowana przez kobiety żyjące w pojedynkę. Więcej kobiet niż mężczyzn żyjących bez stałego partnera wycofuje się z relacji damsko-męskich o charakterze seksualnym lub podejmuje je, ale przede wszystkim ze znanymi osobami lub stałymi partnerami seksualnymi.

W bardzo uogólnionym obrazie zachowania seksualne osób żyjących w pojedynkę można scharakteryzować zatem nie w kategoriach opozycyjności: abstynencja versus promiskuityzm, ale raczej jako swoiste kontinuum – pomiędzy wycofaniem z relacji „damsko-męskich” a intensywnością takich relacji.

Literatura

- CZERNECKA J. (2008), Polski singiel: obraz w mediach a autowizerunek, [w:] Stereotypy a rzeczywistość na przykładzie wybranych kategorii społecznych, red. E. Malinowska, Wydawnictwo Tercja, Łódź, s. 107-135.
- (2011), Wielkomiejscy single, Wydawnictwo Poltext, Łódź.
- IZDEBSKI Z. (2010), Ryzykowna dekada. Seksualność Polaków w dobie HIV/AIDS. Studium porównawcze 1997-2001-2005, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- (2012), Seksualność Polaków na początku XXI wieku. Studium badawcze, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- KUKLIŃSKA K. (2012), Polskie Singielki. Płeć kulturowa. Feminizm. Ponowoczesność. Internet, Wydawnictwo Difin, Warszawa.

- PAPRZYCKA E. (2006), Życie w pojedynkę kobiet w kontekście relacji damsko-męskich, [w:] Seksualność człowieka. Obszary zainteresowań teoretyków i praktyków, red. Z. Izdebski, Rocznik Lubuski, t. 32, cz. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 39-60.
- (2008), Kobiety żyjące w pojedynkę, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- (2012), Single men – topological approach from the perspective of sociocultural gender, [w:] Gender approach in social sciences, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica”, nr 4/2012, red. E. Malinowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 69-87.
- STEIN P. (1983), Singlehood, [w:] Contemporary Families and Alternative Lifestyles, red. E. D. Macklin, R. H. Rubin, California, Beverly Hills, s. 27-47.
- STAROWICZ Z. L. (1999), Miłość i seks: słownik encyklopedyczny, Wydawnictwo Europa, Wrocław.
- (2006), Seksuologia XXI wieku, [w:] Seksualność człowieka. Obszary zainteresowań teoretyków i praktyków, red. Z. Izdebski, Rocznik Lubuski, t. 32, cz. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 13-19.
- WALENDZIK-OSTROWSKA A. (2010), Seksualność człowieka a ryzykowne zachowania seksualne, [w:] Zakażenie HIV – poradnictwo okołotestowe. Kompendium dla lekarzy i osób pracujących w punktach konsultacyjno-diagnostycznych, red. J. Gąsiorowski, B. Knysz, Ł. Łapiński, Wydawnictwo MedPharm, Wrocław, s. 61-64.
- ŻUREK A. (2008), Single. Żyjąc w pojedynkę, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań.

Zbigniew Izdebski
Emilia Paprzycka

**ABSTINENCE OR PROMISCUITY? ANALYSIS OF SEXUAL RISK
BEHAVIOURS OF POLISH SINGLE MEN AND WOMEN**

Keywords: single life, single women, single men, sexual behaviour of people living alone, risky sexual behaviours.

Sex life of single men and women is an issue overlooked by the researches dealing with the description of this social category but the one that is present in the social consciousness in the form of opposite stereotypes. Women living alone are perceived either as unattractive, asexual and unwanted, or as so called liberated women - very liberal in terms of sex life. Men living alone are assigned the label of a loser, often a gay or a playboy treating women as objects and having many casual sexual contacts. The aim of the paper is to answer the following questions: What is sexual activity of single men and women like? Does a gender of a single man or woman differentiate their sexual behaviours? What risk behaviours in terms of sex life are characteristic for single men and women? The answer was generated on the basis of surveys carried out on a representative sample of adult Poles living alone (between the ages of 18-49).

The research showed the differentiation of sexual behaviours between the groups of women and men living alone and within these groups. In general, sexual behaviours of people living alone can be located on a continuum - between the withdrawal from the male-female relationship and the intensity of such relationships.

Wojciech Ronatowicz*

RYZYKOWNE ZACHOWANIA SEKSUALNE DZIECI, MŁODZIEŻY I MŁODYCH DOROSŁYCH W KONTEKŚCIE KORZYSTANIA Z TECHNOLOGII CYFROWYCH

Czy internet jest zły? Możemy użyć analogii dotyczącej elektryczności. Czy prąd to coś złego? Oczywiście, że nie, odpowie większość pytanych. Czy może być niebezpieczny? Niewątpliwie. Przez lata powstały dziesiątki przepisów i instrukcji odpowiedniego korzystania z dobrodziejstwa elektryczności. Każdy z rodziców od najmłodszych lat uczy dziecko bezpiecznego korzystania z prądu. Podobnie powinien postępować z internetem. Tym bardziej, że korzystają z niego najmłodszy użytkownicy, którzy często podejmują nieprzemyślane zachowania, narażając na niebezpieczeństwo zarówno siebie, jak i całą rodzinę.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie ryzykownych zachowań dzieci, młodzieży oraz młodych dorosłych korzystających z technologii cyfrowych. Autor porusza problematykę seksualności młodych ludzi w kontekście korzystania z takich środków przekazu, jak internet czy telefonia komórkowa. W artykule przedstawiona została nie tylko skala zjawiska, ale także jego uwarunkowania, konsekwencje, aspekt prawny oraz sposoby zaradzenia ryzykownym zachowaniom młodych osób w cyberprzestrzeni.

Aby analizować ryzykowne zachowania dzieci i młodzieży w internecie, należy uprzednio zidentyfikować ich genezę. Ryzykowne postępowanie jest wpisane w rozwój młodego człowieka. Sposób postrzegania przez młodzież zagrożeń jest odmienny aniżeli u osoby dorosłej. Młodzi ludzie mają tendencję do zaniżania ryzyka. Mimo iż zachowanie jest niebezpieczne, jest potrzebne – to napęd do rozwoju, progresu, osiągania nowych celów. Dlatego należy zdawać sobie sprawę, że dzieci i młodzież zawsze będą podejmować ryzykowne zachowania. Naszym obowiązkiem jako dorosłych jest uświadomienie im zagrożeń, z jakimi mogą się spotkać. Całkowite zakazywanie korzystania z internetu jest bezcelowe. Tak jak dorośli przestrzegają dzieci przed niebezpieczeństwami czyhającymi na podwórku, ulicy, tak samo powinni przekazywać informacje o niebezpiecznych zjawiskach w cyberświecie. Niezależnie od tego, czy to akceptujemy, internet stał się dla młodych osób „podwórkiem XXI wieku”, ze wszystkimi jego negatywnymi konsekwencjami

***Wojciech Ronatowicz** – mgr pedagogiki, Instytut Badań Edukacyjnych w Warszawie.

(Ronatowicz 2009). Osoby dorosłe powinny być wyposażone w wiedzę na temat negatywnych zjawisk występujących w internecie, aby móc przewidywać trudne sytuacje, przestrzegać przed nimi młodych ludzi oraz wiedzieć, jakiego wsparcia udzielić w momencie zaistnienia niebezpieczeństwa.

Internet w Polsce

Jak wynika z badań (World Internet Project – edycja polska 2013), 62% mieszkańców Polski powyżej 15. roku życia korzysta z internetu, przy czym w grupie wiekowej 15-24 lata korzysta z sieci prawie 100% osób. Odsetek użytkowników internetu korzystających z laptopów (71%) przewyższył odsetek użytkowników komputerów stacjonarnych (57%). Wysoko plasuje się także używanie telefonu komórkowego typu smartfon (31%) oraz tabletu (12%), choć to ostatnie medium to jest głównie domeną młodych osób w wieku 15-29 lat. Mimo iż cytowane badanie dotyczy grupy wiekowej od 15. roku życia, to z badań przeprowadzonych wśród młodszych polskich dzieci od 9. do 16. roku życia, wynika, że dostępność do sieci jest powszechna. Według przytoczonego badania, wiek pierwszego kontaktu z internetem dzieci w Polsce przypada na 7.-11. rok życia, a pierwsze świadome logowanie występuje w wieku 9 lat (Kirwil 2011). Biorąc pod uwagę, iż badanie było przeprowadzone w 2010 roku, kiedy telefony typu smartfon ani tablety nie były aż tak powszechne, obecnie dostępność internetu odbiorców z najmłodszej grupy wiekowej jest z pewnością większa. Śledząc między innymi doniesienia medialne (Portale NaTemat.pl, Point.FM) w roku 2012 i 2013 przebojem wśród prezentów komunijnych były tablety i smartfony. Na podstawie danych Chrześcijańskiego Magazynu Społecznego „Moja Rodzina”, w 2013 roku do pierwszej komunii świętej przystąpiło około 350 000 dzieci, dlatego należy sądzić, że dostęp do internetu dzieci w wieku 9 lat jest znacznie większy aniżeli wskazują statystyki.

Ponadto, badania (Kirwil 2011) wskazują niepokojącą tendencję co do miejsca, w którym dzieci łączą się z internetem. Aż 63% polskich dzieci łączy się z siecią w zaciszu własnego pokoju, co może wskazywać na brak kontroli rodzicielskiej nad treściami, z jakimi spotykają się najmłodsi na stronach internetowych. To zjawisko „odosobnienia serfowania” jest znacznie mniej spotykane w innych państwach europejskich, gdzie zaledwie 49% dzieci ma możliwość niekontrolowanego dostępu do internetu. Bardzo trudno jest określić, dlaczego jest to taka dysproporcja. Jedną z przyczyn może być brak w naszym kraju publicznej debaty na temat zagrożeń płynących z internetu.

Według raportu przygotowanego przez Cisco Internet Business Solutions Group, w ciągu dwóch najbliższych lat ponad 75% smartfonów będzie regularnie łączyć się z sieciami WiFi, zaś ich użytkownicy będą korzystać z tego standardu przez połowę czasu, jaki spędzają w internecie. To z pewnością spowoduje zwiększenie częstotliwości korzystania z internetu oraz udaremni możliwość kontroli rodzicielskiej. Obecnie w Polsce (*World Internet Project: Polska 2013*) w przedziale wiekowym użytkowników 15-19 lat, w ciągu tygodnia średni czas korzystania z internetu to 23 godziny, co w dziennym bilansie stanowi prawie 3,5 godziny. Według badań młodszych internautów (Kirwil 2011), 98% dzieci w wieku 9-16 lat loguje się do sieci przynajmniej raz na tydzień, a 74% z nich codziennie.

Postrzeganie zagrożeń

Wiedza na temat zagrożeń internetowych nadal w Polsce jest zbyt mała – zarówno wśród dorosłych, jak i wśród dzieci i młodzieży. Zauważalne są pewne pozytywne tendencje w kwestii świadomości zagrożeń u osób dorosłych. Porównując raporty (*Zagrożenia wobec dzieci w Internecie* 2008 i 2013), wśród dorosłych zauważalna jest zmiana nastawienia w zakresie postrzegania niektórych internetowych niebezpieczeństw, takich jak cyberprzemoc czy nadużywanie korzystania z internetu (tabela 1). Jednakże niepokojącym zjawiskiem jest poziom świadomości w kontekście zagrożeń związanych z treściami znajdującymi się w internecie oraz kontaktu z innymi osobami obcymi za pomocą sieci, co bardzo często jest skorelowane z przesyłaniem informacji o sobie. Przekazywanie danych personalnych za pomocą internetu może bezpośrednio zagrażać nie tylko dziecku, ale także całej rodzinie (np.: podawanie danych dotyczących adresu zamieszkania może pomóc sprawcom włamania do domu). Odnotowujemy wysoki odsetek osób dorosłych korzystających z internetu, którzy twierdzą, że to głównie rodzice są odpowiedzialni za bezpieczeństwo dzieci w internecie: 96% (2013), 93% (2008). Na drugim miejscu wskazują szkołę: 38% (2013), 19% (2008). Rodzice badani zarówno w 2008, jak i w 2013 roku deklarują, że posiadają odpowiednią wiedzę na temat zagrożeń związanych z korzystaniem z internetu – odpowiednio 81% (2013) i 82% (2008). Jest to bardzo wysoki odsetek. Możliwe jest, że przy pogłębionym badaniu wiedzy z zakresu niebezpieczeństw w internecie ten odsetek byłby dużo niższy.

Obawy dzieci i młodzieży związane z korzystaniem z internetu dotyczą praktycznych spraw, m.in. zagrożenia bezpieczeństwa komputera ze strony wirusów lub hakerów oraz fizycznego braku dostępu do internetu (tabela 2).

Tabela 1

Zjawiska lub zachowania najpoważniej zagrażające młodym internautom według polskich rodziców

	2008 rok (N=500)	2013 rok (N=501)
Kontakt z niebezpiecznymi treściami	67%	65 %
Nawiązywanie kontaktów z obcymi i poznanymi w internecie	51%	46 %
Publikowanie lub przysyłanie przez dziecko prywatnych danych	60%	39 %
Przemoc werbalna w internecie	14 %	39%
Uzależnienie od internetu	16 %	32%
Publikowanie zdjęć i filmów z udziałem dziecka wbrew jego woli	15%	28%
Oszustwa związane z zakupami w internecie	6 %	22 %
Nielegalne ściąganie przysyłanie programów, filmów, dokumentów	3 %	11 %

Źródło: <http://dziekowsieci.fdn.pl/badania> - porównanie badań: *Zagrożenia wobec dzieci w Internecie*, raport z badania gemiusReport przeprowadzonego na zlecenie Fundacji Dzieci Niczyje, wrzesień 2008 r. z *Bezpieczeństwo dzieci w Internecie*, Raport z badań jakościowych i ilościowych, Badanie zrealizowane przez TNS na zlecenie Orange Polska we współpracy z Fundacją Orange i Fundacją Dzieci Niczyje, Warszawa 2013 r.

Warto zauważyć, że ponad jedna trzecia młodych ludzi jest świadoma występowania zjawiska cyberprzemocy i obawia się jej. Niepokojącą tendencją jest jednak brak obaw co do kontaktów z obcymi osobami i ewentualnej propozycji spotkania z nimi. Patrząc z perspektywy profilaktyki zachowań pedofilnych jest to informacja, na którą należy zwrócić uwagę.

Seksalne zagrożenia w cyberświecie

Uwodzenie dzieci w sieci – grooming

Grooming (urabianie, uwodzenie) to kategoria relacji emocjonalnej, jaką poprzez internet dorosłe osoby starają się nawiązać z osobami małoletnimi, w celu ich uwiedzenia i wykorzystania seksualnego. Podkreślić należy, że jako dziecko traktuje się osobę poniżej 15. roku życia (Art. 202. kk § 2).

Cechą wspólną osób o skłonnościach pedofilnych, działających w cyberprzestrzeni jest znajomość nowoczesnych technologii (Ronatowicz 2009).

Tabela 2

Obawy polskich dzieci w związku z korzystaniem z internetu

	2013 rok (N=500)
Wirusów lub hakerów	49 %
Że internet przestanie działać	39 %
Ktoś inny będzie podszywał się pod mnie	38 %
Ktoś bez zgody wrzuci do internetu moje zdjęcie	32%
Rodzice zabronią mi korzystać z internetu na jakiś czas	32%
Ktoś będzie mnie obrażał, wyzywał w internecie	31%
Obcych osób, które chcą się ze mną umówić na spotkanie	26 %
Koledzy będą się ze mnie śmiać przez coś, co znalazło się w internecie	15 %
Że rodzice zauważą, co robię w internecie	6 %

Źródło: <http://dziekowsieci.fdn.pl/badania> - *Bezpieczeństwo dzieci w Internecie*, Raport z badań jakościowych i ilościowych, Badanie zrealizowane przez TNS na zlecenie Orange Polska we współpracy z Fundacją Orange i Fundacją Dzieci Niczyje, Warszawa 2013 r.

Internet dla pedofilów stał się niemal „narzędziem doskonałym” do pozyskiwania dzieci. Przed erą internetu osoba pedofilna miała utrudniony dostęp do dzieci. Często podejmowała zatrudnienie związane z pracą wśród małoletnich (szkoła, kościół, organizacje młodzieżowe itp.). Trudno anonimowo było zbliżyć się do obcego dziecka, gdyż przestrogi rodziców, aby nie rozmawiało z obcymi na ulicy oraz powszechna kontrola społeczna niejednokrotnie chroniły młode osoby przed niebezpiecznym kontaktem. Internet daje pedofilowi możliwość dostępu do potencjalnie nieskończonej liczby dzieci w tym samym czasie. Sieć chroni osobę pedofilną przed dekonspiracją, gdyż jest częściowo anonimowa i może wykreować nieprawdziwą postać, która będzie atrakcyjna dla „urabianego” dziecka. Ponadto, pedofil dzięki różnorodnym narzędziom elektronicznym, takim jak czat, poczta elektroniczna, portale społecznościowe i komunikatory, może łatwo zbierać dane o dzieciach i kontaktować się z wieloma jednocześnie. Bez użycia nowych technologii mógł uwodzić znacznie mniej dzieci, co też wiązało się z dużo większym zaangażowaniem energii i czasu. Pedofil dzięki sieci elektronicznej ma dostęp do dziecka prawie przez 24 godziny na dobę. Ma możliwość kontaktowania się z dzieckiem nie tylko przez internet, ale także poprzez telefonię komórkową GSM. Wiele portali obsługujących e-maile oferuje usługi bezpłatnego przesyłania maila na komórkę w formie SMS bądź sprawdze-

nie swojej skrzynki elektronicznej bezpośrednio w telefonie komórkowym. Coraz więcej dzieci ma dostęp do sieci bezpośrednio w telefonie komórkowym typu smartfon i jest w ciągłym kontakcie e-mailowym z potencjalnym sprawcą przemocy seksualnej. Wielu dorosłych nie rozumie, w jaki sposób dziecko staje się ofiarą wykorzystania seksualnego. Zarówno w kontakcie rzeczywistym, jak i w cyberświecie, osoby pedofilne najpierw starają się poznać dziecko, jego potrzeby, zainteresowania, marzenia i fantazje. Zwłaszcza przez internet pedofil ma możliwość wytworzenia silnej relacji emocjonalnej z dzieckiem, dzięki czemu jest w stanie namówić je do spotkania w realnym świecie. Niezależnie, czy jest to kontakt w świecie realnym, czy w cyfrowym, działania osób pedofilnych są bardzo podobne i przebiegają najczęściej według następujących etapów:

1. **Wybór dziecka (ofiary)** – głównie poprzez portale dedykowane dzieciom i młodzieży dotyczące np.: gier on-line, zabawek, muzyki, bohaterów filmów itp;
2. **Nawiązanie kontaktu i próba stworzenia silnej więzi emocjonalnej** – najczęściej w tym celu pedofil podaje się za rówieśnika lub niewiele starszą osobę o podobnych upodobaniach, zainteresowaniach i problemach. To etap, kiedy „wirtualny przyjaciel” staje się najważniejszą osobą w życiu młodego człowieka. Najczęściej zna więcej szczegółów z życia dziecka aniżeli opiekunowie;
3. **Stopniowe wprowadzanie do treści rozmów, tematów związanych z seksualnością ludzką** – pedofil umiejętnie wprowadza tematy dotyczące „dziewczyn i chłopaków”, przesyła materiały o charakterze pornograficznym (miękkim – głównie akty), aby przyzwyczaić dziecko do obcowania z nagością. Następnie przesyłane materiały w swej treści eskalują i nierzadko są to zdjęcia i filmy z pornografią dziecięcą;
4. **Dążenie do realnego spotkania** – ostatni etap, który jest celem wszystkich wcześniej podejmowanych czynności. Często w tym momencie dziecko dowiaduje się o starszym wieku swojego „wirtualnego przyjaciela”, jednak nawiązana silna więź emocjonalna niweluje poczucie strachu u dziecka i pomaga w podjęciu decyzji o spotkaniu w świecie realnym. Pedofil tak prowadzi rozmowę, aby spotkanie odbyło się w tajemnicy przed dorosłymi, przekonując je, że gdyby dorośli się o nim dowiedzieli, to na pewno do spotkania by nie doszło.

Zazwyczaj opiekunowie nie dowiadują się o takim spotkaniu w realnym świecie, mimo iż często są świadomi, że ich dziecko koresponduje z innym

rówieśnikiem w cyberprzestrzeni. Niekiedy jest im znany nawet z imienia i „sfabrykowanej” fotografii. Zazwyczaj nie przychodzi opiekunom do głowy, aby spróbować choćby telefonicznie zweryfikować realność osoby po drugiej stronie monitora. Seksuolog Andrzej Jaczewski, niekwestionowany autorytet w dziedzinie rozwoju psychoseksualnego dzieci i młodzieży twierdzi, że gdy dochodzi do spotkania dziecka z pedofilem, bardzo często małoletnia osoba ukrywa ten fakt przed rodzicami – nawet wtedy, gdy ma z nimi bardzo dobry kontakt. Dlatego tak ważne jest, aby rozmawiać z dziećmi z każdej grupy wiekowej (również powyżej 15. roku życia) na temat groomingu. Jeżeli dziecko nie będzie chciało powiedzieć rodzicom o spotkaniu z „wirtualnym przyjacielem” w realnym świecie, to być może opowie o swoich planach spotkania swojemu rodzeństwu. Brat bądź siostra, wyposażeni w wiedzę na temat groomingu, powinni zareagować i powiedzieć rodzicom o takim spotkaniu. Uświadomienie młodym osobom różnorodności wieku i wyglądu sprawcy jest niezwykle istotne, gdyż często panuje wśród nich fałszywe przekonanie, że to zaniedbany mężczyzna w starszym wieku. Taki obraz osoby pedofilnej prezentowała ogólnopolska kampania medialna prowadzona pod hasłem: „Nigdy nie wiadomo, kto jest po drugiej stronie”, gdzie jako osoba korespondująca z dzieckiem, został zaprezentowany mężczyzna w podartym podkoszulku, ze znaczną nadwagą. Kampania Fundacji Dzieci Niczyje w Polsce osiągnęła rozpoznawalność na poziomie ponad 70% (*Gemius* 2005), co spowodowało wzrost świadomości społecznej w zakresie tego zjawiska, jednakże utrwaliło także fałszywy wizerunek sprawcy przemoc seksualnej, stwarzając ryzyko niepoprawnej identyfikacji osób o skłonnościach pedofilnych przez dzieci i młodzież, a nawet dorosłych. Osoby młode muszą wiedzieć, że pedofilem może być każdy człowiek niezależnie od wieku, wyglądu i pozycji społecznej.

Sexting

Sexting to wysyłanie roznegliżowanych zdjęć lub krótkich filmików o treści erotycznej do drugiej osoby. Zazwyczaj przesyłanie takich materiałów odbywa się za pomocą telefonu komórkowego (usługa MMS) i internetu (e-mail). Możemy tu wyróżnić dwa rodzaje zachowań:

1. samoistne wykonanie fotografii lub krótkiego filmiku i dobrowolne wysłanie do osoby, z którą **nie wiąże** nadawcy relacja seksualna,
2. samoistne wykonanie własnej fotografii lub filmiku (bądź zgoda na wykonanie tej czynności przez osobę zaufaną) i dobrowolne wysłanie bądź przekazanie osobie (chłopakowi, dziewczynie), z którą wiąże nadawcę relacja seksualna.

Do pierwszej grupy zaliczymy zachowania młodych osób, które najczęściej w taki sposób próbują przezwyciężyć swoją nieśmiałość, wstydlivość w relacjach interpersonalnych. Wysyłają one swoje zdjęcia bądź film, by za-intrygować, zaciekawić swoją osobą adresata. Często powodem dokonywania takich czynności jest zainteresowanie płcią przeciwną, początki fascynacji seksualnością, nieumiejętność nawiązania kontaktów z osobą, która się podoba oraz często strach przed odrzuceniem w tradycyjnym kontakcie.

W drugim przypadku mamy do czynienia z osobą znaną. Młoda osoba wysyła bądź pozwala swojemu chłopakowi/dziewczynie wykonać sobie zdjęcie czy film. Ma być to swoista pamiątka oraz wyraz zaufania i więzi do partnera/partnerki. Niekiedy mogą być to także zdjęcia upamiętniające wspólnie przeżyty kontakt seksualny.

W obydwu powyżej opisanych sytuacjach, osoba udostępniająca film czy fotografię zakłada, że zostanie zachowana tajemnica korespondencji, że nikt inny prócz adresata nie będzie miał dostępu do tych materiałów. Niestety, jest to przejaw młodzieńczej łatwowierności, gdyż w sytuacjach kryzysowych ów „ukochany” chłopak lub dziewczyna mogą rozpowszechnić wśród rówieśników dyskredytujące materiały. W niektórych przypadkach zdarza się, że taki erotyczny wizerunek trafia do sieci, gdzie może stać się przedmiotem obraźliwych i nieprzyjemnych komentarzy, a bohater zdjęć traci anonimowość swojego intymnego wizerunku. Warto nauczyć młodych ludzi, jak zminimalizować ryzyko upublicznienia takich materiałów czy zapobiec możliwości zidentyfikowania osoby na zdjęciu.

W przeprowadzonych w Stanach Zjednoczonych (2008) badaniach ustalono, że 20% nastolatków deklaroowało przesyłanie za pomocą komórki i internetu swoich nagich lub półnagich zdjęć innym osobom. Jednak dużo bardziej niepokojące były informacje wskazujące, że właśnie w tej grupie nastolatków aż 38% z nich zadeklarowało, że ich zdjęcia trafiły także do innych osób aniżeli pierwotny adresat. Badania angielskiej organizacji pozarządowej Internet Watch Foundation (2012) ujawniły, że 88% samodzielnie wykonanych roznegliżowanych zdjęć przez nastolatków jest kopiowanych (kradzionych) i umieszczanych na serwisach pornograficznych. Upublicznienie takiego wizerunku może się wiązać z groźbą szantażu, rozpadu związku między partnerami, a nawet wykluczenia z grupy rówieśniczej. Z badań brytyjskich wykonanych przez Plymouth University wynika, że 40% młodzieży w wieku 14-16 lat zna kogoś, kto przynajmniej raz wysyłał nagie zdjęcia, a 27% zna osoby, które regularnie to robią. Jednak bardziej niepokojącą informacją jest fakt, że 20% brytyjskiej młodzieży nie widziała nic złego w wysyłaniu zdjęć ukazujących pełną nagość, a 40% uważało, że przesyłanie zdjęć topless jest w pełni akceptowalne.

W badaniach zaprezentowanych w styczniu 2014 roku w czasopiśmie „Pediatrics” naukowcy dowiedli, że młodzież posiadająca doświadczenia z sextingiem była od czterech do siedmiu razy bardziej skłonna do podejmowania zachowań seksualnych w porównaniu do grupy młodzieży, która nigdy nie doświadczyła przesyłania nagich zdjęć (Houck i in. 2014).

Trudno określić, skąd wzięła się wśród nastolatków „moda” na wysyłanie swoich nagich zdjęć. Sądzić możemy, że wstępem były tzw. sweetfotki (zdjęcia „z ręki”, wykonywane samemu sobie). Niewykluczony jest także wpływ pornografii i próba odzwierciedlenia oglądanych atrakcyjnych materiałów pornograficznych we własnym życiu. Sexting może być bardzo groźny dla dzieci i nastolatków. Tego rodzaju praktyki mogą w poważnym stopniu zaburzyć rozwój młodych ludzi, a szczególnie ich rozwój psychoseksualny. Tak, jak powstała w Polsce medialna kampania dotycząca groomingu, konieczna jest kampania medialna przeciwdziałająca sextingowi, która byłaby skierowana do młodych ludzi. Kanałami dotarcia informacji, oprócz telewizji i radia, powinien być przede wszystkim internet. Takie państwa jak Wielka Brytania i Australia wyprodukowały spoty skierowane do młodzieży przestrzegające przed sextingiem. Powstają także aplikacje dedykowane telefonom komórkowym, które mają pomóc młodym ludziom w odparciu oczekiwań dotyczących przesyłania roznegliżowanych zdjęć. Stworzona została aplikacja Zipit, która w sposób dowcipny i grzeczny pomaga młodzieży w podejmowaniu asertywnego zachowania poprzez wysłanie do odbiorcy MMS-a z humorystycznym tekstem i zdjęciami, jako alternatywy do sextingu. Aplikacja jest bezpłatna i dostępna na stronach iTunes i Google Play.

Zjawisko sextingu unaocznia nam, że młodzież oraz młodzi dorośli lekomyślnie podchodzą do swojej prywatności i intymności. Są niewystarczająco wyposażeni w informację na temat sextingu i często nie potrafią zrozumieć konsekwencji swoich działań. Biorąc pod uwagę, że sexting może stanowić znaczący sposób komunikacji rówieśniczej on-line, oczywista jest konieczność zaangażowania różnych instytucji państwowych i pozarządowych w działania na rzecz bezpiecznego korzystania z internetu. Istnieje duże ryzyko, że młodzież dotknięta problemem sextingu może nie chcieć zwrócić się o pomoc do rodziców czy nauczycieli. Potwierdzają to cytowane badania brytyjskie – Plymouth University, w których zaledwie 24% nastolatków deklaruje, iż zwróciłoby się o pomoc do nauczycieli w kwestii sextingu. To wskazuje, że znacząca część działań profilaktycznych powinna zostać oparta o edukację rówieśniczą. Wyrazem popularności zagadnień związanych z ryzykownymi zachowaniami w internecie wśród młodzieży może być polska piosenka hip-hopowa pt. „W sieci”. Utwór wraz z teledyskiem w ciągu zaledwie 9-ciu miesięcy na stronie YouTube.com został wy-

świetlony prawie 10 milionów razy. Oznacza to, że swoiste ostrzeżenie przed bezkrytycznym korzystaniem z Facebooka, uprawianiem sextingu oraz ryzykownym umawianiem się na randki za pomocą sieci jest atrakcyjny dla polskiej młodzieży i może być istotnym źródłem wiedzy na temat zagrożeń internetowych.

Web-cam sexting

Autor artykułu wyróżnia nowy typ sextingu, angażujący technologię przekazu komunikatów za pomocą kamery internetowej dołączonej do komputera bądź zainstalowanej w komputerze przenośnym (laptop) w czasie rzeczywistym (on-line). To rodzaj sextingu przy użyciu wideoczatów czyli portali, gdzie oprócz tradycyjnej pisemnej formy komunikacji, użytkownicy mogą komunikować się ze sobą za pomocą mikrofonu oraz kamery internetowej w czasie realnym i w ten sposób prezentować zachowania seksualne. Najbardziej popularnymi zachowaniami są striptiz, masturbacja, petting i stosunek seksualny. Użytkownicy wideoczatów bardzo często decydując się na podjęcie zachowań seksualnych, starają się chronić swój prywatny wizerunek poprzez zakładanie masek, okularów przeciwsłonecznych bądź kadrując kamerą w ten sposób aby twarze „bohaterów” były niewidoczne. Niestety, wielokrotnie użytkownicy w trakcie wzrostu podniecenia seksualnego tracą czujność pokazując swoje twarze, mówiąc do swoich partnerów po imieniu. Użytkownicy takich serwisów często nieuważnie dobierają miejsce nagrywania swoich zachowań seksualnych. Do niefrasobliwych zachowań możemy zaliczyć: nieusunięcie z drugiego planu swoich realnych zdjęć, dyplomów uznania z imieniem i nazwiskiem. Jednym z takich portali, który jest przez młodych ludzi wykorzystywany do pokazywania swoich erotycznych zachowań, jest chatroulette.com. Serwis ten został uruchomiony w 2009 roku przez 17-letniego ucznia moskiewskiego liceum, Andrieja Ternowskiego (Wowra 2010). Z usługi serwisu korzystać może jednocześnie nawet 20 tysięcy osób na całym świecie. Masowe zainteresowanie internautów zyskał w 2010 roku, dzięki pojawieniu się w amerykańskim mediach (Good Morning America, The New York Times). W tym samym roku serwis znalazł się na pierwszym miejscu „nowych zapytań” w rankingu Google Zeitgeist. Na początku działania serwisu, kiedy rejestracja nie była konieczna, część odbiorców wykorzystywała stronę, aby sprowokować innych użytkowników do zachowań seksualnych. W związku z kontrowersyjnymi zachowaniami użytkowników, właściciele serwisu wprowadzili weryfikację wieku – minimalny wiek korzystania z Chatroulette to 16 lat. Wprowadzono także możliwość odłączenia użytkownika od serwisu od 10 do 40 minut, jeśli w ciągu 5 minut więcej niż trzy osoby zgłoszą zastrzeżenia dotyczące prezentowanego przed kamerą zachowania. Jednakże, mimo tych obostrzeń, Chatroulette nadal

jawi się jako miejsce publicznego prezentowania zachowań intymnych.

Web-cam sexting to nowe zjawisko, które jest jeszcze niedostatecznie zdiagnozowane. Poprzez zwiększone możliwości techniczne, takie jak coraz większa powszechność laptopów wyposażonych w kamerę oraz wyższa rozdzielczość przekazywanego obrazu, zjawisko to będzie się upowszechniać. Korzystanie z tego typu serwisów daje także złudzenie anonimowości i bezpieczeństwa. Młodzi ludzie coraz częściej zdają sobie sprawę, że przesłane roznegliżowane zdjęcia można oglądać wielokrotnie i odbiorcami mogą być różne osoby. Wydaje im się, iż prezentowanie swojej nagości on-line mogą traktować jako bardziej bezpieczną formę sextingu. Jednakże także przy oglądaniu obrazu z kamery w czasie rzeczywistym, obserwator może dokonać tzw. zrzutu ekranu (printscreen) – czyli utrwalić to, co aktualnie widzi na ekranie komputera i rozpowszechnić zrobione w ten sposób zdjęcia. Dostępne są również programy, które pozwalają nagrywać to, co widzimy na ekranie w formie filmu.

Z badań wykonanych w Polsce w 2013 roku przez portal społecznościowy Nasza Klasa (Research.NK.) oraz Naukową i Akademicką Sieć Komputerową (NASK) wśród reprezentatywnej grupy 976 gimnazjalistów-internautów w wieku 13-16 lat wynika, że połowa badanej młodzieży porozumiewa się w sieci właśnie za pomocą wideoczatów. Z tej grupy 5% 16-latków (użytkowników nk.pl) rozbierało się w trakcie sesji na wideoczacie. Ponadto, 6% 15-latków i ok. 3% 13-latków było namawianych do rozbierania się lub prezentowania zachowań seksualnych on-line. Warto zauważyć, iż obecnie praktycznie każdy komunikator internetowy (skype, gadu-gadu) umożliwia komunikację głosową lub wideo.

Osobną kategorią ryzykownych zachowań młodzieży i młodych dorosłych, kojarzoną z sextingiem i Web-cam sextingiem, jest oferowanie własnych zdjęć erotycznych w zamian za korzyści finansowe (np. kupon na doładowanie telefonu) lub prezentowanie swojego ciała przy użyciu kamery internetowej na serwisach erotycznych (w zamian za tzw.: napiwki czy kredyty), czyli realne pieniądze przekazywane za pośrednictwem serwisu obsługującego dany wideoczat. Łatwość rejestracji na takich portalach oraz brak rzetelnej weryfikacji umożliwiają młodym ludziom pozyskiwanie środków finansowych, co można uznać za pewną formę seks-sponsoringu. Jest to niewątpliwie pewien rodzaj sprzedawania własnej intymności. Pozornie bezgotówkowa transakcja nie wywołuje u jej twórców poczucia świadczenia usług seksualnych. Z badań ogólnopolskich wiemy, że 6% mężczyzn i 3% kobiet deklaruje, że uprawia wirtualny seks. Natomiast 12% mężczyzn oraz 7% kobiet wskazuje, że odbyło w realnym świecie kontakt seksualny z osobami poznanymi w internecie (Izdebski 2011). Web-cam sexting może być

zjawiskiem sprzyjającym wchodzeniu w płatne relacje seksualne z osobami poznanymi na czacie. Poznanie możliwości pozyskiwania dóbr materialnych w zamian za przesyłanie rozbieranych filmów czy zdjęć, prezentowanie swojej nagości na prywatnych „pokojach” wideoczatów może być dla młodego człowieka bardzo niebezpieczne. Takie zachowanie może stać się preludium do świadczenia usług seksualnych w świecie realnym w późniejszym wieku.

Podsumowanie

Coraz więcej instytucji i organizacji pozarządowych dostrzega problem cyberprzemocy wśród młodego pokolenia, ale pomija zjawisko ryzykownych zachowań seksualnych w internecie tej grupy społeczeństwa. Istnieje znacząca ilość materiałów elektronicznych i publikacji dla rodziców i profesjonalistów podnoszących ich wiedzę z zakresu bezpiecznych sposobów korzystania z internetu. Niestety, korzystanie z tych źródeł wiedzy często następuje już po ataku cybersprawcy. Dlatego tak ważne jest, abyśmy wyposażyli dzieci i młodzież w stosowną wiedzę znacznie wcześniej, by nie stały się ofiarami pedofilów, sprawców szantaży seksualnych, ostracyzmu społecznego. Kwestie związane z zagrożeniami dotyczącymi seksualności w internecie powinny być poruszane podczas lekcji „Wychowanie do życia w rodzinie” (WDŻ). Niestety, zajęcia te w Polsce nie są w pełni realizowane. Z danych Systemu Informacji Oświatowej (2013/2014) wynika, że blisko 15% szkół podstawowych, 10% gimnazjów i aż ponad 30% szkół ponadgimnazjalnych nie prowadzi przedmiotu WDŻ. Przy niedostatku szkolnej edukacji seksualnej młodzież jest narażona na przesycenie treściami pornograficznymi, przemocą i przedmiotowym traktowaniem partnera przekaz internetowy. Zatem, jak możemy przekazać młodzieży stosowną wiedzę?

Na pewno powinniśmy oczekiwać od Ministerstwa Edukacji Narodowej wprowadzenia jednego programu profilaktyki problemów związanych z korzystaniem z internetu (łącznie z kwestią ryzykownych zachowań seksualnych w sieci młodego człowieka). Program powinien być stworzony na przykładzie rzetelnych badań naukowych, a swoim zakresem winien objąć także młodsze klasy szkoły podstawowej, a nawet najstarsze grupy przedszkolne. Od samego początku edukacji komputerowej nauczyciele informatyki powinni być zaangażowani w realizację takiego programu profilaktycznego. Są oni najczęściej powszechnie lubiani wśród uczniów, a zarazem cieszą się wysokim autorytetem. Mogliby wspierać edukację seksualną w szkole poprzez poruszanie tematyki związanej bezpieczniejszymi zachowaniami młodych osób w internecie. Obok lekcji na temat korzystania ze stron internetowych i programów komputerowych, poruszałiby kwestię cyberprzemocy i sposobów ra-

dzenia sobie z takimi sytuacjami, także w kontekście groomingu, sextingu, web-cam sextingu. Nie należy straszyć młodych osób, lecz przedstawiać im zagrożenia płynące z przekazu elektronicznego. „Nastolatki bardziej cenią sobie komentarze pomocne, krytyczne negatywne uwagi [...] zawstydzanie nie wnosi nic twórczego” (Długolecka 2010). Rzetelna, otwarta i mądra edukacja seksualna dzieci i młodzieży jest dziś niezbędna. Jeśli my, dorośli, nie prześlemy naszym najmłodszym miarodajnych wiadomości, to pozyskają ją sami z internetu, którego przekaz jest przesyłany zwiulgaryzowanymi i skandalizującymi treściami.

Literatura

- BEZPIECZEŃSTWO DZIECI W INTERNECIE (2013), Raport z badań jakościowych i ilościowych, Badanie zrealizowane przez TNS na zlecenie Orange Polska we współpracy z Fundacją Orange i Fundacją Dzieci Niczyje, Warszawa, [za:] <http://dzieckowsieci.fdn.pl/badania>
- HOUCK CH. D., BARKER D., IZZO CH., HANCOCK E., NORTON A. AND BROWN L.K. (2014), Sexting and Sexual Behavior in At-Risk Adolescents, *Pediatrics* peds.2013-1157; Published online January 6, 2014 (10.1542/peds.2013-1157)
- COLE J., SUMAN M., SCHRAMM P., ZHOU L., REYES-SEPULVEDA E., (2013), THE WORLD INTERNET PROJECT, International Report Fifth Edition, World Internet Project: Polska 2013, [za:] www.worldinternetproject.net.
- DLUGOLECKA A. (2010), Bariery w edukacji seksualnej w okresie dojrzewania [w:] „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 2 (216), red. Z. Izdebski, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- GOOGLE PLAY (2013), Aplikacja Zipit, za: <https://play.google.com/store/apps/details?id=uk.org.childline.zipit>
- IZDEBSKI Z. (2012), Seksualność Polaków na początku XXI wieku. Studium badawcze, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- KAKIET K. (2013), Chrześcijański Magazyn Społeczny „Moja Rodzina”, [za:] <http://mojarodzina.org/spoczystwo/630-pierwsza-komunia-swietaczli-sacrum-kontra-profanum>
- KIRWIL L. (2011), Polskie dzieci w Internecie. Zagrożenia i bezpieczeństwo, Częściowy raport z badań EU Kids Online II przeprowadzonych wśród dzieci w wieku 9-16 lat i ich rodziców, Warszawa.
- LIVINGSTONE S., HADDON L. G., GOERZIG A. S., OLAFSSON K. (2010), EU Kids Online final report, UK: vSchool of Economics and Political Science, London.

- PORTAL NATEMAT.PL (2012), [za:] <http://natemat.pl/12403,pierwsza-komunia-jakie-prezenty-beda-hitami-sezonu-2012>
- PORTA POINT.FM (2013), [za:] <http://pl.point.fm/po-godzinach/nasz-top/tegoroczne-hity-w-prezentach-na-komunie.html>
- PYŻALSKI J. (2011), Agresja elektroniczna wśród dzieci i młodzieży, GWP, Sopot.
- RONATOWICZ W. (2009), Sprawcy wykorzystywania seksualnego dzieci w Internecie, [w:] Jak bardzo niebezpieczny jest Internet. Projekt Netohron. Sprawcy wykorzystywania seksualnego dzieci w Internecie, Warszawa.
- TOPPING A. (2012), Internet Watch Foundation, 'Parasite' porn websites stealing images and videos posted by young people, [za:] <http://www.theguardian.com/technology/2012/oct/22/parasite-porn-websites-images-videos>
- WAWRZYŃSKI M. (2013), Wi-Fi stanie się dominującym standardem łączności z Internetem, Cisco Internet Business Solutions Group, [za:] <http://mobtech.interia.pl/smartfony/news-wi-fi-stanie-sie-dominujacym-standardem-laczności-z-internet>
- WOJTASIK Ł. (2007), Przemoc rówieśnicza a media elektroniczne, Fundacja Dzieci Niczyje, Warszawa.
- WOWRA W. (2010), Webhosting.pl – Portal technologii internetowych, [za:] http://webhosting.pl/17_letni.uczen.z.Moskwy.jest.tworca.popularnej.Chat-roulette
- ZAGROŻENIA WOBEC DZIECI W INTERNECIE (2008), raport z badania gemiusReport przeprowadzonego na zlecenie Fundacji Dzieci Niczyje, Warszawa, za: <http://dzieckowsieci.fdn.pl/badania>

Wojciech Ronatowicz

**RISK SEXUAL BEHAVIOURS OF CHILDREN, ADOLESCENTS
AND YOUNG ADULTS IN THE CONTEXT
OF USING DIGITAL TECHNOLOGIES**

Keywords: psychosexual development of children and youths, pornography, grooming, sexual abuse, cyberbullying.

The paper is an in-depth analysis of risk behaviours of children and adolescents who use digital technologies. The author discusses the issue of child, adolescent and young adult sexuality in the context of using such media as the Internet or a mobile phone. The article includes a theoretical introduction concerning the use of digital media and presents the research on the subject. It shows the way young people function in a cyber world and their ways of communicating with the help of so called mediated communication. Not only does the author indicate the scale of the phenomenon but also its determinants, consequences and various ways of dealing with it. The author deals, among other things, with psychosexual development of children and adolescent - he has a long experience in the field of sex education. The article discusses the issues of sexualisation of electronic violence, sexting and grooming together with the characteristics of the role of perpetrators and victims, typology of these phenomena and their co-occurrence. The subject of the paper was embedded in the existing legal framework. The final conclusions concern the education of young Poles in the area of digital media, in particular the prevention of risky behaviour in the cyberspace.

Tatiana Maciejewska*

Paweł Trzciniński**

ZACHOWANIA RYZYKOWNE PODEJMOWANE PRZEZ MĘŻCZYZN ZAGROŻONYCH BIGOREKSJĄ

Wprowadzenie

Intencją artykułu jest zwrócenie uwagi na problematykę związaną z próbą osiągnięcia „idealnego” (umięśnionego, pozbawionego tkanki tłuszczowej) męskiego ciała, przy użyciu środków steroidowych. W tradycyjnym pojmowaniu męskości posiadanie takiego wizerunku jest gwarantem bycia postrzeganym jako „prawdziwy mężczyzna”. Hegemoniczną konstrukcję męskości ukazał Erving Goffman (1963, s. 128). Pisał o definiowaniu mężczyzny jako młodego, białego, heteroseksualnego, wykształconego, pracującego na etacie, mieszkańca miasta odnoszącego sukcesy w sporcie, o odpowiedniej wadze i wzroście. Każdy, kto nie wpisywał się w tę heteronormatywną konstrukcję stawał się niekompletnym i gorszym. W artykule przedstawione zostały zachowania ryzykowne, podejmowane przez mężczyzn starających się wpisać w powyższy wzór. Mężczyzn ćwiczących w siłowniach, zagrożonych wystąpieniem zaburzenia, jakim jest bigoreksja. W artykule zawarte zostały informacje na temat przyczyn i skutków stosowania sterydów.

Definicje

Zachowania ryzykowne w rodzimym piśmiennictwie są na ogół definiowane poprzez pryzmat badań nad adolescentami i wyznaczane są przez fakt nadużywania przez nich alkoholu oraz substancji psychoaktywnych. Nadużywanie zaś łączy się ze szkodliwością społeczną oraz zdrowotną (Bobrowski, Czabała, Brykczyńska 2005, s. 285). Na potrzeby niniejszego artykułu, choć dotyczy on osób dorosłych, autorzy przyjęli powyższą, szeroką definicję zachowań ryzykownych, skupiając się przede wszystkim na negatywnych

***Tatiana Maciejewska** – dr pedagogiki, Katedra Seksuologii, Poradnictwa i Resocjalizacji Uniwersytetu Zielonogórskiego.

****Paweł Trzciniński** – mgr psychologii, Katedra Seksuologii, Poradnictwa i Resocjalizacji Uniwersytetu Zielonogórskiego.

konsekwencjach zdrowotnych (zarówno w wymiarze zdrowia fizycznego, jak i psychicznego) stosowania sterydów anabolicznych.

Sterydy anaboliczne lub – stosując nazewnictwo techniczne – anaboliczno-androgenne (ang.: *anabolic androgenic steroids* – AAS) to syntetycznie wytwarzane hormony, imitujące męskie hormony płciowe (androgeny). Ich stosowanie może wpływać na rozwój pierwszorzędowych i drugorzędowych cech płciowych, takich jak owłosienie ciała, pogłębienie barwy głosu, rozwój męskich organów płciowych oraz popędu płciowego (efekty „androgenne”) oraz na przyrost masy mięśniowej (efekty „anaboliczne”) (Larance, Degenhardt, Copeland, Dillon 2005, s. VIII).

Ogół substancji stosowanych dla poprawy wyników sportowych (np. siły, szybkości, wytrzymałości) ma wpływ również na wygląd fizyczny (budowanie masy mięśniowej, spalanie tłuszczu). Określane są mianem PIEDs (ang.: *Performance Image Enhancement Drugs*) (tamże). Termin ten można przetłumaczyć skrótowo jako „substancje poprawiające wydajność (fizyczną) oraz obraz własny”. Osobną grupę stanowią sportowcy, którzy stosują sterydy oraz suplementy wyłącznie w celu poprawienia wyników sportowych (ang.: *Performance Enhancement Drugs*). Zaangażowany w to jest często cały sztab specjalistów.

Oprócz pożądaných skutków fizycznych, PIEDs odpowiadają także na potrzeby psychiczne, które mogą często łączyć się w skrajnych przypadkach z zaburzeniami obrazu własnej cielesności, a w szczególności bigoreksji.

Bigoreksja jest odmianą dysmorfobii, zaburzenia w postrzeganiu własnego ciała. Cechuje się obsesją na punkcie wyglądu oraz budowy mięśni. Osoba chora na to zaburzenie widzi siebie jako zbyt mało umięśnioną. Dąży do osiągnięcia nierealnego ideału, stosując środki wspomagające rozrost mięśni. Twórcą pojęcia jest Harrison Pope (Pope, Philips, Olivardia 2000, s. 87).

Zaburzenie obrazu własnej cielesności

Niemożliwość sprostania narzuconym wymaganiom prowadzić może do zaburzeń psychicznych. Zaburzenie obrazu własnej cielesności (BDD) przejawia się skupieniem nadmiernej uwagi na własnym wyglądzie i wyszukiwaniu w sobie defektów. Pojawić może się w okresie adolescencji i przejść w stan chroniczny lub zacząć się w wieku dorosłym (Johnston, Joni 1994, s. 33).

Istnieje wiele odmian BDD, a niniejszy artykuł traktuje o jednym z nich, zwanym bigoreksją. Osoby z takim rodzajem zaburzenia postrzegają siebie jako zbyt chudych, za mało umięśnionych (odwrotność anoreksji). Bigore-

ksja jako zaburzenie o podłożu psychicznym rozpoznana może zostać przez specjalistów.

Zaburzeni mężczyźni samowzmacniają się w przestrzeganiu restrykcyjnych diet, zażywaniu sterydów, w trenowaniu. Stosują samonagradzanie i samokaranie. Samowzmocnienie Albert Bandura (2007, s. 120-136) rozpatruje w kontekście fenomenologicznym. Podkreśla znaczenie obrazu samego siebie. Poziom zadowolenie/niezadowolenia z siebie, zdaniem autora, zależy od standardów, według których jednostka ocenia siebie. Doświadczenie kary lub zagrożenie karą wzmacnia skłonność do powstrzymywania się od zakazanego zachowania. Samowzmacnianie odgrywa znaczącą rolę w samokierowaniu. Karą jest np. myślenie o sobie jak o np. *tlustym leniu*, nagrodą zaś mówienie sobie komplementów. Bigorektycy nie są nigdy w pełni zadowoleni z własnego wyglądu. Zastanawiają się nad ilością tkanki tłuszczowej oraz własną muskulaturą. Stosują diety, kulturystyczne odżywki, sterydy. Niechętnie oglądają własne ciało w lustrze. Noszą obszerne bluzy i spodnie, specjalnie szyte koszulki. Kontrolują obwód mięśni, porównują się z innymi. Czują się źle, gdy nie ćwiczą.

Ciałowocentryczność bigorektyków może być wynikiem kompleksów z okresu dorastania. Negowanie, szykanowanie przez środowisko rówieśnicze ze względu na budowę (zbyt chudzi lub zbyt grubi, niscy, wysocy) mogło znacząco wypłynąć na podjęcie próby stania się „idealnym”. Innym powodem może być pogoń za wzorem męskości, prezentowanym w mediach (reklamy, męskie czasopisma itp.). Tendencja do gloryfikacji bólu, przekraczaniu granic, zwyciężaniu za wszelką cenę, zdaniem Dona Sabo (2008, s. 456) jest zakorzeniona w kulturowym równaniu między męskością a sportem. Narażanie zdrowia przez atletów jest wpisane w etos. Na związek między męskością, sportem a zdrowiem zwraca uwagę Alan Klein (1993, s. 86). Píše on o praktykach podejmowanych przez mężczyzn potęgujących swą masę mięśniową w siłowniach, o sterydach, przetrenowaniu i restrykcyjnej diecie. Klein (tamże) opisał subkulturę, w której męskość oznacza maksimum umięśnienia, siłę fizyczną, skrywającą emocjonalną niepewność i niską samoocenę. Wizerunek tworzony jest na drodze naśladownictwa lub realizacji własnego wyobrażenia wzoru męskości, braki niwelowane za pomocą gry pozorów, przez nakładanie różnorodnych masek (Leary 1999, s. 27).

Uzależnienie od stosowania sterydów anaboliczno-androgennych

Wśród PIEDs największą grupę stanowią sterydy anaboliczno-androgenne (tamże, s. 1). Przegląd badań oraz literatury (Kanayama, Brower, Wood,

Hudson, Pope Jr. 2009) potwierdził, że ponad 30% użytkowników AAS wykazuje syndromy uzależnienia, charakteryzujące się systematycznym używaniem AAC pomimo zakłóceń w funkcjonowaniu fizycznym, psychologicznym czy zawodowym. Występuje także syndrom odstawienia (zarówno u ludzi, jak i u zwierząt). Natomiast istotną różnicą w porównaniu z klasycznym mechanizmem uzależnienia od narkotyków jest brak natychmiastowej gratyfikacji na korzyść opóźnionego przyrostu masy mięśniowej. Diagnostyka uzależnień, przystosowana do modelu zażywania substancji dającej natychmiastową korzyść może więc być nieskuteczna w diagnozowaniu uzależnienia od AAS. Potrzebne jest dostosowanie procedury diagnostycznej do schematu działania sterydów (tamże).

Większość użytkowników AAS sięga po sterydy, aby zbudować masę mięśniową oraz aby szybciej spalać tłuszcz. Rezultaty sportowe nie mają znaczenia. Zaburzony obraz własnej cielesności powoduje wyższe prawdopodobieństwo sięgnięcia po AAS, a następnie narastającą chęć bycia „większym”. Paradoksalnie zainteresowanie własnym wyglądem i muskulaturą może rosnąć wraz z trwaniem zażywania sterydów (Kanayama, Brower, Wod, Hudson, Harrison, Pope Jr. 2010).

Ryzykowne wstrzykiwanie sterydów łączyć się może rozpoczęciem stosowania PIEDs w młodszy wiek, przechodzeniem większej liczby sterydowych cykli w ciągu roku. (Larance, Degenhardt, Copeland, Dillon 2005).

Rodzaje najczęściej używanych sterydów i suplementów przedstawione są w tabeli nr 1.

Fizyczne i psychiczne skutki stosowania oraz odstawienia sterydów

Badania ilościowe przeprowadzone przez Larancea, Degenhardta, Copelanda i Dillona (2005) wśród australijskich użytkowników PIEDs wykazały, że największym zmartwieniem mężczyzn w związku ze stosowaniem sterydów są objawy fizyczne, takie jak niewydolność wątroby, ginekomastia, niewydolność serca oraz utrata włosów. Najczęściej doświadczane zmiany fizyczne to większy apetyt, zatrzymywanie wody w organizmie, zmniejszenie jąder, trądzik, podwyższony popęd seksualny oraz bezsenność (tamże). Jeśli chodzi o odczuwane negatywne skutki psychiczne, do najczęściej wymienianych zaliczyć można depresję oraz lęk, a także wzrost poziomu agresji (tamże).

Najczęściej zgłaszane objawy zespołu odstawienia to przede wszystkim potrzeba zażycia kolejnej dawki sterydów, spadek satysfakcji z własnego wyglądu, ogólny brak zainteresowania czymkolwiek oraz depresja (tamże). Użytkownicy AAS trafiają do lekarzy także z objawami kardiomiopatii,

Tabela 1

Najczęściej stosowane sterydy

Rodzaje zażywanych sterydów	
Testosteron Podstawowy męski steroidowy hormon płciowy. Silny środek budujący masę mięśniową	Metanabol Należy do najpopularniejszych sterydów anabolicznych w Polsce. Jego podstawową funkcją jest budowanie masy mięśniowej. Oceniany jest jako szybki i skuteczny
Winstrol Steroid anaboliczno-androgenny. W kulturystyce jest stosowany w celu przyrostu wysokiej jakości masy mięśniowej i siły	Hormon wzrostu Jego główny cel to zwiększanie siły i masy mięśniowej oraz odmłodzenie organizmu
Durabolin Steroid anaboliczno androgenny. Ma właściwości antykataboliczne oraz anaboliczne (stabilne przyrosty masy mięśniowej). Hamuje odkładanie tłuszczu oraz przyspiesza metabolizm	Insulina Anaboliczny hormon mający zdolność do gwałtownego zwiększania tempa syntezy białek mięśniowych, co przekłada się na przyrost masy mięśniowej

miażdżycy, hypogonadyzmu, seksualnych dysfunkcji czy niepłodności (Kanayama, Brower, Wood, Hudson, Harrison, Pope Jr. 2010).

Epidemiologia

Ostatnie dostępne dane z badań na populacji generalnej Centrum Informacji o Narkotykach i Narkomanii Krajowego Biura Do Spraw Przeciwdziałania Narkomanii za rok 2010¹, wykonanych zgodnie z metodologią Europejskiego Centrum Monitorowania Narkotyków i Narkomanii wskazują, że kiedykolwiek w życiu ze sterydami anabolicznymi styczność miało 1,7% badanych, co jest ponad 4-krotnym wzrostem od roku 2006, gdzie odsetek ten wyniósł 0,4%. Szacuje się, że w USA z AAS miało do czynienia pomiędzy 2,9-4,0 milionów Amerykanów w wieku 13-50 lat, z czego około miliona było lub jest uzależnionych od sterydów (Pope, Kanayama, Athey, Ryan, Hudson, Baggish 2013). Autorzy tych opracowań jednocześnie podkreślają, że liczby te mogą być niedoszacowane, ze względu na często subkulturowy wymiar

¹<http://www.cinn.gov.pl/portal?id=105481>

zjawiska (grupy zamknięte) oraz ze względu na fakt, że duża część sterydów nabywana jest nielegalnie.

Cielesność zindustrializowana

Próba wyrażania siebie wiąże się z codziennym wkładem pracy, wysiłkiem, systematycznością i wyrzeczeniami. Praca nad sobą, swą cielesnością może stać się sposobem na budowanie własnego ja. Obsesyjne dbanie o wygląd może być efektem poddania się medialnej dyktaturze. Przekazywanie określonego wizerunku siebie ma wywołać pożądaną reakcję. W przypadku bigorektyków jest to chęć zdobycia podziwu, bycia odczytywanymi jako silni i sprawni dominatorzy. Zdaniem Zbyszko Melosika (1999, s. 156) ponowoczesne podejście do płci stanowi punkt wyjścia interpretacji społecznych kontekstów ciała. Ciało, które może być czytane staje się tekstem, w który wpisywane są społeczne znaczenia męskości/kobiecości. Muskulatura jest wizytówką siły, dającą przewagę nad resztą mężczyzn. Ciało stało się tworem zindustrializowanym. Sformułowania „ciało zindustrializowane” (*the industrialized body*) użył Lionel Tiger (2000, s. 29) na określenie uprzemysłowienia społeczeństw na poziomie ciał obywateli. Autor (będący jednym z głównych propagatorów koncepcji Male Studies, według której mężczyźni powinni dążyć do powrotu męskości tradycyjnej) uważa, że współczesna ludzkość ignoruje lub całkowicie odrzuca swoje korzenie, naturę i fakt bycia homo sapiens. Píše on o ignorancji prehistorii, która żyje w genach i ciele człowieka, mającego stare port folio potrzeb i odruchów. Brak wsłuchiwania się w siebie, ślepe podążanie za aktualną modą to skutki industrializmu, żądającego absolutnego zaangażowania w bycie częścią wielkiej maszyny.

Steven H. Lopez, Randy Hodson i Vincent J. Roscigno (2009, s. 26) uważają, że mężczyźni pragną władzy nad kobietami oraz nad innymi mężczyznami. Chęć jej utrzymania i dominacji może prowadzić, zdaniem Jeffreya Sallaz’a (2002, s. 98) do dręczenia (*harass*) innych mężczyzn (np. w miejscu pracy, w siłowni itp.). Autor twierdzi, że dominacja nad innymi mężczyznami odbywa się za pomocą sprowadzania ich do pozycji kobiet (*feminizing*) lub przez narzucanie dominujących norm. Owa sytuacja jest przenoszona jednocześnie na ogół społecznych stosunków męsko-męskich.

Cielesność jako jeden z podstawowych środków wyrazu daje możliwość gry pozorów. Udekorowana muskulaturą umożliwia eksponowanie nieposiadanych cech, a ukrywanie wad. Bycie postrzeganym jako umięśniony, „napakowany” dawać może poczucie pewności siebie oraz władzy nad innymi. Potwierdza to tezę Alicji Kuczyńskiej (1983, s. 9) o kamuflowaniu pierwotnej istoty ciała. Staje się to istotne w kulturze popularnej, w której tożsamość

męska/kobieca jest społeczną konstrukcją, tworzoną za pomocą scenariuszy z mediów (Melosik 1999, s. 178).

Podsumowanie

Nadmierna troska o ciało, stosowanie diet, suplementów oraz sterydów w celu poprawienia swojego wyglądu, świadczyć mogą o problemach z percepcją własnej cielesności, o zaburzeniach obrazu własnej osoby. Obmyślanie strategii osiągania preferowanego wyglądu odbywa się w goffmanowskich kulisach. W nich odbywa się dobieranie odpowiedniego treningu, diety, stosowanie suplementów oraz sterydów. Motywacja do poprawienia własnego wizerunku, często w związku z zaburzonym obrazem własnej cielesności, a w szczególności bigoreksji jest silniejsza od obaw przed negatywnymi fizycznymi, psychologicznymi czy społecznymi skutkami stosowania sterydów. Nie bez znaczenia pozostają tutaj same mechanizmy uzależnieniowe, które pomimo dużej wiedzy na temat negatywnych skutków pozwalają je ignorować. Zdaniem Chi-Fu Yang'a (2005, s. 266) mężczyźni krajów zachodnich narażeni są na sięganie po środki anaboliczne za sprawą medialnego preferowania wartości męskiego ciała. Richard A. Leit, Harrison G. Pope i James J. Gray (2000, s. 91) akcentują znaczenie pojawienia się magazynu „Playgirl”² w kreowaniu muskulatury. Według badaczy, wizerunek mężczyzny prezentowanego w magazynach dla kobiet znacząco wpłynął na wymagania kobiet względem cielesności mężczyzn. Stało się to jednym z powodów, dla których kulturowe normy idealnego męskiego ciała stały się wolne od tłuszczu, za to umięśnione. Benjamin C. Campbell (2005, s. 376) pisze o surowości, z jaką mężczyźni, starający się sprostać ideałom wyznaczanym przez media, osądzają własne ciało. Podejmują zachowania ryzykowne, zagrażające ich zdrowiu, a nawet życiu, by mieścić się w kanonach męskości wizualnej. Raewyn Connell (1987, s. 187) pisze o zsubordynowanej męskości, która w rozumieniu Judith M. Gerson i Kathy Peiss (2008, s. 136) wypływa ze scenariuszy płciowych, socjalizacji do płci, analizowanych w ujęciu gender. Gender dla autorek jest wielowymiarowym procesem społecznym, podstawową kategorią społeczną, która z różnych względów nie stała się kategorią analityczną jak np. klasa, kasta. Michael Kimmel (2008, s. 5) zwraca uwagę na normatywnie narzucone kobiecie i mężczyźnie sposoby kochania i seksualności. Jest on twórcą Centrum do Badań nad Męskością przy Stony Brook University w Nowym Jorku. Centrum sfokusowane jest na studiach nad męskością jako ważnym komponentem studiów gender. Głównym założeniem

²Pierwsza publikacja magazynu „Playgirl” skierowanego do kobiet, prezentującego „męskie piękno” pojawiła się w 1973 roku w USA.

jest interdyscyplinarność, korzystanie z teorii feministycznej, queer, multikulturowej. Jako istotny wybrzmiewa dyskurs traktujący o różnicach między mężczyznami (rasowych, klasowych, seksualnych, wieku, religii, miejsca zamieszkania, zwyczajów), jak i o podobieństwach i różnicach między kobietami a mężczyznami. Zdaniem profesora Kimmela dialog badaczy i praktyków umożliwi nowe podejście do męskości, np. zwrócenie większej uwagi na zachowania prozdrowotne. Na sferę zdrowia w kontekście męskości uwagę zwraca również Don Sabo (2008, s. 451). Jego zdaniem Studia nad Męskością (*Men's Studies*), wypływające z teorii gender i zajmujące się męskością jako konstruktem społecznym, powinny zyskać na znaczeniu. Pisze o wyścigach męskości: który jest lepszy, bardziej dominujący, a który zostanie zmarginalizowany. Zwraca uwagę na genderowe uwarunkowania męskości, na kulturową wiadomość dla mężczyzn-Supermenów, którzy zachęceni są do podejmowania działań narażających ich na choroby lub przedwczesną śmierć. Męskie role, rytuały, relacje z innymi są uwarunkowane historycznie, w heteronormatywnej strukturze. Sabo (2008, s. 458) mówi o konieczności nadejścia ery post-Supermenów. O potrzebie personalnej zmiany, ale również zmiany w polityce, ekonomii, ideologii. By mężczyźni zaczęli dbać o zdrowie konieczne jest, zdaniem Sabo, stworzenie ogólnej prewencyjnej strategii poszukiwań zmian potencjalnego aspektu tradycyjnej męskości.

Literatura

- BANDURA A. (2007), Teoria społecznego uczenia się, PWN, Warszawa.
- BOBROWSKI K. J., CZABAŁA J. CZ., BRYKCYŃSKA C. (2005), Zachowania ryzykowne jako wymiar oceny stanu zdrowia psychicznego młodzieży, [w:] „Postępy Psychiatrii i Neurologii”, 14 (4): 285-292, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa.
- CAMPBELL B. C., POPE H. G., FILIAULT S. (2005), Body Image among Atonie Ariaal Men from Northern Kenia, [w:] „Journal of Cross- Cultural Psychology”, nr 3, SAGE Publications Ltd., Londyn.
- CONNELL R. (1987), Gender And Power: Society, The Person, and Sexual Politics, Stanford University Press, Stanford.
- GERSON J., PEISS K. (2008), Boundaries, Negotiation, Consciousness: Reconceptualizing Gender Relation, [w:] Gender Society, red. M. Kimmel, Oxford University Press, Nowy Jork.
- GOFFMAN E. (1963), Stigma, Notes on the Management of Spoiled Identity, Simon and Schuster, Nowy Jork.

- (1981), *Człowiek w teatrze życia codziennego*, PIW, Warszawa.
- JOHNSTON JONI E. (1994), *Appearance Obsession: Learning to Love the Way You Look*, Health Communications, Deerfield Beach Florida.
- KANAYAMA G., BROWER K. J., WOOD R. I., HUDSON J. I., HARRISON G. AND POPE JR. H. G. (2010), *Treatment of Anabolic-Androgenic Steroid Dependence: Emerging Evidence and Its Implications*, [w:] „Drug and Alcohol Dependence”, 109 (1-3): 6–13, Elsevier Inc. Philadelphia.
- KANAYAMA G., BROWER K. J., WOOD R. I., HUDSON, J. I. AND POPE JR. H. G. (2009), *Anabolic-androgenic steroid dependence: an emerging disorder*, [w:] *Addiction*, 104: 1966–1978, The Society for the Study of Addiction, Leeds.
- KLEIN A. (1993), *Little Big Men: Bodybuilding subculture and gender construction*, State University of New York, Albany.
- KUCZYŃSKA A. (1983), *Wzory modne w życiu codziennym*, WP, Warszawa.
- LARANCE B., DEGENHARDT L., COPELAND J., DILLON P. (2005), *Use of performance and image enhancing drugs among men: a review*. [w:] NDARC Technical Report No. 232, National Drug and Alcohol Research Centre, University of New South Wales, Sydney.
- LARANCE B., DEGENHARDT L., COPELAND J., DILLON P. (2008), *Injecting risk behaviour and related harm among men who use performance and image enhancing drugs*, [w:] *Drug and Alcohol Review*, 27 (6): 679-686, Wiley Periodicals Inc., Hoboken.
- LARANCE B., DEGENHARDT L., DILLON P., COPELAND J. (2005), *Rapid assessment of performance and image enhancing drugs (PIEDs) in New South Wales: Feasibility study*, [w:] „Technical Report”, No. 239, National Drug and Alcohol Research Centre, University of New South Wales, Sydney.
- LEARY M. (1999), *Wywieranie wrażenia na innych. O sztuce autoprezentacji*, GWP, Gdańsk.
- LEIT R. A., POPE H. G., GRAY J. (2000), *Cultural Expectations of Masculinity in Men: The Evolution of Playgirl Centerfolds*, [w:] „International Journal of Eating Disorders”, 29(1), Wiley Periodicals Inc., Hoboken.
- LOPEZ S. H., HODSON R., ROSCIGNO V. J. (2009), *Power, status and abuse at work: General and Sexual Harassment Compared*, [w:] „Sociological Quarterly”, 50: 3-37, Iowa State University, Iowa.
- MEŁOSIK Z. (1999), *Tożsamość, płeć i różnica w perspektywie ponowoczesnej*, [w:] *Męskość-Kobiecość w perspektywie indywidualnej i kulturowej*, red. J. Mikulska, P. Boski, Instytut Psychologii PAN, Warszawa.

- POPE H., PHILIPS K., OLIVARDIA R. (2000), *The Adonis Complex. The secret crisis of male body obsession*, The Free Press, Nowy Jork.
- POPE H. G., KANAYAMA G., ATHEY A., RYAN E., HUDSON J. I., BAGGISH A. (2013), *The lifetime prevalence of anabolic-androgenic steroid use and dependence in Americans: Current best estimates*, „The American Journal on Addictions”, Taylor & Francis, Oxford.
- SABO D. (2008), *Masculinities and Men's Health: Moving Toward Post-Superman Era Prevention*, [w:] *Gender Society*, red. M. Kimmel, Oxford University Press, Nowy Jork.
- SALLAZ J. (2002), *Manufacturing Concessions: Attritionary Outsourcing at General Motors*, University of California, Berkeley.
- TIGER L. (2000), *The Decline of Males: The first Look At an unexpected New World for Men and Women*, Martin's Press, Nowy Jork.
- YANG CHI-FU J., GREY P., POPE H. G. (2005), *Male Body Image in Taiwan Versus the West: Yanggang Zhiqi Meets the Adonis Complex*, [w:] „Psychiatry”, 162:2, American Psychiatric Publishing, Arlington.

Tatiana Maciejewska
Paweł Trzciński

**RISK BEHAVIOURS UNDERTAKEN BY MEN AT RISK
OF BODY DYSMORPHIA**

Keywords: body dysmorphic disorder, bigorexia, sex identity, steroids, addiction.

The aim of the paper is to draw attention to the problems associated with an attempt to achieve an 'ideal' (muscular, devoid of adipose tissue) male body by means of steroids. It presents risk behaviours undertaken by men who suit the above pattern - exercising in gyms and at risk of body dysmorphia - a body dysmorphic disorder (BDD). This disorder is defined as focusing the attention on one's own body and searching imaginative defects which disturb functioning in social life. It affects both women and men and usually begins in an adolescence period; sometimes it turns into a chronic state. Johnston and Joni (1994, p.33) emphasize that BDD may also begin in adulthood. As a result of the disorder a sufferer undertakes risk behaviours, namely they take anabolic agents (generally called steroids). The article includes the information on the causes and effects of using steroids.

Maria Łukaszek*

RYZYKOWNE ZACHOWANIA SEKSUALNE MĘŻCZYZN ODBYWAJĄCYCH KARĘ POZBAWIENIA WOLNOŚCI

Ryzykowne zachowania seksualne jako symptomy niedostosowania społecznego

Przyjmuje się, iż zachowania ryzykowne to wszelkie działania, które wiążą się z możliwością wystąpienia negatywnych konsekwencji, zarówno dla zdrowia fizycznego i psychicznego jednostki, jak i jej otoczenia społecznego (Szymańska 2002, s. 11). W tym kontekście za ryzykowne zachowania seksualne należy więc uznać takie, które mogą skutkować między innymi: zarażeniami chorobami przenoszonymi drogą płciową, w tym zakażeniami HIV, zaburzeniami seksualnymi, przedmiotowym, eksploatorskim podejściem do partnera, konsumpcyjnym traktowaniem aktu seksualnego, skupieniem się na sferze doznań fizycznych z całkowitym pominięciem dążenia do budowania lub wzmacniania więzi emocjonalnej pomiędzy partnerami, promiskuityzmem, nieumiejętnością wchodzenia w trwałe i satysfakcjonujące związki partnerskie, przypadkowymi, niepożądanymi i nieplanowanymi ciążami.

Zazwyczaj wśród ryzykownych zachowań seksualnych wymienia się: wczesną inicjację seksualną, kontakty seksualne z licznymi partnerami, pomiędzy którymi nie istnieje więź emocjonalna, lekceważenie bezpieczeństwa własnego i partnera, przejawiające się np. rezygnowaniem ze stosowania antykoncepcji, nawet w kontaktach z przypadkowymi, nieznanymi sobie osobami, świadczenie i korzystanie usług seksualnych, a także stosowanie przemocy seksualnej.

W publikacjach z zakresu resocjalizacji (por.: Urban 2000 i 2005, Stanik 2007, Wysocka 2008, Łukaszek 2013) wielokrotnie podkreślano, iż nieodpowiedzialne zachowania seksualne należy traktować jako symptomy niedostosowania społecznego, wymagające adekwatnych oddziaływań resocjalizacyjnych. Stanowią one istotny element stylu życia osób niedostosowanych społecznie. Fakt ten wynika przede wszystkim ze:

***Maria Łukaszek** – doktor pedagogiki, adiunkt na Wydziale Pedagogicznym Uniwersytetu Rzeszowskiego.

- specyficznej hierarchii wartości deklarowanych i realizowanych przez tę grupę osób,
- dogmatycznej integracji postaw jednostek niedostosowanych, która cechuje się skłonnością do bezdyskusyjnego przyjmowania norm i wzorów zachowań członków grup podkulturowych oraz brakiem jakichkolwiek prób przeciwstawienia się presji otoczenia,
- doświadczeń odurzania się i uzależnienia od środków psychoaktywnych,
- psychopatycznej struktury osobowości części osób.

Stwierdzono, iż osoby społecznie niedostosowane prezentują hierarchię wartości odmienną od wzorcowej – realizowanej przez ogół społeczeństwa. Przykładowo, z badań Franciszka Kozaczuka wynika, że wśród osadzonych, w grupie recydywistów penitencjarnych, wartości hedonistyczne i witalne zajmują w systemie wartości miejsce pierwsze (22,48% wariancji ocen), zaś w grupie pierwszy raz karanych – miejsce czwarte (8,077% wariancji ocen). Wartości hedonistyczne i witalne w hierarchii wzorcowej plasują się na szóstym, ostatnim miejscu (Kozaczuk 2009, s. 228). Analiza „Testu przysłów” dowiodła, iż skazani odbywający karę pozbawienia wolności bardzo silnie identyfikują się z grupą przysłów nawiązujących do stylu życia gloryfikującego wartości hedonistyczno-witalne i złodziejski styl życia np.: „Wódka grzeje, wódka chłodzi, wódka nigdy nie zaszkodzi”, „Jak się bawić, to się bawić, spodnie sprzedać, frak zastawić”, „Człowiek raz umiera, raz żyje, tyle jego, co użyje”, „Cudze zawsze lepsze”, „Grzeszyć niedrogo kosztuje, a słodko smakuje”, „Używaj świata póki służą lata” (Kozaczuk 2009, s. 227).

Wśród nieletnich, mających konflikt z prawem wartości konsumpcyjne (wygodne życie, komfort, dobra materialne, pieniądze, spryt życiowy) zajmują w hierarchii miejsce drugie, wśród uczniów ZSZ i LO są wykazywane dopiero na miejscu szóstym (Kozaczuk 2005, s. 74).

Podjęmowanie ryzykownych zachowań seksualnych jest charakterystyczne dla członków grup subkulturowych. Cechuje ich bowiem dogmatyczna integracja postaw, przejawiająca się w respektowaniu niekiedy nawet absurdałnych norm grupowych (Górski 1985, s. 76). Osoby wywodzące się z rodzin dysfunkcyjnych, w których występują ostre konflikty, brak jest wsparcia emocjonalnego, zaspokojenia potrzeb: miłości, akceptacji, bezpieczeństwa, przynależności, „lgną” do rówieśników o podobnych problemach. Chcąc stać się pełnoprawnym członkiem grupy „zawieszają lub porzucają swoje dotychczasowe wartości, zasady, gdyż grupa wymaga lojalności” (Kurzepa 2007, s. 191) i podejmują aktywność rekomendowaną przez rówieśni-

ków – czyli między innymi urozmaiconą, ryzykancką aktywność seksualną (Łukaszek 2003). Gwarantuje ona w ich mniemaniu status kogoś dorosłego i ważnego (Urban 2000, s. 53). Wszelkie próby niedostosowania się do wzorów zachowań preferowanych przez członków grupy skutkują odrzuceniem (por.: Urban 2005). To poczucie zagrożenia odrzuceniem przez społeczność podkulturową powoduje jeszcze bardziej konsekwentne realizowanie dogmatycznych poglądów i dążeń, także w sferze seksualnej.

Ryzykowne zachowania seksualne współwystępują z problemem odurzenia się i uzależnienia od środków psychoaktywnych. Stwierdzono, że już w fazie eksperymentowania z substancjami toksycznymi dochodzi do lekceważenia zasad moralnych w sferze seksualnej. Pojawia się większa gotowość do podejmowania aktywności seksualnej, zwiększa się liczba kontaktów seksualnych w zróżnicowanych formach, obniża się wybiórczość partnerów, dochodzi do sytuacji zapominania lub rezygnowania z antykoncepcji, kształtują się postawy promiskuitywne (por.: Ford 1991, s. 138-141; Rodgers 1995, s. 44-46; Izdebski, Walendzik 2000, s. 114) oraz ujawnia, wynikająca z osłabienia hamulców w sytuacji silnego pobudzenia, agresja seksualna (Cekiera 1985, s. 64).

Sytuacja uzależnienia od środków psychoaktywnych wiąże się przede wszystkim z: utrudnionym podejmowaniem odpowiedzialnych decyzji dotyczących życia seksualnego, podejmowaniem się świadczenia usług seksualnych w zamian za środki niezbędne do zaopatrzenia się w narkotyki (por.: Izdebski, Walendzik 2000, s. 113; Woronowicz 2003, s. 173-183), stosowaniem przemocy seksualnej wobec partnerów, w tym także dopuszczaniem się gwałtów, ekshibicjonizmem, wykorzystywaniem seksualnym dzieci (Woronowicz 2003, s. 49; Lew-Starowicz 2004, s. 31- 32; Gordon 2000, s. 53-54). Stwierdzono, że osoby używające narkotyków działających stymulująco, statystycznie częściej podejmują ryzyko seksualne. Odurzenie się tymi środkami zwiększa bowiem natężenie i częstość kontaktów seksualnych, powoduje wzrost liczby partnerów seksualnych, doprowadza do rzadszego stosowania prezerwatyw lub stosowania ich w sposób nieprawidłowy. Dodatkowo wydłużenie czasu stosunku po użyciu stymulantów prowadzi do uszkodzenia błon śluzowych, zwiększając tym samym ryzyko zakażeń HIV (por.: Rodgers 1995, Izdebski, Walendzik 2000; Woronowicz 2003).

Stwierdzono, iż osoby zagrożone niedostosowaniem społecznym i niedostosowane społecznie, które odurzały się narkotykami lub wykazywały objawy zagrożenia uzależnieniem alkoholowym, w zdecydowanie wyższym odsetku niż pozostali respondenci podejmowały wczesną inicjację seksualną, odbywały kontakty waginalne, ale też oralne i analne, rezygnując najczęściej ze stosowania antykoncepcji. W wyższym odsetku deklarowały też:

większą liczbę partnerów seksualnych, podejmowanie dobrowolnych kontaktów seksualnych przed ukończeniem 15. roku życia z osobą co najmniej 5 lat starszą, stosowanie przemocy seksualnej wobec innych, a także świadczenie usług seksualnych oraz gotowość do jej podjęcia w przyszłości (Łukaszek 2013, s. 229-230, 261).

Skłonność do podejmowania ryzykownych zachowań seksualnych osób odbywających karę pozbawienia wolności należy także łączyć z zaburzoną – psychopatyczną strukturą osobowości części z nich (por.: Pospiszyl 2000, 2005; Radochoński 2000, Pastwa-Wojciechowska 2004, 2013). Seksualność tej grupy osób przedstawiana jest często jako polimorficzna lub wielopostaciowa perwersja. J. R. Meloy zaproponował następujące jej cechy:

- poszukiwanie licznych partnerów seksualnych (przypadkowi partnerzy, brak odpowiedzialności za skutki aktywności seksualnej),
- bezdusznosc i brak empatii (przedmiotowe traktowanie partnerów w skrajnych przypadkach prowadzące do sadyzmu seksualnego; traktowanie uczuciowości innych jako oznaki ich słabości),
- brak więzi, szczególnie emocjonalnej z drugą osobą,
- poszukiwanie silnych wrażeń, objawiające się między innymi podejmowaniem ekscytującej i odbiegającej od obowiązujących norm aktywności seksualnej,
- nierealistyczne, nieadekwatnie zawyżone poczucie własnej wartości,
- poczucie uprzywilejowania, powodujące skupianie się jedynie na osiągnięciu własnej satysfakcji seksualnej,
- dewaluacja i uprzedmiotowienie obiektu seksualnego – koncentracja na ciele lub jego fragmentach, z pominięciem sfery psychicznej i emocjonalnej partnera,
- przewaga zachowań z użyciem przemocy,
- ciągle poszukiwanie nowych partnerów seksualnych – zapewniających coraz bardziej wyszukane formy kontaktów seksualnych i, co za tym idzie, silniejsze wrażenia (za: Pastwa-Wojciechowska 2013, s. 192-199).

Stwierdzono, iż psychopatia współwystępuje z niektórymi parafiliami: sadyzmem (bierny, fantazyjny, agresywny, zoosadyzm, wampiryzm

seksualny, raptofilia, nekrosadyzm, sadyzm psychiczny), pedofilią, kazi-rodztwem oraz uzależnieniami od substancji psychoaktywnych (Pastwa-Wojciechowska 2013, s. 203-216).

Podając temat osobowości psychopatycznej należy podkreślić, iż jej główną cechą jest szeroko rozumiana agresywność. Odnosząc się do tego Stephen Porter, Michael Campbell, Michael Woodworth i Ann Birt zaproponowali nową konceptualizację pojęcia przestępcy-psychopaty, dopuszczającego się przestępstw seksualnych – „sexual psychopath” (cyt. za: Pastwa-Wojciechowska 2013, s. 187-188). Autorzy stwierdzili, iż przemoc seksualna stosowana przez jednostki psychopatyczne wiąże się z unikalnym, powtarzającym się wzorem zachowania seksualnego, motywacją: np. poszukiwaniem silnych wrażeń oraz bezwzględnością zachowania – choćby bezpodstawną przemocą (Pastwa-Wojciechowska 2013, s. 188).

Analizując zagrożenie ryzykownych zachowań seksualnych trzeba pamiętać, iż stanowią one ważny element podkultury więziennej (por.: Szaszkiewicz 1997, Kędzierski 2008). Najbardziej znany obowiązujący w tej subkulturze mechanizm to „przecwelenie”, oznaczające karę w postaci degradacji winnych, którzy złamali zasady kodeksu grypsujących, powodujące zepchnięcie ich na dno hierarchii. „Przecwelenie” w większości przypadków wiąże się ze stosowaniem przemocy seksualnej, począwszy od puszczania „wiąchy”, czyli obelżywych zwrotów, obelg w żeńskiej formie, np. „mineciaro”, „prostyuto”, „parowo” oraz wulgarnego składania propozycji seksualnych, poprzez „wypłacanie parola” – czyli dotknięcie lub uderzenie peni-sem odkrytej części ciała – najczęściej twarzy, aż do homoseksualnego gwałtu poprzedzonego zazwyczaj pobiciem oraz perwersyjnego gwałtu zbiorowego (Szaszkiewicz 1997, s. 67; por.: Moczydłowski 1991, s. 50; Kędzierski 2008, s. 40).

Ryzykowne zachowania seksualne mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności wynikają często z blokady realizacji potrzeb w instytucji izolacyjnej. Przykładowo, blokada potrzeby seksualnej prowadzi do podejmowania zastępczych kontaktów seksualnych ze współsadzonymi; potrzeby bezpieczeństwa – do podejmowania aktywności seksualnej z jednostką stojącą wysoko w hierarchii podkulturowej, co gwarantuje nietykalność; potrzeby posiadania dóbr materialnych, np. papierosów, konserw, materiałów pornograficznych – do uiszczania opłat w formie usług seksualnych (por.: Przybyliński 2007, s. 147). Proces prizonizacji, który następuje w czasie odbywania kary pozbawienia wolności skutkować może pełną akceptacją podkultury więziennej, więc także uznania za normę wszelkich ryzykownych zachowań seksualnych, w szczególności znęcania się seksualnego jako formy regulowania nieformalnych struktur podkultury.

Agresja seksualna osób wchodzących w konflikt z prawem

W celu ukazania szerszego kontekstu aktywności seksualnej osób odbywających karę pozbawienia wolności, przeprowadzono szczegółową analizę statystyk Służby Więziennej (sw.gov.pl). Po dokonaniu zestawień z lat 2001-2002 stwierdzono, że wśród ogółu tymczasowo aresztowanych i skazanych spory odsetek to osoby posiadające orzeczenie o popełnieniu przestępstw przeciwko wolności (Kodeks Karny 1969 r.) oraz przeciwko wolności seksualnej i obyczajowości (Kodeks Karny 1997 r.).

Orzeczenia wykonywane (na podstawie kk z 1969 r.) dotyczą średnio w analizowanych latach: z art. 168§1 – 1,35% osób; z art. 168§2 – 0,72% osób, z innych – 0,58% osób (art. 168 kk – zgwałcenie; art. 169 kk – czyn nieuczynny z osobą pozbawioną zdolności rozpoznawania znaczenia czynu lub kierowania swym postępowaniem; art. 170 kk wykorzystywanie stosunku zależności lub krytycznego położenia dla doprowadzenia innej osoby do czynu nieuczynnego – por.: Filar 2000).

Orzeczenia wykonywane (na podstawie kk z 1997 r.) dotyczą średnio w analizowanych latach: z art. 197§1 – 1,81% osób, z art. 197§2 – 0,22% osób, z art. 197§3 – 0,99% osób, z art. 198-205 – 1,44% osób (art. 197 kk – zgwałcenie; art. 198 kk – wykorzystanie seksualne osoby bezradnej lub nieuczynnej; art. 199 kk przestępstwo nadużycia zależności dla wymuszenia zachowań seksualnych; art. 200 kk przestępstwo podjęcia czynności seksualnych z osobą poniżej 15. roku życia; art. 201 kk kazirodztwo; art. 202 kk rozpowszechnianie i inne formy kontaktów z pornografią; art. 203 i 204 kk różnorodne czyny „okołoprostytycyjne” – por.: Filar 2000).

Zaprezentowana powyżej skłonność do agresji seksualnej osób odbywających karę pozbawienia wolności jest także widoczna w statystykach dotyczących drastycznych przejawów podkultury więziennej – w szczególności zgwałceń współosadzonych oraz znęcania się, które w większości także zawiera elementy przemocy seksualnej, np. w formie werbalnej (tab. 1).

Z danych wynika, iż w latach 2004-2012 średnia zgwałceń to 0,007% – przy czym najwyższy wskaźnik zanotowano w latach 2009-2010. Jeśli chodzi o liczbę uczestników zgwałceń, to wyniosła średnio 0,02%, stąd wniosek, iż w większości musiały to być akty zbiorowe. Biorąc pod uwagę kategorię znęcania się, to średnia zdarzeń wyniosła 0,082%, zaś średnia uczestników, którzy brali w nim udział, to 0,267%.

Tabela 1

Drastyczne przejawy podkultury więziennej wśród tymczasowo aresztowanych, skazanych
i ukaranych w zakładach karnych w latach 2004-2012

Rok	Zgwałcenia				Znęcanie się, w tym także inne poza gwałtem formy przemocy seksualnej			
	Liczba zdarzeń	Odsetek w populacji	Liczba uczestników	Odsetek w populacji	Liczba zdarzeń	Odsetek w populacji	Liczba uczestników	Odsetek w populacji
2012	2	0,002	4	0,005	53	0,063	169	0,200
2011	4	0,005	14	0,017	67	0,081	210	0,254
2010	5	0,006	8	0,010	65	0,078	201	0,243
2009	10	0,012	24	0,028	66	0,077	217	0,254
2008	9	0,011	27	0,031	78	0,091	220	0,256
2007	6	0,007	19	0,021	89	0,099	300	0,334
2006	5	0,006	14	0,016	83	0,095	278	0,318
2005	6	0,007	21	0,025	73	0,088	247	0,298
2004	8	0,010	30	0,037	58	0,072	220	0,249

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych SW (sw.gov.pl).

Choroby przenoszone drogą płciową, w tym zakażenia HIV wśród tymczasowo aresztowanych i skazanych w zakładach karnych

Jak wiadomo, efektem podejmowania ryzykownych zachowań seksualnych są, między innymi, zakażenia chorobami przenoszonymi drogą płciową, w tym zakażenia HIV.

Ze statystyk SW z ostatnich pięciu lat wynika, iż zakażenia chorobami przenoszonymi drogą płciową stanowią duży problem w zakładach karnych, dotyczą bowiem średnio 0,127% tymczasowo aresztowanych bądź skazanych. Wskaźnik nowo wykrytych zakażeń chorobami przenoszonymi drogą płciową wyniósł więc średnio 60 na 100 tys., zaś ogółem dotychczasowych zakażeń – 127,2 na 100 tys. W Polsce, w roku 2010, wskaźnik zapadalności wśród mężczyzn na kiłę wynosił 3,58, zaś na rzeżączkę 1,4; wśród kobiet kolejno 1,29 i 0,14 (Czarkowski, Rosińska, Sadkowska-Todys 2012, s. 217), czyli był kilkadziesiąt razy niższy niż wśród odbywających karę pozbawienia wolności.

Problem zakażeń HIV odnosi się na przestrzeni rozpatrywanego okresu do 0,246% osób tymczasowo aresztowanych i skazanych. Nowo wykrytych zakażeń zanotowano 0,073%, co dało wskaźnik 72,9 zakażeń na 100 tys. osób – który jest ponad 29 razy wyższy niż wskaźnik w Polsce – 2,5 (Czarkowski, Rosińska, Sadkowska-Todys 2012, s. 208).

Założenia metodologiczne badań

Prezentowany materiał to część wyników badań pilotażowych (badania właściwe zaplanowano na 2014 r.). Głównym ich celem jest diagnoza postaw mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności wobec życia seksualnego i partnerek seksualnych. Wśród celów szczegółowych wyodrębniono poznanie: doświadczeń seksualnych na różnych etapach życia respondentów; relacji z żonami/partnerkami życiowymi; poglądów na temat relacji pomiędzy partnerami życiowymi i seksualnymi; poglądów na temat przemocy seksualnej pomiędzy skazanymi, a także roli czynników objętych badaniami, takich jak: socjodemograficzne, partnerskie, rodzinne, seksualne i związane z karalnością sądową w różnicowaniu postaw badanych mężczyzn wobec życia seksualnego i partnerek seksualnych.

Pilotaż przeprowadzono na terenie Zakładu Karnego w Rzeszowie¹

¹ZK w Rzeszowie-Zależu jest największą jednostką penitencjarną (pojemność 1002 osób), podległą OISW w Rzeszowie. Jest to zakład typu zamkniętego, przeznaczony dla recydywistów penitencjarnych. W jego strukturze funkcjonuje 11 oddziałów: dla tymczasowo aresztowanych, skazanych recydywistów penitencjarnych, skazanych odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy w zakładzie karnym typu zamkniętego, pół-

Choroby weneryczne i zakażenia HIV wśród tymczasowo aresztowanych i skazanych w zakładach karnych w latach 2008-2012

Rok	Choroby weneryczne				HIV			
	Nowo wykryte	Odsetek w populacji	Wg stanu 31.12. danego roku	Odsetek w populacji	Nowo wykryte	Odsetek w populacji	Wg stanu 31.12. danego roku	Odsetek w populacji
2012	50	0,062	74	0,092	34	0,042	112	0,139
2011	47	0,059	90	0,113	48	0,060	171	0,214
2010	50	0,063	109	0,138	52	0,066	179	0,226
2009	69	0,084	176	0,214	72	0,088	251	0,305
2008	26	0,032	64	0,079	88	0,108	281	0,346

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych SW (sw.gov.pl).

(kwiecień 2013). Zebrano 88 ankiet², z czego do analizy wykorzystano 72).

Ze względu na specyfikę próby badawczej badania były prowadzone w kilkuosobowych grupach. Autorka przeprowadziła je osobiście. Ze względu na tematykę ankiety, respondenci mieli zagwarantowaną pomoc specjalistyczną (edukatora seksualnego oraz psychologa).

Zastosowano metodę sondażu diagnostycznego, technikę stanowiła ankieta. W kwestionariuszu ankiety liczącym 34 pytania wykorzystano zestaw narzędzi opracowanych przez autorkę:

- Kwestionariusz doświadczania przemocy seksualnej przed uzyskaniem pełnoletniości,
- Kwestionariusz – Skazani w relacjach z żonami/partnerkami życiowymi – doświadczenia i opinie,
- Kwestionariusz biografii seksualnych mężczyzn, zawierający między innymi Skalę oceny ryzykowności zachowań seksualnych mężczyzn oraz Skalę respektowania kryteriów partnerskiej normy seksualnej,
- Kwestionariusz – Aktywność seksualna skazanych mężczyzn w czasie odbywania kary pozbawienia wolności – doświadczenia i opinie,
- Kwestionariusz danych o badanym.

Dobór badanych miał charakter losowy. Z wylosowanej próby wyłączono skazanych poniżej normy intelektualnej (warunkującej zrozumienie treści pytań) oraz tych, którzy nie udzielili zgody na udział w badaniu.

Badani stanowili różnorodną grupę. Ich wiek wahał się pomiędzy 22. a 61. rokiem życia (średnia wieku: 35,3 roku). Spośród respondentów 52,8% odbywało karę pozbawienia wolności po raz pierwszy, 19,4% po raz drugi, 11,1% po raz trzeci, 11,1% po raz czwarty, zaś pozostałe 5,6% po raz piąty lub szósty. Średnia, łączna długość odbywania kar w instytucjach penitencjarnych to 6 lat. Spośród wszystkich respondentów 38,9% odbywało karę w zakładzie typu półotwartego, 61,1% typu zamkniętego.

otwartego i otwartego, skazanych z niepsychotycznymi zaburzeniami psychicznymi lub upośledzonych umysłowo, w tym sprawców przestępstw przeciwko wolności seksualnej i obyczajności, skazanych uzależnionych od środków odurzających lub psychotropowych, skazanych stwarzających poważne zagrożenie społeczne albo poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa jednostki oraz ośrodek diagnostyczny (sw.gov.pl).

²Odrzucono 16 ankiet ze względu na: braki w odpowiedziach przekraczające 50%, odpowiedzi niezgodne z instrukcją, odpowiedzi przypadkowe, zrezygnowanie w czasie badania.

W grupie badanych 50% odbywało karę pozbawienia wolności w systemie zwykłym, 30,6% w terapeutycznym, zaś 19,4% w systemie programowanego oddziaływania.

Wybrane rezultaty z badań pilotażowych

Zaprezentowany materiał jest próbą udzielenia odpowiedzi na pytanie o stopień ryzykowności zachowań seksualnych mężczyzn, odbywających karę pozbawienia wolności oraz stopień respektowania przez nich seksualnej normy partnerskiej. Dodatkowo, starano się poznać relacje pomiędzy uwarunkowaniami seksualnymi oraz doświadczeniami karalności sądowej respondentów a stopniem ryzykowności ich zachowań seksualnych oraz respektowania seksualnej normy partnerskiej.

Dotychczas w literaturze przedmiotu wielokrotnie przedstawiano wyniki badań, które zawierały informacje o podejmowaniu przez różne grupy respondentów zachowań seksualnych, w tym także ryzykownych. W analizach przedstawiane były informacje o tym, jak wysoki odsetek respondentów podjął w swoim życiu poszczególne zachowania ryzykowne, np. współżył z obcą sobie osobą, świadczył usługi seksualne. Niestety, na podstawie takiej wiedzy nie można rozstrzygnąć, czy podjęcie ryzyka w sferze seksualnej było epizodem, czy też podejmowanie ryzykownych zachowań seksualnych dotyczy wielu ich rodzajów, ma charakter utrwalony i jest elementem stylu życia respondentów. To pytanie stało się motywem podjęcia się przez autorkę pierwszej (zapewne niedoskonałej) próby skonstruowania skali ryzykowności zachowań seksualnych mężczyzn.

Opierając się na przytaczanych wyżej definicjach oraz sugestiach sędziów kompetentnych założono, iż za ryzykowne zachowania seksualne należy uznać przede wszystkim: podejmowanie kontaktów seksualnych przed osiągnięciem pełnoletniości, w szczególności zaś przed ukończeniem 15. r. ż., podejmowanie kontaktów seksualnych z licznymi partnerami, brak więzi emocjonalnej pomiędzy partnerami seksualnymi, rezygnowanie z używania prezerwatyw, podejmowanie kontaktów seksualnych będąc w stanie upojenia alkoholowego lub odurzenia narkotykowego bądź z partnerem w stanie odurzenia środkami psychoaktywnymi, podejmowanie aktywności seksualnej o charakterze komercyjnym (świadczenie i korzystanie z usług), stosowanie przemocy seksualnej.

W celu skonstruowania skali ryzykowności zachowań seksualnych przygotowano listę 22 ryzykownych zachowań seksualnych (ich dobór został skonsultowany z sędziami kompetentnymi – Absolwentami Podyplomowego Studium Wychowania Seksualnego w Warszawie – badanie sondażowe).

Uwzględniając częstotliwość podejmowania wybranych zachowań seksualnych oraz wiek, w którym respondenci mieli pierwsze doświadczenia tego typu, nadawano punkty. Maksymalna liczba punktów wyniosła 116. Na tej podstawie wyznaczono siedmiostopniową skalę ryzykowości zachowań seksualnych (tab. 3).

Tabela 3

Stopień ryzykowości zachowań seksualnych mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności

Stopień ryzykowości zachowań seksualnych	Liczba	%
Brak zachowań ryzykownych	0	0,0
Nikły stopień ryzykowości	0	0,0
Niski stopień ryzykowości	3	4,2
Umiarkowany stopień ryzykowości	10	14,1
Znaczny stopień ryzykowości	25	35,2
Wysoki stopień ryzykowości	31	43,7
Wybitny stopień ryzykowości	2	2,8
Razem	72	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania pilotażowego.

W czasie analizy materiału diagnostycznego stwierdzono, iż w odniesieniu do ponad 46% mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności, opierając się na określonych powyżej wskaźnikach, możemy mówić o wybitnym bądź wysokim stopniu ryzykowości podejmowanych przez respondentów zachowań seksualnych, zaś w odniesieniu do 35% o znacznym. Jedynie deklaracje 4,2% mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności upoważniają do wnioskowania niskiego stopnia ryzykowości (tab. 3).

Analiza poszczególnych wskaźników, które uwzględniono przy konstruowaniu skali ryzykowości zachowań seksualnych ujawniła liczne prawidłowości, jednak ze względu na ograniczenia objętościowe niniejszego artykułu zostaną przedstawione jedynie wybrane.

Analizując dane stwierdzono, że średnia wieku inicjacji seksualnej (uwzględniając kontakty waginalne, oralne i analne) badanych wyniosła 16,38 roku, co w porównaniu do reprezentacyjnych badań ogólnopolskich (Izdebski 2012, s. 759) – 18,1 roku – daje dużą różnicę. Dodatkowo, aż 26,8% mężczyzn zadeklarowało inicjację przed ukończeniem 14 lat, 28,2% w wieku 15-16 lat.

Ponad 70% badanych ujawniło doświadczenia kontaktów seksualnych z osobami całkiem obcymi, niemal 79% z osobami bardzo słabo znanymi,

na których badanym mężczyznom wcale nie zależało. Ponadto, 56% respondentów stwierdziło, iż miało kontakty seksualne z osobami mało znanymi lub całkiem obcymi bez użycia prezerwatywy.

Analizując zachowania seksualne o charakterze przemocowym stwierdzono, że: 10% respondentów zadeklarowało, iż przynajmniej raz w życiu zmusiło inną osobę do kontaktu waginalnego, 11% do oralnego, zaś 7% do analnego. Niemal 40% mężczyzn ujawniło, iż podejmowali współżycie z osobami, które nie ukończyły 15 lat.

Spośród badanych mężczyzn 70% stwierdziło, iż podejmowało współżycie w stanie upojenia alkoholowego, zaś 32% odurzenia narkotykowego. Dodatkowo, respondenci w 52% deklarowali, iż podejmowali kontakty seksualne z osobami w stanie upojenia alkoholowego, zaś w 25% także odurzenia narkotykowego.

Mężczyźni odbywający karę pozbawienia wolności w 45% zadeklarowali także fakt korzystania z usług seksualnych, zaś 12,5% z nich oświadczyło, iż sami również świadczyli komercyjne usługi seksualne.

Ponad 11% respondentów zadeklarowało, iż miało doświadczenia zbiorowych kontaktów seksualnych.

Jeśli chodzi o liczbę partnerów seksualnych, to z deklaracji uczestników sondażu wynika, iż przed ukończeniem 18. roku życia 31% badanych miało doświadczenia seksualne z 2-3 partnerami, 16,9% z 4-5 partnerami, zaś 25,4% więcej niż z 5 partnerami. W przeciągu całego swego życia (średnia wieku badanych – 35,3 roku) 23,4% badanych miało doświadczenia seksualne z 4-10 partnerami, 23,9% z 11-20 partnerami, 25,4% z liczbą partnerów przekraczającą 21.

Dla pełniejszego zobrazowania ryzykowności zachowań seksualnych mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności należy podkreślić, iż większość respondentów prowadzi aktywne życie seksualne od 14.-15. roku życia. Dodatkowo, w większości deklaracji respondentów pojawia się informacja, iż poszczególne ryzykowne zachowania seksualne podejmowali wielokrotnie.

Podjmując próbę wyodrębnienia uwarunkowań seksualnych, wiążących się z wysokim stopniem ryzykowności zachowań seksualnych respondentów stwierdzono (należy pamiętać, iż przedstawione poniżej wnioski należy traktować jedynie jako sugerujące), że wyższy stopień ryzykowności zachowań seksualnych cechuje mężczyzn, którzy:

- byli przed uzyskaniem pełnoletniości ofiarami przemocy seksualnej,
- deklarują się jako osoby biseksualne, homoseksualne, które miały doświadczenia heteroseksualne bądź wyłącznie homoseksualne.

Analiza związków z poszczególnymi zmiennymi z odnoszącymi się do karalności sądowej sugeruje, iż wyższy stopień ryzykowności zachowań seksualnych cechuje mężczyzn, którzy:

- przed osiągnięciem pełnoletniości mieli konflikt z prawem i przebywali zarówno w ośrodkach wychowawczych, jak i zakładach poprawczych,
- łączny czas ich pobytu w zakładach karnych wynosi od 2 do 10 lat (powyżej tego czasu stopień ryzykowności maleje – prawdopodobnie ze względu na ciągle przebywanie w instytucjach izolacyjnych mężczyźni ci nie mieli możliwości podejmowania zachowań ryzykownych),
- trzy i więcej razy odbywali karę pozbawienia wolności w zakładzie karnym,
- odbywają obecnie karę pozbawienia wolności w zakładzie karnym typu półotwartego,
- odbywają obecnie karę pozbawienia wolności w systemie programowanego oddziaływania,
- przynależą do podkultury więziennej.

W czasie analiz próbowano także ustalić stopień respektowania przez mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności seksualnej normy partnerskiej (na podstawie: Imieliński 1990). W celu skonstruowania skali respektowania seksualnej normy partnerskiej przygotowano listę 27 twierdzeń odnoszących się do sytuacji łamania norm: dojrzałości partnerów, atrakcyjności, więzi emocjonalnej pomiędzy nimi, dążenia do satysfakcji seksualnej obojga partnerów, obustronnej akceptacji zachowań seksualnych, dobrowolności, nieszkodzenia zdrowiu partnera. Uwzględniając częstotliwość łamania norm przyznawano punkty (0-4 pkt). Maksymalna liczba punktów wyniosła 108. Na tej podstawie wyznaczono siedmiostopniową skalę respektowania seksualnej normy partnerskiej.

Na podstawie analiz stwierdzono, że przeważająca część badanych – niemal 79% deklaruje bardzo słaby stopień respektowania seksualnej normy partnerskiej. Jedynie w odniesieniu do niecałych 10% możemy mówić o stopniu zadowalającym w tym względzie. W szczególności deklarowano łamanie normy dojrzałości partnera i dobrowolności podejmowania kontaktów seksualnych. Analiza statystyczna związków ze zmiennymi odnoszącymi się do uwarunkowań seksualnych sugeruje, iż niższy stopień respektowania seksualnej normy partnerskiej deklarują mężczyźni, którzy:

Tabela 4

Stopień respektowania przez mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności seksualnej normy partnerskiej

Stopień respektowania seksualnej normy partnerskiej	Liczba	%
Całkowite respektowanie	2	2,8
Wysoki stopień respektowania	2	2,8
Znaczny stopień respektowania	3	4,2
Umiarkowany stopień respektowania	8	11,3
Niski stopień respektowania	35	49,3
Nikły stopień respektowania	19	26,8
Całkowite nierespektowanie	2	2,8
Razem	72	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania pilotażowego.

- byli przed uzyskaniem pełnoletniości ofiarami przemocy seksualnej,
- deklarują się jako osoby biseksualne, heteroseksualne, które miały doświadczenia homoseksualne bądź homoseksualne, które miały doświadczenia heteroseksualne.

Analiza związków ze zmiennymi odnoszącymi się do karalności sądowej sugeruje, iż wyższy stopień ryzykowności zachowań seksualnych cechuje mężczyzn, którzy:

- przed osiągnięciem pełnoletniości mieli konflikt z prawem i przebywali zarówno w ośrodkach wychowawczych, jak i zakładach poprawczych bądź tylko w ośrodkach wychowawczych,
- łączny czas ich pobytu w zakładach karnych wynosi od 6 do 10 lat,
- cztery i więcej razy odbywali karę pozbawienia wolności w zakładzie karnym,
- odbywają obecnie karę pozbawienia wolności w zakładzie karnym typu półotwartego,
- odbywają obecnie karę pozbawienia wolności w systemie programowanego oddziaływania,
- przynależą do podkultury więziennej.

Powyższe, wstępne wyniki badania pilotażowego sugerują konieczność podjęcia szerokich badań seksualności mężczyzn, odbywających karę pozbawienia wolności, ponieważ podejmowanie ryzykownych zachowań seksualnych i łamanie seksualnej normy partnerskiej stanowią symptomy niedostosowania społecznego i, tak jak inne, powinny być objęte procesem resocjalizacji. Jednakże tylko rzetelna wiedza na temat zjawiska warunkuje podjęcie adekwatnych i skutecznych działań resocjalizacyjnych, a taką, jak do tej pory, nie dysponujemy.

Literatura

- CEKIERA C. (1985), Toksykomania, PWN, Warszawa.
- CZARKOWSKI M. P., ROSIŃSKA M., SADKOWSKA-TODYS M. (2012), Zachorowania na choroby zakaźne i pasożytnicze, [w:] Sytuacja zdrowotna ludności Polski i jej uwarunkowania, red. B. Wojtyniak, P. Goryński, B. Moskalewicz, Narodowy Instytut Zdrowia Publicznego, Państwowy Zakład Higieny, Warszawa.
- FALLER K. C. (1990), Understanding child sexual maltreatment, Newbury Park, CA.
- FILAR M. (2010), Przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajowości, [w:] Podstawy seksuologii, red. Z. Lew-Starowicz, V. Skrzypulec, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa.
- FORD N. (1991), The Socio-Sexual Lifestyles of Young People In the South West of England, University of Exeter, London 991.
- GORDON M. (2000), Psychospołeczna charakterystyka sprawców przestępstw seksualnych, [w:] Przestępcy seksualni w więzieniu. Materiały z polsko-czeskiego seminarium, red. J. Nawoj, ODK SW, Kule.
- GÓRSKI S. (1985), Metodyka resocjalizacji, Wyd. IW CRZZ, Warszawa.
- IZDEBSKI Z. (2012), Seksualność Polaków na początku XXI wieku, UJ, Kraków.
- IZDEBSKI Z., WALENDZIK A. (2000), Zachowania seksualne osób uzależnionych od narkotyków, [w:] Zachowania seksualne kobiet świadczących usługi seksualne, mężczyzn homoseksualnych i osób uzależnionych od narkotyków, red. Z. Izdebski, Organon, Zielona Góra.
- KĘDZIERSKI W. (2008), Patologiczne i destrukcyjne przejawy podkultury więziennej (wybrane aspekty na przykładzie Zakładu Karnego w Rzeszowie), [w:] Efektywność oddziaływań resocjalizacyjnych, red. F. Kozaczuk, Rzeszów.

- KOZACZUK F. (2006), Wartości i postawy nieletnich w różnych stadiach wykołowania społecznego, UR, Rzeszów.
- KOZACZUK F. (2009), Hierarchie wartości osadzonych, [w:] Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych, red. F. Kozaczuk, UR, Rzeszów.
- KURZĘPA J. (2007), Zagrożona niewinność. Zakłócenia rozwoju seksualności współczesnej młodzieży, Impuls, Kraków.
- LEW-STAROWICZ Z. (2004), Encyklopedia erotyki, Muza, Warszawa.
- ŁUKASZEK M. (2003), Postawy nieletnich wchodzących w konflikt z prawem wobec życia seksualnego, [w:] Wychowanie, profilaktyka, resocjalizacja. W poszukiwaniu doskonalszych systemów w skali makro i mikro, red. J. Sowa, E. Piotrowski, J. Rejman, UR, Rzeszów.
- ŁUKASZEK M. (2013), Szorstka młodość. Socjalizacyjne wyznaczniki zachowań seksualnych młodzieży (na podstawie badań wychowanków Ochotniczych Hufców Pracy), UR, Rzeszów.
- MELOY J. R. (2000), The nature and dynamics of sexualhomicide: an integrative review, „Aggression and Violent Behavior”, 5, 1-22.
- MELOY J. R. (2002), The „polymorphously perverse” psychopath: Understanding a strong empirical relationship, „Bulletin of the Menninger Clinic”, 66(3), 273-289.
- MOCZYDŁOWSKI P. (1991), Drugie życie więzienia, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa.
- PASTWA-WOJCIECHOWSKA B. (2004), Naruszanie norm prawnych w psychopatii. Analiza kryminologiczno-psychologiczna, UG, Gdańsk
- PASTWA-WOJCIECHOWSKA B. (2013), Psychopaci. Sprawcy przestępstw seksualnych, HarmoniaUniversalis, Gdańsk.
- POSPISZYL K. (2000), Psychopatia (wyd. 3), Żak, Warszawa.
- (2005), Przestępstwa seksualne. Geneza, postacie, resocjalizacja oraz zabezpieczenia przed powrotnością, ASP-PWN, Warszawa.
- PRZYBYLIŃSKI S. (2007), Podkultura więzienna – wielowymiarowość rzeczywistości penitencjarnej, Impuls, Kraków.
- RADOCHOŃSKI M. (2000), Osobowość antyspołeczna. Geneza, rozwój i obraz kliniczny, UR, Rzeszów.
- RODGERS J. E. (1995), Narkotyki i seks, Oficyna Wydawnicza „Profi”, Warszawa.

- STANIK, J. M. (2007), *Diagnozowanie niedostosowania społecznego i asocjalności*, [w:] *Resocjalizacja*, red. B. Urban, J. M. Stanik, PWN, Warszawa.
- SZASZKIEWICZ M. (1997), *Tajemnice grypsarki*, Wydawnictwo Instytutu Ekspertyz Sądowych, Kraków.
- SZYMAŃSKA J. (2002), *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, CMPPP, Warszawa.
- URBAN B. (2000), *Zachowania dewiacyjne młodzieży*, UJ, Kraków.
- (2005), *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, UJ, Kraków.
- WORONOWICZ B. (2003), *Bez tajemnic o uzależnieniach i ich leczeniu*, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa.
- WYSOCKA E. (2008), *Diagnoza w resocjalizacji*, PWN, Warszawa.

Maria Łukaszek

RISK SEXUAL BEHAVIOURS OF MEN SERVING PRISON SENTENCES

Keywords: convicts' sexuality, risky sexual behaviours, partnership sexual norm, sexual violence, manifestation of prison subculture.

Risk sexual behaviours are an important element of lifestyle of socially maladjusted persons. This fact is mainly due to the following factors: the specific hierarchy of values of this group of people; dogmatic integration of their attitudes; intoxication and drug addiction; psychopathic personality structure of some of them. Risk sexual behaviours shall be treated as social maladjustment symptoms and therefore should be subject to correctional rehabilitation.

Presented results come from the pilot study conducted in 2013 in the Correctional Facility in Rzeszów. The main purpose of the research was the diagnosis of attitudes of men serving prison sentences towards sex life and sex female partners. The presented material is an attempt to answer the question about the degree of the riskiness of sexual behaviours of the investigated, the degree of respecting a sexual partnership norm by them and determinants of these phenomena.

On the basis of the analyses it was concluded that in regard to more than 46% of the respondents we can talk about an outstanding or high degree of the riskiness of sexual behaviours, in relation to 35% - a significant one, whereas only 4.2% of the examined showed a low degree of riskiness. The research found that nearly 79% declare a very low degree of respecting a sexual partnership norm. Only for less than 10% we can talk about a satisfactory degree in this regard.

III

SPOŁECZNE I EDUKACYJNE KONTEKSTY ZACHOWAŃ RYZYKOWNYCH

Magdalena Grabowska*

WYCHOWANIE SEKSUALNE A RYZKOWNE ZACHOWANIA SEKSUALNE MŁODYCH DOROSŁYCH

Wprowadzenie

Definiując zachowania ryzykowne zazwyczaj wskazuje się na takie ich atrybuty, jak anormatywność, pozostawanie w opozycji do ładu społecznego, niezgodność z normami prawnymi, a także stanowienie zagrożenia dla rozwoju jednostki i jej zdrowia (Ostaszewski 2005). Sam termin ryzyko bywa rozmaicie definiowany, w zależności od dyscypliny naukowej (np. medycyna, nauki prawne etc.) i przyjętej perspektywy teoretycznej. Przykładowo, jedna z definicji ryzyka głosi, iż bywa ono zagrożeniem zlokalizowanym w ludzkim środowisku, cechą zachowania się lub wyobrażeniem skutków udziału w sytuacji zagrożenia (Studenski 2004). Z kolei w naukach medycznych definicja ryzyka zawęża je do oceny prawdopodobieństwa wystąpienia danej jednostki chorobowej, określonego wypadku lub śmierci (Studenski 2004). Ujmując nieco szerzej omawiane pojęcie, można je utożsamiać między innymi ze skutkiem zagrożenia, prawdopodobieństwem straty, stanem niepewności lub cechą zachowań pośrednio autodestrukcyjnych (Sokołowska 2000, Studenski 2004, Sęk 2006). Przedmiot badań referowanych w niniejszym raporcie stanowią uwarunkowania ryzykownych zachowań seksualnych – te ostatnie można wyodrębnić, odnosząc się do pojęcia zdrowia seksualnego, które przez WHO (2001) określane jest jako integracja wielu czynników (w tym biologicznych, emocjonalnych etc.), które są istotne dla rozwoju osobowości, komunikacji i miłości. Spektrum ryzykownych zachowań seksualnych wydaje się więc bardzo szerokie, wobec czego w niniejszym raporcie zostało ono zawężone do zachowań intensyfikujących ryzyko nieplanowanej ciąży, zakażenia chorobami przenoszonymi drogą płciową oraz wczesnej inicjacji seksualnej. Przykładowo, inicjacja seksualna ze względów biologicznych i psychicznych nie powinna wyprzedzać osiągnięcia przez jednostkę dojrzałości we wspomnianych tu aspektach, co wiąże się między innymi

*Magdalena Grabowska – dr psychologii, adiunkt w Instytucie Psychologii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.

z gotowością oraz zdolnością do tworzenia związku, a także do poniesienia odpowiedzialności za ewentualne skutki współżycia seksualnego (Obuchowska, Jaczewski 2002; Grzelak 2006). Biorąc pod uwagę aspekt biologiczny warto pamiętać, iż drogi rodne młodych kobiet cechuje większa urazowość i podatność na infekcje, spowodowana między innymi niskim poziomem hormonów płciowych lub cienkością błony śluzowej (Flatow 2010). Większość raportów badawczych wskazuje na stopniowe obniżanie się wieku inicjacji seksualnej, zarówno w grupie mężczyzn, jak i kobiet (Izdebski 1992, 2000, 2010, 2012; Izdebski, Ostrowska 2003). Trzeba tu podkreślić, iż wczesny wiek rozpoczęcia współżycia seksualnego powiązany jest z innymi zachowaniami ryzykownymi, takimi jak nieregularnie stosowana antykoncepcja, współżycie z wieloma partnerami seksualnymi, prostytutka, podejmowanie współżycia z osobami obcymi lub częste zmiany partnerów seksualnych (Imacka, Bulsa 2012).

Kolejnym zagrożeniem, powiązaniem z zachowaniami seksualnymi są choroby i infekcje przenoszone drogą płciową. Jak wynika z danych zgromadzonych w raporcie *Zdrowie kobiet w wieku prokreacyjnym 15-49 lat. Polska 2006* (Majewski, Młynarczyk 2007), w roku 2005 odnotowano nieznacznie większą niż w latach poprzednich zachorowalność na kiłę oraz zmniejszoną liczbę przypadków rzeżączki. Warto jednak pamiętać, że trudno jest oszacować faktyczną liczbę przypadków zachorowań na choroby przenoszone drogą płciową, co częściowo wynika z braku sprawnie funkcjonującego systemu zgłaszania owych chorób, a także niedostatków w zakresie stosownej diagnostyki przesiewowej (Majewski, Młynarczyk 2007). Wyniki badań sugerują jednak, iż jedną z najczęstszych obaw związanych z podejmowaniem współżycia seksualnego jest możliwość zakażenia się wirusem HIV (Izdebski 2006, 2007, 2012). Ryzyko owego zakażenia wiąże się między innymi z podejmowaniem kontaktów seksualnych bez prezerwatywy, współżyciem seksualnym z osobami obcymi lub świadczącymi usługi seksualne, a także ze współżyciem poza stałym związkiem (Lyons, Chamberlain 2009; Morrison, Bennett 2009; Izdebski 2012).

Ze względu na istotność omawianej problematyki, celem referowanych poniżej badań było wskazanie częstości występowania ryzykownych zachowań w grupie młodych dorosłych, określenie ewentualnych różnic międzypłciowych w tym zakresie oraz – a nawet przede wszystkim – ustalenie, czy w grupie badanych deklaracje na temat podejmowania ryzykownych zachowań różnicowane są przez styl wychowania seksualnego oraz typ edukacji szkolnej doświadczony przez badanych. W literaturze przedmiotu odnaleźć można bowiem sądy na temat tego, iż ryzykownym zachowaniom sprzyjały niedostatki wychowania seksualnego w rodzinie i szkole (Izdebski 1992,

Izdebski, Niemiec, Wąż 2011).

W referowanym tu projekcie badawczym uwzględniono trzy style domowego wychowania seksualnego oraz trzy typy edukacji szkolnej. Wśród tych ostatnich w literaturze przedmiotu wyróżnia się tzw. typ A (*abstinence-only education*), typ B (*biological sex education*) oraz typ C (*comprehensive sex education*). Typ A polega na propagowaniu wśród młodzieży abstynencji seksualnej, typ B to przede wszystkim edukacja biologiczna, nastawiona na prezentowanie metod antykoncepcji oraz zapobiegania chorobom i infekcjom przenoszonym drogą płciową (w tym wirus HIV), zaś typ C stanowi złożoną edukację seksualną, która łączy koncepcje zawarte w typach A i B. Dane dotyczące skuteczności tych trzech typów edukacji są niejednoznaczne. Odnaleźć można bowiem opracowania krytykujące efektywność typów B i C oraz wskazujące na skuteczność wyłącznie typu A (np.: Urban 2007a, 2007b), lecz istnieją również informacje świadczące o pozytywnych efektach edukacji seksualnej typu C. Przykładem mogą tu być dane mówiące o tym, iż wśród osób w okresie dorastania objętych edukacją typu C 40% odroczyło inicjację seksualną, zaś 30% znacznie zmniejszyło częstość współżycia seksualnego (Hauser 2004, Kirby 2007).

Z kolei domowe wychowanie seksualne bywa traktowane jako jeden z elementów procesu wychowania w rodzinie, polegającego na stopniowym wdrażaniu do życia w społeczeństwie. Zakłada się, iż proces ten może mieć charakter celowy, planowy i świadomy ze strony rodziców bądź też może odbywać się w sposób przygodny, samorzutny (bezrefleksyjny) (Kawula 1978). Wychowanie w rodzinie bywa określane również jako pewna ustawiczna propozycja skierowana do wychowywanego, którą może on zaakceptować lub odrzucić (Tchórzewski 1990). W tym ujęciu wychowanie w rodzinie może być definiowane jako „swoiste przekraczanie przestrzeni międzypodmiotowej, opartej na współdziałaniu i współdoznawaniu osób, zmierzających do rozwoju i przystosowania do życia” (Tchórzewski 1990, s. 10). Przyjawszy powyższą definicję wychowania, w niniejszym raporcie stosuje się termin styl wychowania seksualnego, nie zaś system czy metoda. Termin styl wynika tu z założenia, że w procesie wychowania naturalnego (zachodzącego w rodzinie) nie można niekiedy odnaleźć cech, które pozwoliłyby ująć dane oddziaływania wychowawcze w konkretny system lub metodę (Przetacznik-Gierowska, Włodarski 1998). W poniżej prezentowanych analizach ujęto trzy style wychowania seksualnego w rodzinie, tj. styl oparty na pełnej otwartości interakcji, styl oparty na otwartości interakcji w ramach jednej płci oraz styl oparty na braku otwartości interakcji (Grabowska 2007). W stylu opartym na pełnej otwartości interakcji rodzice są głównym źródłem informacji na temat seksualności i oboje aktywnie uczestniczą w pro-

cesie wychowania seksualnego. Z kolei styl oparty na otwartości interakcji w ramach jednej płci zasadza się przede wszystkim na wykluczeniu rodzica płci przeciwnej w stosunku do płci dziecka z aktywnego udziału w wychowaniu, a także na stosowaniu podziału omawianej tematyki na „kobiecą” i „męską”. Ostatni z wyżej wymienionych stylów polega na znacznym niedostatku jasnych, wiarygodnych i jednoznacznych informacji ze strony obojga rodziców na temat seksualności, której problematyka powiązana bywa z uczuciem skrzępowania, zażenowania lub niechęci.

Metoda

Pomiar

Style wychowania seksualnego doświadczonego w domu zbadano za pomocą Kwestionariusza Stylów Wychowania Seksualnego (Grabowska 2007). Podstawą kwestionariusza były modele wychowania seksualnego, wyodrębnione przez Beisert (1991). W trakcie prac na konstrukcją narzędzia jednakże wyniki badań nad jego rzetelnością w 60-osobowej grupie młodych dorosłych wykazały inną strukturę występowania stylów wychowania seksualnego niż przyjęta początkowo za Beisert (1991). W wyniku analizy czynnikowej wyodrębniono trzy style wychowania seksualnego, opisane w części wprowadzającej niniejszego opracowania: (1) styl wychowania oparty na pełnej otwartości interakcji, (2) styl wychowania oparty na otwartości interakcji w ramach jednej płci oraz (3) styl wychowania oparty na braku otwartości interakcji. Obliczone współczynniki spójności wewnętrznej pozycji kwestionariusza alpha Cronbacha kształtowały się w zakresie od 0,82 do 0,89 w poszczególnych podskalach, wskazując na wysoką rzetelność narzędzia. Do omówionego kwestionariusza w badaniu dołączono ankietę, w której badanych proszono o ustosunkowanie się do następujących kwestii: (1) regularne stosowanie antykoncepcji w ciągu roku poprzedzającego badanie, (2) regularne stosowanie prezerwatyw w ciągu roku poprzedzającego badanie, (3) wiek inicjacji seksualnej (kategorie odpowiedzi: poniżej 15. roku życia; w wieku od 15 do 18 lat; powyżej 18. roku życia), (4) liczba partnerów seksualnych w ciągu życia, (5) płacenie/bycie opłacanym za współżycie seksualne w ciągu życia, (6) dopuszczenie się zdrady w ciągu życia oraz (7) podjęcie współżycia z osobą nieznaną. Ponadto, badanych poproszono o wskazanie, którego typu wychowania seksualnego doświadczyli w szkole (bez względu na przedmiot, np. wychowanie do życia w rodzinie, biologia etc.). Zadaniem badanych było tu przeczytanie opisów trzech stylów wychowania, tj. stylu A, B i C oraz zaznaczenie tego, który był najbliższy ich doświadczeniom szkolnym. Omówienie powyższych stylów zawarto we

wprowadzeniu do niniejszego raportu.

Osoby badane

Do grupy badanych dobrano celowo osoby reprezentujące trzy style szkolnego wychowania seksualnego oraz trzy style domowego wychowania seksualnego. W celu przeprowadzenia poniżej omówionych analiz (w równolicznych grupach ze względu na wspomniane style wychowania seksualnego oraz płeć badanych) ze wszystkich wypełnionych kompletów kwestionariuszy (łącznie 341) wylosowano w warstwach 180 kompletów. Uzyskano w ten sposób podział badanych na trzy style szkolnego wychowania seksualnego (3 style x 60 osób, w tym 30 kobiet i 30 mężczyzn) oraz trzy style domowego wychowania seksualnego (3 style x 60 osób, w tym 30 kobiet i mężczyzn). Konieczność przebadania większej liczby osób niż ta uwzględniona w analizach wynikała z nierównolicznego występowania stylów domowego wychowania seksualnego (najczęściej występującym był styl oparty na otwartości interakcji w ramach jednej płci) oraz stylów szkolnego wychowania seksualnego (najrzadziej występował styl C).

Wszystkie osoby badane były aktywne seksualnie i mieściły się w przedziale wiekowym od 22. do 27. roku życia ($M=24,3$) i pochodziły z województw: kujawsko-pomorskiego, pomorskiego, wielkopolskiego oraz mazowieckiego. W małżeństwie pozostawało 11% badanych, zaś w kohabitacji – 49%. W grupie osób badanych dominowało wykształcenie średnie (85%). 21% badanych stanowili studenci studiów niestacjonarnych uczelni niepublicznych z wyżej wymienionych terenów Polski.

Wyniki

Pierwsze pytanie badawcze dotyczyło występowania zachowań ryzykownych objętych pomiarem w grupie osób badanych. Dane zgromadzone w tabeli 1 pozwalają wnioskować, iż w grupie badanych występuje wysoki odsetek osób nieużywających regularnie prezerwatyw, co wydaje się szczególnie niepokojące w obliczu odsetka osób, które miały wielu partnerów seksualnych, dopuściły się zdrady lub podjęły współżycie seksualne z osobą nieznaną.

Analiza danych z tabeli 3 pozwala także na wskazanie różnic międzypłciowych w zakresie występowania zachowań ryzykownych. Badane kobiety istotnie rzadziej deklarowały podejmowanie takich zachowań, jak: posiadanie wielu partnerów seksualnych, płacenie/bycie opłacanym za współżycie seksualne, dopuszczenie się zdrady oraz współżycie z osobą nieznaną. Pozostałe różnice okazały się nieistotne statystycznie.

Kolejne zagadnienie, podjęte w referowanym tu projekcie badawczym dotyczyło występowania różnic w zakresie zachowań ryzykownych pomiędzy

Tabela 1

Występowanie zachowań ryzykownych w grupie osób badanych

Zachowanie	Badani ogółem (%)	Kobiety (%)	Mężczyźni (%)	p
Niestosowanie antykoncepcji	38	41	34	0,16
Niestosowanie prezerwatyw	54	59	50	0,11
Inicjacja seksualna w wieku poniżej 15. roku życia	4	2	7	0,53
Inicjacja seksualna w wieku od 15 do 18 lat	43	38	48	0,08
Posiadanie wielu partnerów seksualnych	33	27	39	0,04
Płacenie/bycie opłacanym za współżycie	7	1	12	0,00
Zdrada	25	18	32	0,01
Współżycie z osobą obcą	23	17	30	0,02

osobami, które doświadczyły różnych typów szkolnego wychowania seksualnego (tabela 2).

Wyniki przeprowadzonej analizy wariancji nie pozwalają na wnioskowanie o istnieniu istotnych statystycznie różnic między występowaniem zachowań ryzykownych objętych pomiarem w trzech grupach osób badanych, tj. osób, które doświadczyły w szkole typów wychowania seksualnego A (abstinence-only education), B (biological sex education) oraz C (comprehensive sex education).

Ostatnia grupa analiz dotyczyła występowania różnic w zakresie zachowań ryzykownych pomiędzy osobami, które doświadczyły różnych typów szkolnego wychowania seksualnego (tabela 3).

W zakresie większości zachowań ryzykownych można wnioskować o występowaniu istotnych statystycznie różnic pomiędzy trzema grupami osób badanych reprezentujących trzy style domowego wychowania seksualnego, tj. stylu opartego na pełnej otwartości interakcji, stylu opartego na otwartości interakcji w ramach jednej płci oraz stylu opartego na braku otwartości interakcji. Wyjątek stanowi tu niestosowanie prezerwatyw – w zakresie tego

Tabela 2

Zachowania ryzykowne a szkolne wychowanie seksualne – wyniki analizy wariancji

Zachowanie	SS efekt	MS efekt	F	p
Niestosowanie antykoncepcji	0,11	0,01	0,023	0,97
Niestosowanie prezerwatyw	0,14	0,07	0,29	0,75
Wiek inicjacji seksualnej	0,63	0,32	0,93	0,39
Posiadanie wielu partnerów seksualnych	0,14	0,07	0,32	0,72
Płacenie/bycie opłacanym za współżycie	0,00	0,00	0,00	1,00
Zdrada	0,10	0,05	0,26	0,77
Współżycie z osobą obcą	0,00	0,00	0,00	1,00
Zachowania ryzykowne ogółem	3,48	1,74	0,97	0,38

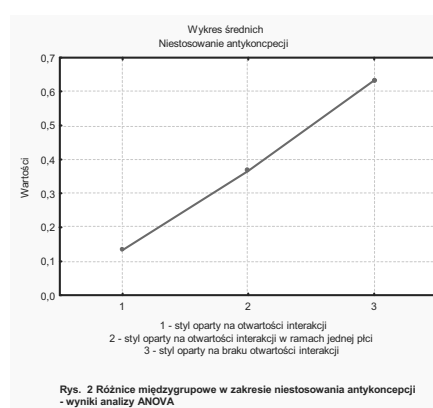
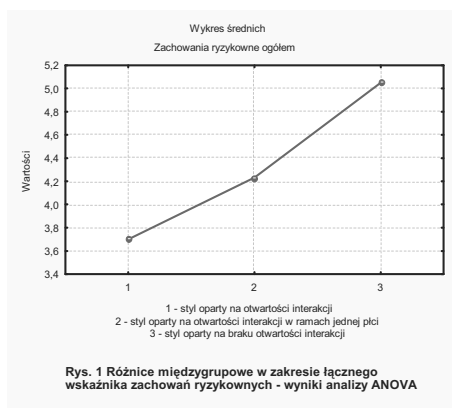
Tabela 3

Zachowania ryzykowne a domowe wychowanie seksualne – wyniki analizy wariancji

Zachowanie	SS efekt	MS efekt	F	p
Niestosowanie antykoncepcji	7,51	3,76	19,10	0,00
Niestosowanie prezerwatyw	0,88	0,44	1,77	0,17
Wiek inicjacji seksualnej	4,13	2,07	6,44	0,02
Posiadanie wielu partnerów seksualnych	3,08	1,54	7,44	0,00
Płacenie/bycie opłacanym za współżycie	1,23	0,62	10,95	0,00
Zdrada	1,20	0,60	3,26	0,04
Współżycie z osobą obcą	2,13	1,07	6,27	0,00
Zachowania ryzykowne ogółem	55,47	27,73	18,44	0,00

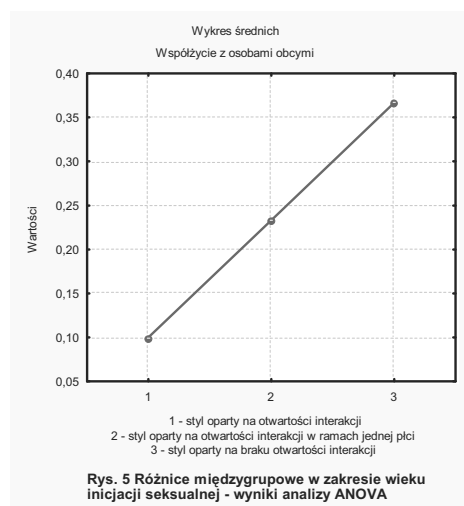
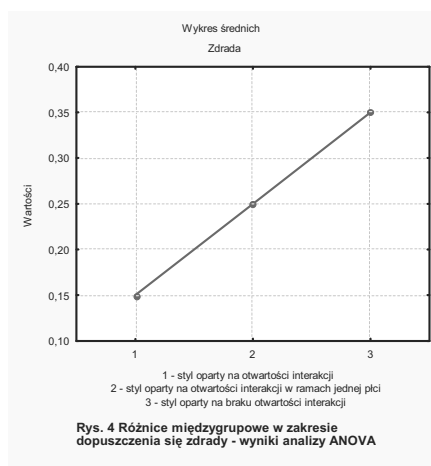
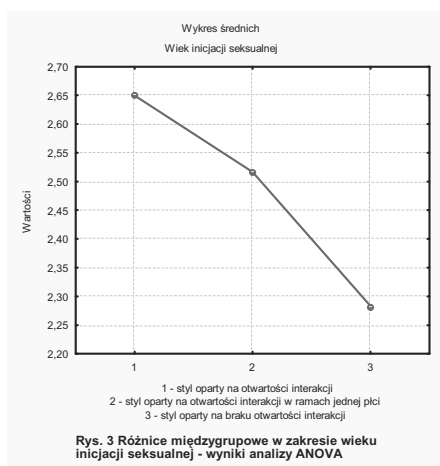
zachowania różnice międzygrupowe nie są istotne statystycznie.

Przedstawiona powyżej analiza wariancji dała asumpt do przeprowadzenia dalszych analiz metodą ANOVA i post-hoc w celu precyzyjnego określenia różnic w obszarze zachowań ryzykownych między przedstawicielami trzech stylów domowego wychowania seksualnego (rysunki 1-7). Wyniki analizy ANOVA i testu Tukeya prowadzą do wniosku, iż odnośnie do ogólnego wskaźnika seksualnych zachowań ryzykownych (rysunek 1) oraz stosowania antykoncepcji (rysunek 2) wyniki świadczące o najniższym ryzyku uzyskały osoby wychowane w stylu opartym na pełnej otwartości interakcji, wyższe – osoby wychowane w stylu opartym na otwartości interakcji w ramach jednej płci, zaś najwyższe – osoby wychowane w stylu opartym na braku otwartości interakcji. Wszystkie wspomniane tu różnice są istotne statystycznie przy $p = 0,05$.

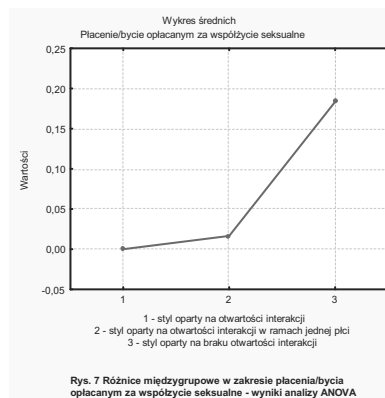
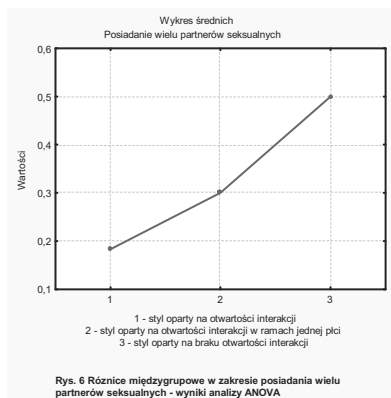
W zakresie trzech kolejnych zachowań objętych pomiarem, tj. wieku inicjacji seksualnej (rysunek 3), dopuszczenia się zdrady (rysunek 4) oraz podejmowania współżycia z osobą nieznaną (rysunek 5), różnice istotne statystycznie występują między osobami, które doświadczyły stylu wychowania opartego na pełnej otwartości interakcji a osobami, które doświadczyły stylu wychowania opartego na braku otwartości interakcji. Pozostałe różnice międzygrupowe można traktować wyłącznie jako pewne tendencje, gdyż nie są one istotne statystycznie przy $p = 0,05$.

Porównując wartości średnie, dotyczące posiadania wielu partnerów seksualnych (rysunek 6) oraz płacenia/bycia opłacanym za współżycie seksualne (rysunek 7) można zauważyć, iż – podobnie jak to było w przypadku wcześniejszych analiz – omawiane zachowanie występuje najczęściej u osób, które doświadczyły wychowania w ramach stylu opartego na braku otwar-

tości interakcji.

Wyniki testu Tukeya świadczą o istnieniu różnic istotnych statystycznie między przedstawicielami stylu opartego na pełnej otwartości interakcji oraz stylu opartego na braku otwartości interakcji, a także między reprezentantami stylu opartego na otwartości interakcji w ramach jednej płci i stylu opartego na braku otwartości interakcji. Różnica między wynikami pochodzącymi z grupy osób wychowanych w stylu opartym na pełnej otwartości interakcji a osobami, które doświadczyły stylu opartego na otwartości interakcji w ramach jednej płci nie jest istotna statystycznie przy $p=0,05$.

Dyskusja

Wyniki badań przedstawione powyżej pozwalają na wnioskowanie o stosunkowo częstym deklarowaniu podejmowania seksualnych zachowań ryzykownych w grupie młodych dorosłych, co zgodne jest ze wskazaniami zawartymi w innych opracowaniach (Próchniak 2005, Makara-Studzińska 2007). Zaskakujący może wydawać się odsetek młodych kobiet (41%) i mężczyzn (34%) niestosujących regularnie antykoncepcji, a także odsetek osób badanych (54%) niestosujących regularnie prezerwatyw, zwłaszcza jeśli dane zostaną odniesione do obaw najczęściej powiązanych ze współżyciem seksualnym w tej grupie wiekowej. Wśród obaw tych osoby w okresie wczesnej dorosłości bardzo często wymieniają nieplanowaną ciążę (76,3% kobiet i 58,1% mężczyzn), zakażenie wirusem HIV (47,1% kobiet i 40,2% mężczyzn), a także zakażenie chorobami wenerycznymi (31,2% kobiet w wieku od 18. do 24. roku życia) (Izdebski 2006, 2007).

Uwagi wart jest także fakt występowania w grupie badanych istotnych różnic międzypłciowych odnośnie do liczby partnerów seksualnych, płacenia/bycia opłacanym za współżycie seksualne, dopuszczania się zdrady i podejmowania współżycia z osobą nieznaną. Interpretując owe różnice można odnieść się do wyjaśnień nurtu ewolucyjnego, który głosi, iż w wyniku selekcji seksualnej jednostki ludzkie w większości wyposażone zostały w tendencję do tylko takich strategii zachowań, które maksymalizują wydajność rozrodczą, tj. zapewniają możliwie największy udział genów danego osobnika w następnym pokoleniu. Na gruncie takiego założenia psychologowie ewolucyjni starają się wyjaśniać genezę ewentualnych różnic międzypłciowych w zakresie zachowań seksualnych. Dla mężczyzn bowiem optymalną strategią jest dokonanie w ciągu życia możliwie jak największej liczby za-

płodnień z wieloma partnerkami, ponieważ ograniczenie liczby partnerek do jednej nie pozwala na pełne wykorzystanie możliwości rozrodczych. W przypadku kobiet czynnikiem limitującym sukces reprodukcyjny jest liczba ciąż, które mogą one efektywnie ukończyć w ciągu całego okresu płodności oraz czas i energia, które trzeba wydatkować na opiekę nad każdym kolejnym dzieckiem. Warto tu zauważyć, iż strategię seksualną obu płci wydają się mieć charakter konfliktowy, gdyż spełnienie celów jednej płci uniemożliwia realizację celów płci przeciwnej (Buss 1996).

W opisywanym tu projekcie badawczym, będącym jednocześnie fragmentem projektu szerszego i dotyczącego konsekwencji wychowania seksualnego doświadczanego w środowisku rodzinnym oraz szkolnym, nie uzyskano danych świadczących o tym, iż typ szkolnej edukacji seksualnej różnicuje częstość występowania ryzykownych zachowań seksualnych w grupie badanych młodych dorosłych. Edukacja szkolna budzi nierzadko wiele kontrowersji, bowiem wydaje się nie realizować w pełni programów edukacyjnych i profilaktycznych odnośnie do seksualności (Długotłęcka, Lew-Starowicz 2010). Ponadto, dla większości osób nauczyciele nie stanowią nawet w połowie tak ważnego źródła wiedzy jak rodzice (Izdebski 2012). Rola nauczycieli w procesie dostarczania informacji na temat seksualności wydaje się również mniej istotna niż rówieśników, telewizji lub prasy (Izdebski 2012). Choć przygotowanie nauczycieli do prowadzenia zajęć z wychowania do życia w rodzinie oceniane jest najczęściej przez uczniów szkół ponadgimnazjalnych jako raczej dobre (45,3% badanych), to jednak nauczycielom zdarza się prezentować własne upodobania (np. przekonanie, iż stosowanie prezerwatyw jest mało przyjemne) lub rozpowszechniać niepotwierdzone badaniami informacje (Izdebski 2012). Krytyce poddaje się także nierzadko treści zawarte w podręcznikach do wychowania do życia w rodzinie, zarzucając im kreowanie stereotypowych postaw wobec kobiecości i męskości oraz podawanie informacji bez odwoływania się do konkretnych źródeł (Izdebski, Ostrowska 2003; Kochanowski i in. 2013).

Na podstawie przedstawionych wyżej analiz dowiedziono również, iż najbardziej efektywnym w profilaktyce ryzykownych zachowań seksualnych jest styl wychowania oparty na pełnej otwartości interakcji, zaś najmniej – styl oparty na braku otwartości interakcji. Wniosek ów jest zgodny ze wcześniejszymi doniesieniami, świadczącymi między innymi o tym, że osoby wychowane w stylu opartym na pełnej otwartości interakcji przejawiają najsłabszą tendencję do stosowania stereotypów kobiecości i męskości (Grabowska 2007). Z kolei brak rzetelnej informacji od rodziców na temat seksualności wydaje się intensyfikować nasilenie ryzykownych zachowań seksualnych. Fakt ten potwierdzają między innymi badania w grupie kobiet

prostytuujących się. Na podstawie owych badań stwierdzono, że ponad 71% badanych kobiet nie prowadziło rozmów z rodzicami na temat seksualności (Izdebski, Konarkowska-Lecyk 2000). Dane te wydają się szczególnie istotne z perspektywy dbałości o zdrowie seksualne, gdyż wskazują na to, iż doświadczenie określonego stylu wychowania w rodzinie można traktować w kategorii zasobów jednostki, czyli czynników wspomagających efektywne procesy adaptacji i równoważących oddziaływania czynników ryzyka (Sęk 2001).

Podsumowując wyżej przedstawione treści warto zauważyć, iż ryzykownym zachowaniom sprzyjają nie tylko niedostatki wychowania seksualnego w rodzinie i szkole, ale także liczne przekazy medialne nasycone treściami seksualnymi (Izdebski 1992, Izdebski, Niemiec, Wąż 2011). Trudno również nie wspomnieć o internecie jako źródle wiedzy, bowiem, choć niewątpliwie można w nim odnaleźć wartościowe informacje, to jednak obfituje on w strony o zawartości nieweryfikowanej przez specjalistów, a poza tym zapewnia bardzo łatwy dostęp do treści pornograficznych, które z pewnością nie powinny stanowić podstaw dla edukacji seksualnej. Dbłość o wybór efektywnego stylu wychowania seksualnego staje się więc szczególnie istotna zważywszy na fakt, że rozwój cywilizacyjny (a w tym postęp technologiczny) – choć bezsprzecznie mający znaczne zalety – wieść może także ku eskalacji problemów w zakresie realizacji seksualnej oraz doświadczaniu własnej seksualności.

Literatura

- BEISERT M. (1991), Seks Twojego dziecka, Zakład Wydawniczy K. Domke, Poznań.
- BUSS D. M. (1996), Ewolucja pożądania, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- DŁUGOŁĘCKA A., LEW-STAROWICZ Z. (2010), Jak się kochać. Edukacja seksualna dla każdego, Świat Książki, Warszawa.
- FLATOW E. (2010), Profilaktyka ryzykownych zachowań seksualnych dorastającej młodzieży: modele, strategie i uwarunkowania efektywności działań, „Lider”, 5.
- GRABOWSKA M. (2007), Stereotypy płci we wczesnej dorosłości. Wybrane uwarunkowania, Wyd. UKW, Bydgoszcz.
- GRZELAK S. (2006), Profilaktyka ryzykownych zachowań seksualnych młodzieży. Aktualny stan badań na świecie i w Polsce, SCHOLAR, Warszawa.

- HAUSER D. (2004), Five years of abstinence-only-until-marriage education: assessing the impact, Advocates For Youth, Washington, DC.
- IMACKA J., BULSA M. (2012), Ryzykowne zachowania seksualne młodzieży jako czynnik zwiększający ryzyko zakażenia chorobami przenoszonymi drogą płciową, *Hygeia Public Health*, 47, 3.
- IZDEBSKI Z. (1992), Seksualizm dzieci i młodzieży w Polsce. Raport z badań, Wyd. WSP, Zielona Góra.
- (2000), Wiedza, przekonania o HIV/AIDS w społeczeństwie polskim. Zachowania seksualne, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- (2006), Obawy i trudności w życiu seksualnym, „Rocznik Lubuski”, 32.
- (2007), Zachowania seksualne kobiet, [w:] Raport: Zdrowie kobiet w wieku reprodukcyjnym 15–49 lat. Polska 2006, red. T. Niemiec, UNDP, Warszawa.
- (2010), Ryzykowna dekada. Seksualność Polaków w dobie HIV/AIDS, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra.
- (2012), Seksualność Polaków na początku XXI wieku. Studium badawcze, Wyd. UJ, Kraków.
- IZDEBSKI Z., KONARKOWSKA-LECZYK A. (2000), Zachowania seksualne kobiet świadczących usługi seksualne, [w:] Zachowania seksualne kobiet świadczących usługi seksualne, mężczyzn homoseksualnych i osób uzależnionych od narkotyków, red. Z. Izdebski, Organon, Zielona Góra.
- IZDEBSKI Z., NIEMIEC T., WĄŻ K. (2011), (Zbyt) młodzi rodzice, Trio, Warszawa.
- IZDEBSKI Z., OSTROWSKA A. (2003), Seks po polsku. Zachowania seksualne jako element stylu życia Polaków, MUZA SA, Warszawa.
- KAWULA S. (1978), Diagnozowanie potrzeb opiekuńczo-wychowawczych środowiska rodzinnego, Wyd. Nauk. UMK, Toruń.
- KIRBY D. (2007), Sex and HIV programs: their impact on sexual behaviors of young people throughout the world, „Journal of Adolescent Health”, 40.
- KOCHANOWSKI J., KOWALCZYK R., LEW-STAROWICZ Z., WĄŻ K. (2013), Szkoła milczenia, Pracownia Różnorodności, Toruń.
- LYONS A. C., CHAMBERLAIN K. (2009), Health psychology. A critical introduction, Cambridge University Press, Cambridge.
- MAJEWSKI S., MŁYNARCZYK B. (2007), Choroby przenoszone drogą płciową, [w:] Raport: Zdrowie kobiet w wieku reprodukcyjnym 15–49 lat. Polska 2006, red. T. Niemiec, UNDP, Warszawa 2007.

- MAKARA-STUDZIŃSKA M. (2007), *Zachowania ryzykowne a wiktymizacja w dzieciństwie*, Wyd. AM, Lublin.
- MORRISON V., BENNETT P. (2009), *An introduction to health psychology*, Pearson Education Ltd., Harlow.
- OBUCHOWSKA I., JACZEWSKI A. (2002), *Rozwój erotyczny*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.
- OSTASZEWSKI K. (2005), *Podstawy teoretyczne profilaktyki zachowań problemowych młodzieży*, [w:] *Diagnostyka, profilaktyka, socjoterapia w teorii i praktyce pedagogicznej*, red. M. Deptuła, Wyd. UKW, Bydgoszcz.
- PRÓCHNIAK P. (2005), *Podjęmowanie ryzyka a sens życia człowieka*, PAP, Słupsk.
- PRZETACZNIK-GIEROWSKA M., WŁODARSKI Z. (1998), *Psychologia wychowawcza*, PWN, Warszawa.
- SĘK H. (2001), *Wprowadzenie do psychologii klinicznej*, SCHOLAR, Warszawa.
- (2006), *Rozwój psychoseksualny i jego zagrożenia a psychologia ryzyka i zachowań zdrowotnych*, [w:] *Seksualność w cyklu życia człowieka*, red. M. Beisert, PWN, Warszawa.
- SOKOŁOWSKA J. (2000), *Ryzyko: wyzwanie czy zagrożenie. Psychologiczne modele oceny i akceptacji ryzyka*, Wyd. IP PAN, Warszawa.
- STUDENSKI R. (2004), *Ryzyko i ryzykowanie*, Wyd. UŚ, Katowice.
- TCHÓRZEWSKI A. (1990), *Funkcje edukacyjne rodziny*, WSP, Bydgoszcz.
- URBAN K. (2007a), *Trzy rodzaje edukacji seksualnej*, „Wychowawca”, 7–8.
- (2007b), *Przyczyny nieskuteczności permissywnej edukacji seksualnej*, „Wychowawca”, 7–8.
- WHO (2001), *WHO regional strategy on sexual and reproductive health. Reproductive health/pregnancy program*, Copenhagen.

Magdalena Grabowska

SEX EDUCATION AND RISK SEXUAL BEHAVIOURS OF YOUNG ADULTS

Keywords: style of sex education, home sex education, sex education in schools, sexual risk behaviours, development, sexual health.

The aim of the paper is to present the relationships between three styles of sex education experienced at home and at school, and the tendency of young adults to undertake risk sexual behaviours. In terms of sex education at home the following styles were included: (1) a style based on the openness of interaction, (2) a style based on the lack of openness of interaction and (3) a style based on the openness of interaction within a single sex. And with respect to sex education at school the author adopted the division into frequently described in the literature styles A, B and C. The results of the research lead to a reflection over the factors which influence the formation of sexual behaviour in the context of the development of an individual and widely understood sexual health.

Krzysztof Wąż*

EWALUACJA PROGRAMU PROFILAKTYKI WCZESNEGO RODZICIELSTWA

W Polsce nie można mówić o powszechnej i efektywnej edukacji seksualnej w szkole (Izdebski, Wąż 2011), a programy profilaktyczne dotyczące zagrożeń związanych z aktywnością seksualną realizowane są sporadycznie, najczęściej ograniczają się do zachęcania młodzieży do abstynencji seksualnej i oparte są na najmniej efektywnej, podającej metodzie przekazywania informacji (Grzelak 2006, Wąż 2011a). Bardzo rzadko poddaje się je także procedurze ewaluacyjnej. Tymczasem projekty, dotyczące sfery seksualnej wymagają ewaluacji zarówno ze względów merytorycznych, jak i etycznych. W artykule podjęto próbę ukazania złożonej procedury ewaluacyjnej, jaką zastosowano w toku wdrażania do polskiej praktyki edukacyjnej programu profilaktyki wczesnego rodzicielstwa i rezultaty jej zastosowania.

Zjawisko wczesnego rodzicielstwa

W naszym kraju obserwujemy stałe obniżanie wieku inicjacji seksualnej oraz znaczącą skalę podejmowania ryzykownych zachowań seksualnych przez młodzież (Wojnarowska 2012, Izdebski 2012), co wykracza poza przyjęte dla tego wieku kryteria seksuologicznej normy rozwojowej (Beisert 2006). Zbyt wczesne i nieodpowiedzialne podejmowanie współżycia seksualnego przez nastolatków oraz brak wiedzy z zakresu antykoncepcji łączą się z przedwczesną prokreacją i rodzicielstwem. Ciąże nastolatek są najczęściej nieplanowane. Co więcej, ocenia się, że około 40% nastolatek oczekujących dziecka nie wiązało współżycia płciowego z możliwością zajścia w ciążę (Wróblewska 2002).

Ciąża i narodziny dziecka w przypadku kobiety, a także narodziny własnego dziecka w przypadku wielu mężczyzn należą do znaczących wydarzeń w życiu człowieka; wydarzeń, które na tyle modyfikują dotychczasowe życie, że – w zależności od psychicznych, zdrowotnych, społecznych i socjalnych uwarunkowań – mogą być zarówno stymulatorem rozwoju, jak i do-

***Krzysztof Wąż** – dr pedagogiki, adiunkt w Katedrze Seksuologii, Poradnictwa i Resocjalizacji Uniwersytetu Zielonogórskiego.

świadczaniem kryzysowym czy wręcz zdarzeniem krytycznym (Skowrońska-Zbierzchowska 2010). Dysharmonia rozwojowa, brak zgodności pomiędzy tempem rozwoju biologicznego, seksualnego, psychicznego i społecznego, jaką obserwujemy u osób w okresie dorastania (Jaczewski 1992), uniemożliwia podjęcie w sposób niezakłócony i odpowiedzialny roli matki (a także roli ojca). Wczesne rodzicielstwo stawia przed nastolatkami zadania na miarę możliwości człowieka dorosłego, natomiast blokuje szanse na rozwiązywanie zadań rozwojowych, typowych dla okresu dorastania. Nastolatkwie nie są przygotowani do podjęcia obowiązków przyszłych rodziców ani pod względem psychicznym, ani społecznym, ani ekonomicznym. Jeżeli nie są pełnoletni, to również, w świetle obowiązującego prawa, nie mogą sprawować opieki nad dzieckiem. Możemy mówić o licznych społecznych konsekwencjach rodzicielstwa nastolatków, zwłaszcza macierzyństwa nastolatek (Wąż 2011b). Cięża nastolatek są także bardzo niepożądane ze względów medycznych – jest postrzegana jako ciąża wysokiego ryzyka (Niemieć 2011).

Ustalenie rzeczywistej skali zjawiska rodzicielstwa nastolatków nie jest łatwe. Wiarygodne dane odnoszą się jedynie do dziewcząt. W roku 2010, w 20 606 przypadkach matkami zostały dziewczęta, które w chwili porodu nie ukończyły 19 lat. Udział młodocianych matek w grupie osób, które w tym roku urodziły żywe dzieci wynosił 4,96 %. Wzrasta liczba dziewcząt, które w chwili porodu miały mniej niż 17 lat, odnotowywana jest także znacząca liczba urodzeń przez dziewczynki w wieku 15 lat i poniżej – w 2004 roku było takich osób 288, w 2009 już 363, przy czym 62 dziewczęta miały 14 lat i mniej (dane demograficzne GUS). Przytoczone dane nie do końca oddają skalę problemu. Trudno oszacować, ile zostało wykonanych nielegalnych aborcji w tej grupie wiekowej. Młodzi ludzie mają w internecie łatwy dostęp do informacji na temat antykoncepcji postkoitalnej oraz możliwość pozyskania zarówno takich środków, jak i środków wczesnoporonnych. Tak więc liczba ciąż niepełnoletnich dziewcząt jest z pewnością wyższa niż liczba urodzeń żywych wykazywana przez GUS. Jeszcze trudniej oszacować skalę zjawiska przedwczesnego ojcostwa, gdyż jedyne wiarygodne źródło danych – GUS – opiera się na dobrowolnych deklaracjach matek, które są niepełne i nie muszą być prawdziwe.

Program profilaktyki wczesnego rodzicielstwa

W 2004 roku na Uniwersytecie Zielonogórskim powołano zespół złożony z pracowników i współpracowników Zakładu Poradnictwa i Edukacji Seksualnej (obecnie Katedra Seksuologii, Poradnictwa i Resocjalizacji), który podjął się, na zlecenie Ministerstwa Edukacji Narodowej, opracowania

i wdrożenia nowego programu profilaktyki wczesnego rodzicielstwa. W tym miejscu warto zaznaczyć, że chociaż w nazwie, treściach zajęć i zadań adresowanych do młodzieży w programie eksponowane są treści związane z rodzicielstwem i opieką nad niemowlęciem, to program jest – w istocie – profilaktyką ryzykownych zachowań seksualnych (za takie można bowiem uznać podejmowanie współżycia seksualnego przez nastoletnie dziewczęta i chłopców).

Pierwotnie postanowiono zaadaptować na grunt polski amerykański projekt edukacyjny *The Baby Think It Over*, w którym wykorzystano specjalnie skonstruowany w tym celu elektroniczny symulator opieki nad niemowlęciem. Młodzież, opiekując się symulatorem miała się przekonać, ile czasu, trudu i rezygnacji z własnych celów i przyjemności wymaga opieka nad niemowlęciem. Analiza pakietu edukacyjnego programu amerykańskiego (*The Baby Think It Over 2004*) oraz publikacji poświęconych jego realizacji i uzyskiwanym efektom (Out, Lafreniere 2001; Crowell, Feldman 1991; Somers, Fahlman 2001) przyniosła zróżnicowane wnioski. Z jednej strony uznano, że dzięki zastosowaniu elektronicznego symulatora opieki nad niemowlęciem i w oparciu programu o bardzo efektywną i dostosowaną do wieku adresatów strategię uczenia się przez działanie (Zimbardo, Ruch 1994) program może być atrakcyjny dla uczniów i skuteczny. Z drugiej strony, założenia i przyjęte rozwiązania w programie amerykańskim wywoływały poważne dylematy etyczne. Analiza projektu wykazała, że nadmiernie oparto go na strachu. Mogło to ukształtować u uczniów nie tylko odpowiedzialne podejście do podejmowania współżycia seksualnego i odroczenie decyzji prokreacyjnych, lecz wręcz zniechęcić ich do posiadania dziecka w przyszłości.

W polskim projekcie pn. *Bądź odpowiedzialny – wychowanie do odpowiedzialności i partnerstwa w rodzinie*, nie rezygnując z profilaktyki zbyt wczesnych ciąż jako podstawowego celu programu, postanowiono zmierzać także do kształtowania postaw odpowiedzialności i opiekuńczości niezmiernie istotnych, nie tylko w kontaktach rodzinnych, ale również w szerszych, pozarodzinnych relacjach społecznych. Postanowiono, że realizacja symulacji opieki nad niemowlęciem będzie się odbywała w domach uczniów. Rodzicom wyznaczono tym samym bardzo ważną, wręcz wiodącą rolę w realizacji tego komponentu projektu. Uznano, że symulowana opieka nad niemowlęciem realizowana w domach uczniów będzie prowokowała dialog rodziców z dziećmi na ważne, życiowe tematy, uruchamiała myślenie perspektywne (przyszłościowe), przyczyniała się do kształtowania optymalnych więzi w rodzinie. Autorzy programu oparli się przy tym na obecnych w literaturze rozważaniach na temat zdolności nastolatków do kierowania swoich myśli

i działań na rzecz przyszłości i tworzenia psychicznego konstruktu hipotetycznych przyszłych wydarzeń: obrazów, pragnień, nadziei, obaw i planów, dotyczących działań-celów w przyszłości. Trempała (2000), analizując problem asynchronii temporalnej jako zjawiska pokazuje, że orientacja przyszłościowa młodzieży kształtuje się w kontekście niepunktualności zdarzeń biologicznych i oczekiwań społecznych. Inni badacze (Obuchowski 2000, Liberska 2004) również wskazują na związek ukierunkowania na przyszłość z realizacją zadań życiowych, podejmowaniem decyzji i kształtowaniem się tożsamości. Proces ten zachodzi na poziomie psychologicznym, ponieważ nastolatek nie tylko reaguje na rzeczywistość, ale również ją tworzy. Zorientowanie na przyszłość jest nie tylko wypadkową wieku i spostrzeganych wydarzeń normatywnych (w programie jest nim wczesne rodzicielstwo), ale kształtuje się w określonej rzeczywistości społeczno-kulturowej i jest subiektywną teorią własnego życia i pełni funkcję integrującą w tworzeniu „ja”, mającego wymiar temporalny (Trempała i Malmberg 1996).

Program składał się z dwóch komponentów. Pierwszy stanowiły zajęcia edukacyjne (w wymiarze 10 godz. dydaktycznych) na temat: rozwoju psychoruchowego dziecka, potrzeb niemowlęcia i sposobów ich zaspokajania, przepisu pełnienia roli matki/ojca małego dziecka; funkcjonowania w związku małżeńskim/partnerskim. Drugim komponentem programu była symulacja opieki nad niemowlęciem, która miała średni stopień uciążliwości i była realizowana przez 48 godzin (od piątku do niedzieli).

Program realizowany był od września 2004 roku do stycznia 2005 roku w 24 szkołach usytuowanych w trzech województwach zachodniej Polski: zachodniopomorskim, lubuskim i dolnośląskim. W każdym województwie do programu zakwalifikowano osiem szkół, w tym: dwa licea ogólnokształcące, dwa technika, dwie zasadnicze szkoły zawodowe i dwa gimnazja. W każdej szkole sformułowano dwie 24-osobowe grupy, jedną eksperymentalną, drugą kontrolną. Ponieważ wstępne efekty realizacji programu uzyskane w I etapie ewaluacji oceniono pozytywnie, jesienią 2005 roku program wdrożono w 88 szkołach województw: mazowieckiego, podlaskiego i wielkopolskiego. Tym razem wszyscy uczestnicy programu realizowali oba jego komponenty. Stworzono mniejsze niż w pierwszym etapie grupy uczestników (najczęściej 16-osobowe), aby usprawnić i szybciej zamknąć pierwszą edycję realizacji programu, tym samym umożliwiając przystąpienie do jego realizacji następnej grupie chętnych uczniów. Autorzy programu przeprowadzili zajęcia informacyjne z dyrektorami szkół oraz szkolenia wszystkich nauczycieli – realizatorów projektu. Szkoły otrzymały komplet symulatorów oraz pakiet materiałów i środków dydaktycznych, niezbędnych do realizacji programu.

Strategia i etapy ewaluacji

„Badania ewaluacyjne – czasem nazywane ewaluacją programu – odnoszą się w większym stopniu do celu badań niż do użycia specyficznej metody. Celem tym jest ocena (ewaluacja) wpływu podejmowanych działań (interwencji) społecznych [...]. Do badań ewaluacyjnych mogą być wykorzystane różne metody – między innymi sondaże, eksperymenty” (Babbie 2003). Złożoność i innowacyjny charakter opisywanego tu programu, jego związek z seksualnością, troska o to, aby nie wywołać trwałego zniechęcenia uczniów do rodzicielstwa, zastosowanie nowego środka dydaktycznego – wszystkie te przesłanki spowodowały, że ewaluacja programu stała się niezwykle ważnym zadaniem. Co prawda już w trakcie realizacji projektu miały miejsce wizyty monitorująco-konsultacyjne w szkołach członków zespołu, który opracował program, co można uznać za pewną formę ewaluacji formatywnej, to podstawowe zadania z tego zakresu zrealizowano po zakończeniu programu. Postanowiono przyjąć wieloetapową, złożoną strategię ewaluacyjną. W rezultacie ewaluacja odbyła się w latach 2004-2011 i składała się z trzech odrębnych badań.

a. Etap I – wdrożenie programu do praktyki oświatowej i pomiar jego rezultatów, oparte na strategii eksperymentalnej, ewaluacja sumatywna (2004/2005)

Można uznać, że na tym etapie ewaluacji zastosowano typowy eksperyment pedagogiczny, bowiem w literaturze z zakresu metodologii pedagogiki przyjmuje się, że „eksperyment jest metodą naukowego badania określonego wycinka rzeczywistości (wychowawczej), polegającej na wywoływaniu lub tylko zmienianiu przebiegu procesów przez wprowadzenie do nich jakiegoś nowego czynnika i obserwowaniu zmian powstałych pod jego wpływem” (Zaczyński 1968, s. 83). Jak zauważa Antoni Sułek, eksperyment jest wzorem badań ewaluacyjnych (Sułek 1979, s. 160-161). W opisywanym tu programie chodziło o sprawdzenie efektywności nowego programu profilaktycznego i zastosowanie nowego – w polskiej praktyce edukacyjnej – środka dydaktycznego, tj. elektronicznego symulatora opieki nad niemowlęciem. W związku z tym, sformułowano następującą hipotezę: u uczniów biorących udział w programie nastąpią korzystne wychowawczo modyfikacje ich stosunku do prokreacji i rodzicielstwa. Zmiany te będą polegały na utrzymaniu, wzmocnieniu bądź ukształtowaniu przekonania o wartościach rodzicielstwa i jego ważnej roli w życiu człowieka oraz na zwiększeniu odpowiedzialności za podejmowanie aktywności seksualnej i swoje przyszłe rodzicielstwo. Nastąpi to, przede wszystkim, w wyniku zdobycia przez nich doświadczeń związanych z uczeniem się w toku symulacji opieki nad niemowlęciem.

Eksperyment jest bardzo wartościową, ale też bardzo trudną metodą wdrażania w życie innowacji i badania skuteczności tego działania. Należy pamiętać o wielu kryteriach poprawności metodologicznej (Hawkins, Netherhood 1994; Sułek 1979, 2002; Brzeziński 2000; Nachmias i Nachmias 2001). W tym miejscu można wspomnieć tylko o najważniejszych rozstrzygnięciach w tym zakresie, jakie podjęli autorzy opisywanych badań ewaluacyjnych.

Walorem przyjętego w omawianym projekcie badawczym rozwiązania było zastosowanie najbardziej cenionego schematu, to jest eksperymentu z grupą eksperymentalną i kontrolną oraz pre i posttestem. W projekcie badawczym założono, iż czynnikiem, który będzie ważył w istotny sposób na zmianę poglądów respondentów (zmienną niezależną kontrolowaną w przebiegu eksperymentu) będzie udział respondentów z grup eksperymentalnych w symulacji opieki nad niemowłędem. Drugi czynnik, który był intencjonalnym działaniem edukacyjnym i mógł się przyczynić do zmiany poglądów – udział młodzieży w cyklu zajęć dydaktycznych związanych z opieką nad niemowłędem – nie poddano kontroli w toku realizacji programu (uczestniczyli w nich wszyscy uczniowie). Na decyzji tej zaważyły dylematy etyczne, związane z pozbawieniem uczniów z grup kontrolnych wartościowych wychowawczo doświadczeń. W tej sytuacji pomiar siły efektów programu nie był już pomiarem bezwzględnym, lecz względnym – można było orzekać, na ile lepsze są skutki nowego pełnego oddziaływania w porównaniu z również nowym, ale pozbawionym jednego, poddanego kontroli czynnika (symulacji opieki).

Do ewaluacji wdrożenia programu (orzekaniu o powodzeniu eksperymentu) zastosowano szeroką gamę wskaźników powodzenia, zarówno podstawowych: uzyskanie pożądanej modyfikacji deklarowanych poglądów na temat rodziny, prokreacji i rodzicielstwa (t1-t2); pozytywne relacje uczniów z przebiegu symulacji opieki; wysokie wyniki symulacji opieki, jak i uzupełniających, czyli pozytywne relacje: nauczycieli, rodziców, dyrektorów szkół o przebiegu eksperymentu; deklarowana przez nauczycieli gotowość wzbogacenia metodyki realizacji programu „wychowanie do życia w rodzinie” o elementy merytoryczne i metodyczne zaproponowane w programie.

Kolejnym kryterium poprawności metodologicznej eksperymentu jest sposób doboru grup eksperymentalnych i kontrolnych. Losowy dobór do tych grup jest niekiedy uznawany za warunek konieczny badania ewaluacyjnego. Część badaczy za wystarczający uważa umyślny dobór równoważnych pod względem socjodemograficznym grup badanych, jeśli tylko nastąpił na podstawie odpowiednich kryteriów i jeśli równoważność grup została potwierdzona. Uczniowie wchodzący w skład grup eksperymentalnych i kontrolnych byli rekrutowani z tych samych szkół. Zapewniało to

w dużej mierze ich podobieństwo, również w takim zakresie, jak warunki środowiskowe (miejscowość, szkoła) i zestaw oddziaływań pozaeksperymentalnych (nauczyciele, programy szkolne, atmosfera wychowawcza itp.). Badania potwierdziły duże podobieństwo członków grup eksperymentalnych i kontrolnych.

W przypadku charakteryzowanego programu udało się spełnić także postulat realizacji badań na dużej próbie badawczej, co wiąże się ze współczynnikiem mocy statystycznej. Badania zrealizowano na dużej, niemal dwutyśięcnej próbie. Kolejnym, ważnym kryterium jakości metodologicznej jest możliwość dokonania replikacji. Zachodzi ona wtedy, gdy powstaje na tyle szczegółowy opis interwencji eksperymentalnej i schematu badań, by – na jego podstawie – można było badania powtórzyć. Prezentowany eksperyment to kryterium spełniał. Powstał rzetelny opis zarówno samego projektu, jak i sposobu jego wdrażania oraz ewaluacji.

W pierwszej, eksperymentalnej fazie ewaluacji badaniami objęto 2017 osób. Ostatecznie, analizie poddano dane uzyskane od 1909 respondentów, w tym 972 osoby stanowiły grupę eksperymentalną, zaś 937 osób grupę kontrolną. W badaniach udział wzięły 1273 dziewczęta (66,7%) i 636 chłopców (33,3%). Średnia wieku zarówno w całej próbie, jak i w grupach wyniosła 16 lat. Wśród uczestników badania 43,2% stanowili uczniowie liceów ogólnokształcących, 28,1% – gimnazjów, 20,0% – techników, 8,8% – zasadniczych szkół zawodowych. Skład grup kontrolnych i eksperymentalnych, pomimo braku losowego doboru, był bardzo zbliżony.

Kwestią kluczową była próba ustalenia zakresu i kierunków zmian poglądów nastolatków na temat rodzicielstwa i prokreacji po ich udziale w programie. Umożliwiło to porównanie wyników pre i posttestu dla grup eksperymentalnych (realizujących symulację opieki nad niemowlęciem w domach rodzinnych) i kontrolnych (nie realizujących symulacji opieki). W celu wzmocnienia jakości projektu badawczego, do ewaluacji wdrożenia programu (orzekaniu o powodzeniu eksperymentu) zastosowano jednak także inne wskaźniki powodzenia (obok zmiany poglądów brano pod uwagę między innymi: relacje uczniów z symulacją opieki, wyniki symulacji, opinie nauczycieli i rodziców o programie). Analiza wyników badań pozwoliła na sformułowanie następujących ustaleń¹:

- udział respondentów w programie spowodował modyfikację ich poglądów na temat prokreacji i rodzicielstwa (porównanie opinii t 1 – t 2);
- rzeczywista skala zmiany poglądów osób badanych była większa niż

¹Pełny raport z przywoływanego badania zawarto w odrębnym opracowaniu (Wąż 2008).

wynikałoby to z zestawień sumarycznych (analiza danych w tzw. tabelach przepływów);

- znaczącym czynnikiem modyfikacji poglądów respondentów na prokreację i rodzicielstwo był udział w symulacji opieki nad niemowłędem (porównanie opinii t 1 – t 2 członków grup eksperymentalnych i kontrolnych);
- udział w zajęciach dydaktycznych także przyczynił się do modyfikacji poglądów badanych uczniów (porównanie opinii t 1 – t 2 członków grup kontrolnych); wpływ na modyfikację opinii mogły mieć również czynniki zakłócające, np. częste kontakty uczniów z grup eksperymentalnych i kontrolnych (odpowiedzi na pyt. otwarte, relacje z symulacji opieki);
- po eksperymencie nastąpił: wzrost odpowiedzialności za prokreację i przyszłe rodzicielstwo, wzrost zainteresowania rozwojem małego dziecka i jego potrzebami, wzrost kompetencji potrzebnych do opieki nad niemowłędem (porównanie opinii t 1 – t 2, wysokie wyniki symulacji opieki, odpowiedzi na pyt. otwarte);
- rodzice uczniów współrealizowali program; w domach rodzinnych prowadzono rozmowy na temat rodzicielstwa, rodziny i małżeństwa; na temat przyszłości uczniów (relacje uczniów i rodziców); program znacząco wzbogacił i uatrakcyjnił zajęcia wychowania do życia w rodzinie pod względem treści i metodyki realizacji (opinie nauczycieli uczniów i rodziców).

Szczególnie warto podkreślić, że udział w programie nie naruszył pozytywnego nastawienia do posiadania w przyszłości dzieci osób z grupy z symulacją, natomiast istotnie zachęcił do tego osoby z grupy bez symulacji.

b. Etap II ewaluacji po upowszechnieniu (masowym wdrażaniu) – pomiar opinii uczniów, rodziców i nauczycieli (2005)

Ponieważ w wyniku eksperymentu zastosowanego w toku wdrażania programu w 2004 roku otrzymano rezultaty świadczące o jego skuteczności, zapadła decyzja o jego szerszym wdrożeniu do praktyki szkolnej. Drugi etap ewaluacji postanowiono ograniczyć do pomiaru opinii uczniów, rodziców i nauczycieli, przy czym nacisk w badaniu położono na opinie rodziców, gdyż to oni pełnili najważniejszą rolę w realizacji symulacji opieki nad niemowłędem, to jest najbardziej innowacyjnego elementu programu.

W drugiej edycji programu, w 2005 roku, wzięło udział 88 szkół. W pierwszej fazie tej edycji projektu uczestniczyły 1463 osoby. W badaniach zrealizowanych w 2005 roku, wzięło udział 1251 uczniów (82% dziewcząt i 17,1% chłopców), 294 nauczycieli (84,7% kobiet i 15,3% mężczyzn) oraz 828 rodziców (88,3% kobiet i 11,7% mężczyzn).

Rodziców zapytano, czy udział w programie wpłynął na podniesienie poziomu odpowiedzialności ich dzieci za podejmowane działania. Przeszło połowa badanych (56,9%) uznało, że program przyczynił się do wzrostu odpowiedzialności u dzieci w stopniu wysokim, 40,9% stwierdziło, że wzrost odpowiedzialności nastąpił w stopniu średnim, tylko 2,2% rodziców oceniło ten stopień jako niski. Rodziców poproszono także o wskazanie, w jakim stopniu, w trakcie realizacji programu, dzieci nauczyły się opiekować symulatorem. Ich oceny były bardzo pozytywne. Prawie trzy czwarte badanych (72,2%) uznało, że ich dziecko opanowało umiejętności związane z opieką nad małym dzieckiem w stopniu wysokim, 27,2% określiło ten stopień jako średni, a tylko 0,6% jako niski. Rodzice mieli również określić, czy ich zdaniem udział w programie zachęca uczniów do posiadania dzieci. W tym przypadku zdania były podzielone. Dominowały oceny ambiwalentne – 45,9% badanych miało trudności w określeniu, czy program zachęca czy zniechęca do posiadania dzieci, a 41,5% wyraziło przekonanie, że udział w programie może zachęcić młodych ludzi do posiadania dzieci. Według 12,6% respondentów program może zniechęcić uczniów do posiadania dzieci.

Wśród pozytywnych aspektów programu rodzice wymieniali najczęściej to, że program zniechęca młodzież do wczesnego posiadania dzieci (46,6%) i uświadamia, że nie warto za wcześnie decydować się na macierzyństwo (41,2%). Ponadto wskazywali, że program pozwala poznać, jak wygląda opieka nad dzieckiem i uczy zajmować się nim (10,1%). Symulacja opieki była, według rodziców, okazją do podejmowania rozmów ze swoimi dziećmi na temat potrzeb dziecka i obowiązków rodzicielskich. Zdecydowana większość (81,5%) badanych wskazała, że podjęła z dzieckiem takie rozmowy.

Rodzice zostali także poproszeni o wskazanie negatywnych stron programu. Najczęściej pojawiały się wypowiedzi dotyczące czasu poświęcanego na symulację opieki – rodzice mówili, że program był bardzo absorbujący nie tylko dla dzieci, ale również dla innych członków rodziny (43,0%). Pojawiały się także wypowiedzi wskazujące, iż symulacja opieki nie jest aż tak absorbująca jak opieka nad prawdziwym dzieckiem (11,0%). Rodzice podkreślali również, że dwie doby to zdecydowanie zbyt krótki okres na to, aby można było zrozumieć, na czym polega opieka nad małym dzieckiem i odczuć jej trud (2,0%). Co symptomatyczne, niektórzy rodzice postulowali

włączenie do programu czynnika ekonomicznego, to jest ukazanie niemałych kosztów, jakie trzeba ponieść podczas opieki nad dzieckiem (11,1%).

Według zdecydowanej większości uczniów (73,9%) badanych w toku drugiej edycji programu na zmianę opinii na temat opieki nad dzieckiem wpływ miała przede wszystkim symulacja opieki nad niemowlęciem. Nie mało respondentów (16,0%) uznało jednak, że do zmiany ich opinii w tym zakresie przyczyniły się głównie informacje uzyskane od rodziców. Pozostale osoby wskazywały, że na zmianie ich opinii zaważyły zajęcia dydaktyczne oraz informacje uzyskane od nauczycieli. Autorzy programu postanowili zapytać także uczniów, czy symulacja opieki realizowana w domu była inspiracją do rozmowy z rodzicami. Większość, tj. 849 badanych (67,9%) zadeklarowało, że rozmawiali z rodzicami na temat potrzeb dziecka i obowiązków rodzicielskich.

Nauczyciele, wymieniając pozytywne aspekty programu, wskazywali najczęściej na to, że projekt uczy odpowiedzialności (82,3%) i jest okazją do nabycia umiejętności związanych z opieką (23,1%). Relatywnie często dostrzegali także to, że realizacja programu powoduje poprawę relacji rodzice-dzieci (26,9%) oraz zmianę postrzegania własnych rodziców (12,2%).

c. Etap III – ewaluacja odroczonej; miała charakter pośredni; informacji udzielali nauczyciele realizujący program w szkołach (2011)

Skuteczność eksperymentalnych innowacji społecznych trzeba mierzyć niejednokrotnie po długim czasie. Już na początku wdrażania programu przyjęto, że jego ostateczna ewaluacja będzie mogła nastąpić dopiero za kilka lat i że rozstrzygną o niej biografie uczestników programu, zwłaszcza to, na ile odpowiedzialnie potraktują decyzje związane z prokreacją i rodzicielstwem. W roku 2011 zrealizowano ostatni etap ewaluacji. Była to ewaluacja pośrednia – nie dotarto do uczniów-uczestników programu (byłoby to niezwykle trudne logistycznie i bardzo kosztowne), lecz do nauczycieli, którzy realizowali program w poszczególnych szkołach. Celem ewaluacji odroczonej była próba uzyskania opinii o wartości programu i o jego efektywności, także tej wyrażonej w „twardych” rezultatach, to jest liczbie uczestników programu, którzy przed ukończeniem pełnoletności zostali rodzicami.

W ewaluacji odroczonej uczestniczyły osoby z 82 szkół, to jest 73,2% placówek, które wzięły udział w obu edycjach programu, w tym z 48 gimnazjów i 34 szkół ponadgimnazjalnych. Wśród realizatorów programu, którzy wypełnili ankiety ewaluacyjne, dominowali nauczyciele wychowania do życia w rodzinie – 50 osób. Kolejną kategorią badanych byli pedagodzy szkolni – 20 osób. Poza tym wśród badanych byli także nauczyciele historii i wiedzy o społeczeństwie (6 osób), biologii (6 osób), języka polskiego (2 osoby), wychowawcy świetlicy (2 osoby), a także nauczyciel informatyki i osoba ucząca

przedmiotu „elementy pedagogiki i psychologii”.

Większość szkół (62) biorących udział w badaniu nadal realizuje program, przy czym 22 z nich rozpoczęły wdrażanie programu w roku 2004, pozostałe w 2005. Dwadzieścia szkół to placówki, w których program w momencie badań nie był realizowany, przy czym w dwóch z nich przewiduje się powrót do realizacji programu po rocznej przerwie. Odstąpienie od realizacji programu nie wiązało się jednak z jego krytyczną oceną. Badani podają jako przyczyny tej decyzji: brak możliwości kontynuacji tego zadania przez dotychczasowych, przeszkolonych realizatorów, brak możliwości finansowych, a także problemy techniczne. Program okazał się więc w praktyce relatywnie drogi i pracochłonny. W niektórych szkołach nie znaleziono środków na konserwację symulatorów i materiały eksploatacyjne oraz nauczycieli, którzy zastąpiliby dotychczasowych realizatorów, podejmując to pracochłonne i czasochłonne zadanie.

Na podstawie danych podanych przez badanych nauczycieli można stwierdzić, że w programie, w ciągu całego okresu jego realizacji (dla większości szkół było to siedem, osiem lat), uczestniczyło 20 774 uczniów, przy czym liczebność uczestników programu w poszczególnych placówkach była bardzo zróżnicowana i wynosiła od 40 do 1050 osób.

W zdecydowanej większości placówek (70,7%) w toku realizacji programu nie wprowadzono do niego żadnych modyfikacji. W pozostałych szkołach zmiany te polegały najczęściej na: skróceniu czasu zajęć, wprowadzeniu modyfikacji w scenariuszach lekcji dotyczących ich tematyki oraz przeniesieniu niektórych tematów zajęć, zwłaszcza nt. przyjaźni i małżeństwa do programu lekcji wdż. Ponadto, badani wymieniają modyfikacje o charakterze metodyczno-organizacyjnym, takie jak: zwiększenie liczebności grup, w których odbywały się zajęcia, zwiększenie roli zajęć warsztatowych, realizację programu w czasie ferii oraz znaczące uproszczenie dokumentacji projektu.

Większość tych zmian miała taki charakter, że – przy starannej realizacji pozostałych elementów programu – można mówić o zachowaniu jego istoty i tym samym szans na jego efektywność. Uwaga ta nie dotyczy jednak wszystkich modyfikacji, np. opisywanej przez jednego z badanych nauczycieli: „zdarzało się, że weekendową opiekę dzielono na dwie uczennice – każda dołą opiekowała się symulatorem”.

W celu uzyskania opinii nauczycieli na temat wartości programu, poproszono ich o wyrażenie swoich ocen na skali pięciostopniowej w odniesieniu do wartości merytorycznej programu i jego wartości dydaktycznej (metodycznej) oraz symulacji opieki nad niemowlęciem jako kluczowego i zarazem najbardziej innowacyjnego elementu programu. Respondenci wyrazili wysokie uznanie zarówno w stosunku do wartości merytorycznej progra-

mu (65,9% – ocen bardzo wysokich; 34,1% – wysokich), jak i jego wartości dydaktycznej (73,2% – ocen bardzo wysokich; 26,8% – wysokich). W przypadku symulacji opieki nad niemowlęciem te oceny były także wysokie, choć bardziej zróżnicowane (75,6% – ocen bardzo wysokich; 22,0% – wysokich; 2,4% średnich).

Respondentów poproszono także o ocenę stopnia realizacji innych celów programu. Badani nauczyciele najwyżej ocenili stopień, w którym, dzięki udziałowi w programie uczniowie poznali potrzeby małego dziecka i opanowali niektóre umiejętności opieki nad niemowlakiem (np. karmienie, zmiana pieluszek, uspokajanie itp.). Zdecydowana większość respondentów (78,0%) określiła ten poziom jako wysoki, pozostali (22,0%) jako umiarkowany. Należy podkreślić, że nauczyciele mogli wziąć tu pod uwagę nie tylko wzrost wiedzy uczniów w omawianym zakresie, ale także opanowane przez nich umiejętności (większość uczniów uzyskiwała bardzo wysokie wyniki w symulacji opieki nad niemowlęciem).

Badani niżej ocenili stopień, w jakim realizacja programu przyczyniła się do polepszenia więzi między uczniami i ich rodzicami, do podejmowania w rozmowach między nimi ważnych, życiowych tematów. W tym zakresie respondenci najczęściej określali stopień efektywności programu jako umiarkowany (58,6%), rzadziej jako wysoki (39,0%), sporadycznie nawet jako niski (2,4%).

Zdaniem nauczycieli, wyrażonym na pięciopunktowej skali, najbardziej pozytywny stosunek do programu mają uczniowie (70,7% – ocen bardzo wysokich; 29,3% – wysokich), zaś stosunek rodziców (61,0% – ocen bardzo wysokich; 26,8% – wysokich; 12,2% średnich) i nauczycieli (61,0% – ocen bardzo wysokich; 26,8% – wysokich; 7,3% średnich i 4,9% raczej niskich) jest tylko nieco mniej korzystny.

Badanych poproszono także o określenie efektywności projektu w zakresie, który stanowił podstawowy cel jego realizacji, to jest modyfikacji stosunku nastolatków do wczesnego rodzicielstwa. Odnosząc się do pytania o to, w jakim stopniu program mógł się przyczynić do zmniejszenia ryzyka zajścia w ciążę przez uczennicę/zostania ojcem przez ucznia, większość respondentów (62,2%) określiła ten stopień jako umiarkowany, ponad jedna trzecia (36,6%) jako wysoki, a tylko jedna osoba oceniła go jako niski. Ponieważ autorom projektu zależało także na tym, aby symulacja opieki nad niemowlęciem nie spowodowała zmiany przeciwnej do zakładanej, to jest pojawienia się chęci posiadania dziecka w tym okresie życia, zapytano badanych nauczycieli także o tę kwestię. Co prawda, większość respondentów (53,7%) wyraźnie nie dostrzega takiego niebezpieczeństwa, jednak znacząca ich część (29,3%) nie potrafiła w tym zakresie sformułować swojej opinii,

a czternaście osób (17,0%) twierdziło, że taki skutek mógł mieć miejsce. Należy przy tym dodać, że badani mieli spore problemy z wyrażeniem opinii w tej sprawie. Kilku z nich wyraźnie podkreśliło, że w bliższej perspektywie (obecnie) udział w programie może powodować zniechęcenie do rodzicielstwa, ale poznanie roli rodzica (opiekuna) może w dalszej perspektywie (w przyszłości) być zachętą do posiadania dzieci.

Wszystkie przytoczone wyżej wyniki ewaluacji odroczonej były oparte na opiniach badanych nauczycieli. Respondentów jednak spytano także o to, czy znany jest im przypadek osoby (uczennicy/ucznia), która uczestniczyła w programie i została rodzicem przed ukończeniem 18. roku życia. Zakładano przy tym, że – przynajmniej w większości szkół, często usytuowanych w niewielkich miejscowościach – los uczniów i absolwentów jest powszechnie śledzony i znany nauczycielom, zwłaszcza wtedy, gdy – jak w przypadku wczesnego rodzicielstwa – następują takie wydarzenia, które przykuwają uwagę otoczenia. Na podstawie uzyskanych w ten sposób danych można stwierdzić, że w 16 szkołach (19,5% placówek biorących udział w ewaluacji) odnotowano taką sytuację, przy czym dotyczyła ona w sumie 25 osób, w tym: w 10 szkołach była to jedna osoba, w 4 szkołach dwie uczennice, w jednej trzy, a w jednej nawet cztery. Wśród szesnastu szkół, o których mowa dominowały gimnazja, szkół ponadgimnazjalnych było tylko pięć. Wszystkie zgłoszone przypadki dotyczyły dziewcząt. Oczywiście, sposób uzyskania tych danych nie pozwala na stwierdzenie, że odnotowano wszystkie przypadki dziewcząt–uczestniczek projektu, które przed uzyskaniem pełnoletności zostały matkami. Tym bardziej nie można uznać za wiarygodny fakt nieodnotowania ani jednego przypadku chłopca, który w tym wieku został ojcem, zwłaszcza że tego typu informacje są mniej „nośne” społecznie i łatwiej je ukryć przed otoczeniem.

W jaki sposób można skomentować ten wynik ewaluacji? Wydaje się to dosyć trudne. Z jednej bowiem strony występowanie takich przypadków każe z ostrożnością wypowiadać się na temat efektywności programu, z drugiej zaś, relatywnie nieduża skala omawianego zjawiska i uznany w literaturze fakt, iż nastolatków skłania do podejmowania aktywności seksualnej bardzo wiele powodów (Izdebski 2012) nie pozwala na kwestionowanie efektywności programu tylko dlatego, że takie przypadki miały miejsce. Wydaje się, że w podobny sposób myślą badani nauczyciele, bowiem respondenci pracujący w szkołach, w których odnotowano przypadki macierzyństwa uczennic–uczestniczek programu oceniają, mimo tego, sam program i jego efektywność bardzo pozytywnie. Uzyskany rezultat świadczy także o tym, że w wyniku programu nie nastąpiła – wywołana nadmiernym lękiem – kompletna blokada chęci posiadania dzieci (także w przyszłości), czego autorzy programu

chcieli ze względów na dobro jego uczestników zdecydowanie uniknąć.

Zakończenie

Ukazana w niniejszym opracowaniu procedura ewaluacyjna nie jest ani jedyną, ani najlepszą z możliwych. Na jej wyborze zaważyły oprócz kompetencji badaczy przede wszystkim możliwości organizacyjne, kadrowe i finansowe. Wydaje się jednak, że opisany sposób postępowania pozwolił na dokonanie rzetelnej diagnozy efektów wdrożenia do praktyki edukacyjnej innowacyjnego programu profilaktyki wczesnego rodzicielstwa. Uzyskane rezultaty pozwalają na stwierdzenie, że realizacja programu pozwala uzyskać przyjęte cele. Niektóre wyniki ewaluacji, zwłaszcza ewaluacji odroczonej, nie pozwalają jednak na stwierdzenie, że realizacja programu nie wymaga dalszego monitorowania i badań jego efektów. Niepokoi zwłaszcza to, że w niektórych szkołach mają miejsce znaczące modyfikacje programu. Niektóre z nich mogą zdeformować efekty projektu w trudnym do przewidzenia zakresie. Na pewno też nie powinno się przejść obojętnie obok tego, że odnotowano 25 przypadków uczennic-uczestniczek programu, które zaszły w ciążę przed osiągnięciem pełnoletności. Dotarcie do tych osób i podjęcie próby ustalenia, czy udział w programie zaważył i w jaki sposób na ich zachowaniu (decyzji), byłoby bardzo wartościowym uzupełnieniem dotychczasowych procedur i wyników ewaluacji.

Literatura

- BABBIE E. (2003), *Badania społeczne w praktyce*, PWN, Warszawa.
- BEISERT M. (2006), Rozwojowa norma seksuologiczna jako kryterium oceny zachowań seksualnych dzieci i młodzieży, „Dziecko Krzywdzone”, 16, 1-16.
- BRZEZIŃSKI J. (2000), *Badania eksperymentalne w psychologii i pedagogice*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- CROWELL J.A., FELDMAN S.S. (1991), Mother's working models of relationships and mother and child behavior during separation and reunion, „Developmental Psychology”, 27, 597-605.
- GRZELAK J. (2006), *Profilaktyka ryzykownych zachowań seksualnych młodzieży. Aktualny stan badań i na świecie i w Polsce*, Wyd. Scholar, Warszawa.
- HAWKINS J. D., NEDERHOOD B. (1994), *Podręcznik ewaluacji programów profilaktycznych. Nadużywanie substancji uzależniających i inne problemy spo-*

- łeczne, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Polskie Towarzystwo Psychologiczne Pracownia Wydawnicza, Warszawa-Olsztyn.
- IZDEBSKI Z. (2012), Seksualność Polaków na początku XXI wieku. Studium badawcze, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- IZDEBSKI Z., WĄŻ K. (2011), Edukacja seksualna. Potrzeba, oczekiwania społeczne, realizacja, Edukacja. Studia. Badania. Innowacje, 1, 47-60.
- JACZEWSKI A. (1992), Dojrzewanie – szczególny okres rozwoju, [w:] Wychowawcze, etyczne i społeczne problemy zachowań seksualnych młodzieży, red. Z. Izdebski, Wydawnictwo TRR, Zielona Góra.
- LIBERSKA H. (2004), Perspektywy przyszłościowe młodzieży. Wybrane uwarunkowania, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- NACHMIAS, CH., NACHMIAS, D. (2001), Metody badawcze w naukach społecznych, Zysk i spółka, Poznań.
- NIEMIEC T. (2011), Zdrowotne uwarunkowania aktywności seksualnej młodzieży, [w:] Z. Izdebski, T. Niemiec, K. Wąż, (Zbyt)młodzi rodzice, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- OBUCHOWSKI K. (2000), Galaktyka potrzeb, Zysk i spółka, Poznań.
- OUT J. W., LAFRENIERE K. D. (2001), Baby Think It Over: Using role-play to prevent teen pregnancy, *Adolescence*, 36, 143, 571–582.
- SKOWROŃSKA-ZBIERZCHOWSKA A. (2010), Doświadczenia małoletnich rodziców. Aspekty socjopedagogiczne, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- SOMERS C.L., FAHLMAN M.M. (2001), Effectiveness of the „Baby Think It Over” teen pregnancy prevention program, *„Journal of School Health”*, 71, 188–195.
- SULEK A. (1979), Eksperyment w badaniach społecznych, PWN, Warszawa.
- SULEK A. (2002), Ogród metodologii socjologicznej, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- THE BABY THINK IT OVER WITH REALCARE BABY II. PROGRAM MANUAL (2004), Eau Claire: Realityworks.
- TREMPAŁA J., MALMBERG L. E. (1996), Adolesens. Future orientation. Theory and reaserch, Frankfurt am Mein, Peter Lang, Bruxells, Berlin, Bern, New York, Oxford.
- TREMPAŁA J. (2000), Modele rozwoju psychicznego. Czas i zmiana, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej, Bydgoszcz.

- WĄŻ K., (red.) (2008), Bądź odpowiedzialny. Wychowanie do odpowiedzialności i partnerstwa w rodzinie. Opis programu edukacyjnego i jego realizacji, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- (2011a), Profilaktyka wczesnego rodzicielstwa, [w:] Z. Izdebski, T. Niemiec, K. Wąż, (Zbyt) młodzi rodzice, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- (2011b), Zjawisko (przed)wczesnego rodzicielstwa, [w:] Z. Izdebski, T. Niemiec, K. Wąż, (Zbyt) młodzi rodzice, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- WOYNAROWSKA B. (2012), Zachowania seksualne młodzieży 15-letniej, [w:] Tendencje zmian zachowań zdrowotnych i wybranych wskaźników zdrowia młodzieży szkolnej w latach 1990-201, red. B. Woynarowska, J. Mazur, Instytut Matki i Dziecka, Warszawa.
- WRÓBLEWSKA W. (2002), Wybrane aspekty zdrowia reprodukcyjnego w Polsce, „Studia Demograficzne”, 1, (141), 11- 41.
- ZACZYŃSKI W. (1968), Praca badawcza nauczyciela, WSiP, Warszawa.
- ZIMBARDO PH. G., RUCH F. L. (1994), Psychologia i życie, PWN, Warszawa.

Krzysztof Wąż

EVALUATION OF AN EARLY PARENTHOOD PREVENTION PROGRAMME

Keywords: parenthood, care, psychosexual development, prevention.

In Poland the prevention programmes concerning the risks of sexual activity are rarely implemented and evaluated. However, such projects which are related to sexual sphere and which interfere in the processes of psychosexual development require evaluation for substantive and ethical reasons. This article attempts to show a complex evaluation procedure which was used in the course of implementing into the Polish educational practice an early parenthood prevention programme based on the use of an electronic nursing simulator. Moreover, the paper also presents the results of the procedure. The evaluation took place in the years 2004-2011 and consisted of three separate studies. Stage I comprised the implementation of the programme into educational practice and the measurement of its results based on the experimental strategy - summative evaluation. Stage II of the evaluation followed the dissemination of the programme and included the measurement of students', parents' and teachers' opinion. Stage III is deferred evaluation. It was indirect - information was given by the teachers who implemented the programme at schools.

Krystyna Komosińska*

Anna Kowalewska**

REALIZACJA PRZEDMIOTU „WYCHOWANIE DO ŻYCIA W RODZINIE” W POLSCE A STANDARDY EDUKACJI SEKSUALNEJ W EUROPIE W KONTEKŚCIE ZACHOWAŃ RYZYKOWNYCH PODEJMOWANYCH PRZEZ MŁODZIEŻ

Wprowadzenie

Okres dojrzewania jest szczególnie trudnym etapem rozwoju człowieka, traktowany jest jako okres przejściowy między dzieciństwem a dorosłością. Konsekwencje podejmowanych przez młodzież zachowań ryzykownych¹ często mogą być odczuwane w późniejszych okresach życia. Zgodnie z teorią zachowań problemowych (Jessor, za: Ostaszewski 1997, s. 97), zachowania ryzykowne pełnią ważną rolę w życiu młodego człowieka: pozwalają zaspokoić cele rozwojowe w przypadku, gdy niemożliwe jest dokonanie tego w sposób konwencjonalny, stanowią sposób radzenia sobie ze stresem i problemami, są formą buntu przeciwko istniejącym normom. Wyniki badań opartych na różnych teoriach naukowych wskazują, że skłonność do zachowań ryzykownych młodych ludzi wynika z niedostatecznego wsparcia, kontroli ze strony rodziców i szkoły oraz większego wpływu na ich zachowania rówieśników niż innych osób dorosłych (Kowalewska 2013, s. 99-103).

W dobie wzrastającej roli środków masowego przekazu, które coraz natęczywiej nakłaniają do konsumpcyjnego podejścia do życia, wzrasta liczba młodzieży podejmującej różne zachowania ryzykowne, w tym seksualne, np. wczesny wiek aktywności seksualnej, częsta zmiana partnerów seksualnych, kontakt z pornografią, zwłaszcza prezentującą przemoc, wirtualne kontakty seksualne z nieznanymi, prostytutka (Izdebski 2010, s. 138). W kontekście

***Krystyna Komosińska** – dr pedagogiki, adiunkt w Katedrze Biomedycznych Podstaw Rozwoju i Seksuologii, Wydział Pedagogiczny, Uniwersytet Warszawski.

****Anna Kowalewska** – dr n. med., asystent w Katedrze Biomedycznych Podstaw Rozwoju i Seksuologii, Wydział Pedagogiczny, Uniwersytet Warszawski.

¹Termin „zachowania ryzykowne” (problemowe) oznacza różne zachowania podejmowane przez dzieci i młodzież, które zagrażają ich zdrowiu fizycznemu i psychicznemu, a także są niebezpieczne dla otoczenia społecznego.

zachowań ryzykownych podejmowanych przez młodzież oraz zachodzących przemian społeczno-kulturowych, szczególnego znaczenia nabiera kwestia rzetelnie prowadzonej edukacji seksualnej w środowisku rodzinnym i szkolnym, wspieranej przez działania promujące różne aspekty zdrowia, w tym zdrowia psychicznego.

Zapisy dotyczące koncepcji wychowania seksualnego w Polsce można znaleźć już w 1906 r., kiedy to Kazimierz Szczeklik wymienił nazwiska osób związanych z wychowaniem seksualnym: Witwicki, Wróblewski, Jeż, Jordan. Na szczególną uwagę zasługuje fakt pierwszego zapisu uwzględniania wychowania seksualnego w okólnikach ministerialnych z 1920 r., które po raz pierwszy stwarzały prawną możliwość uwzględnienia problematyki seksualnej w nauczaniu szkolnym. Nowością było zaproponowanie konkretnych pozycji książkowych do tego nauczania (Babik 2010, s. 12 i 19).

Przygotowanie młodzieży do życia w rodzinie jako wyraźna potrzeba edukacji seksualnej w polskim systemie szkolnictwa pojawiło się w Polsce pod koniec lat 50. (Wasilewski 2003, s. 16 i 45-55). Wówczas rozpoczęła się publiczna dyskusja o edukacji seksualnej dzieci i młodzieży, która zbiegła się z powstaniem w 1957 r. – Towarzystwa Rozwoju Rodziny. Wychowanie seksualne było w tym czasie częścią wychowania zdrowotnego (Bednarski 2002, s. 3-6).

W latach 1973-1990 realizowano w Polsce program „przygotowanie do życia w rodzinie” (PdŻ). W początkowym etapie był on wprowadzony nieobligatoryjnie do szkół średnich w wymiarze jednej godziny tygodniowo. Od 1986 roku w szkołach podstawowych (klasy 5-8) oraz szkołach średnich treści PdŻ były realizowane w ramach godzin wychowawczych i innych przedmiotów (Izdebski, Ostrowska 2003, s. 48-53). Opracowanie programu przedmiotu szkolnego należało do zadań Instytutu Programów Szkolnych (IPS), wchodzącego w skład ówczesnego Ministerstwa Oświaty i Wychowania. W okresie 17 lat realizacji przedmiotu IPS zorganizowało liczne szkolenia dla wykładowców PdŻ, opracowano podręczniki dla uczniów, podręcznik metodyki przedmiotu, wykaz literatury uzupełniającej dla uczniów i nauczycieli oraz materiały pomocnicze jak filmy, ulotki, plansze itp. W związku z reformą systemu edukacji w 1990 r. IPS został rozwiązany. W latach 1991-1992 realizacja przedmiotu PdŻ zależała tylko od decyzji nauczyciela.

Na mocy ustawy o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży z dnia 7 stycznia 1993 r. (Dz. U. nr 17 poz.78) zaczął obowiązywać termin „wychowanie do życia w rodzinie”. W kolejnych latach w Polsce było podejmowanych wiele rozwiązań legislacyjnych dotyczących przygotowania młodzieży do życia w rodzinie.

Od 1 września 2012 r. przedmiot wychowanie do życia w rodzinie prowadzony był w szkołach na mocy rozporządzenia ministra edukacji narodowej z dnia 17 lutego 2012 r. (Dz. U. 2012 r., nr 0 poz. 300) zmieniające rozporządzenie poprzednie w sprawie sposobu nauczania szkolnego treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka, o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartości rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji. Rozporządzenie zawiera dokładne wytyczne dotyczące:

- realizacji zajęć w klasach V i VI szkół podstawowych, gimnazjach, zasadniczych szkołach zawodowych, liceach ogólnokształcących i klasach I-III techników oraz na starych zasadach w liceach profilowanych do momentu ich zlikwidowania – szkół publicznych i niepublicznych oraz w szkolnictwie specjalnym;
- czasu przeznaczonego na realizację zajęć – w szkołach publicznych w każdym roku szkolnym dla poszczególnych klas po 14 godz., w tym 5 z podziałem na grupy dziewcząt i chłopców;
- konieczności uwzględnienia godzin dla przedmiotu w planie nauczania, w szkołach publicznych i niepublicznych oraz specjalnych publicznych i niepublicznych, na wszystkich poziomach nauczania;
- zasad zwolnienia ucznia z zajęć.

Podczas Światowej Konferencji na rzecz Ludności i Rozwoju (Kair, 1994) oraz w czasie IV Światowej Konferencji na rzecz Kobiet (Pekin, 1995) podejmowana była kwestia edukacji seksualnej. Konferencje te zakończyły się przyjęciem dokumentu końcowego przez przedstawicieli państw w nich uczestniczących, w tym delegację z Polski. Na mocy przyjętych dokumentów władze w Polsce zobowiązały się do realizacji przyjętych postanowień w zakresie rzetelnej, naukowo zgodnej z wymaganiami międzynarodowymi edukacji seksualnej².

W 2008 r. Biuro Regionalne Światowej Organizacji Zdrowia dla Europy (WHO) (53 kraje) i federalne biuro ds. Edukacji Zdrowotnej, pełniące funkcję centrum współpracy światowej organizacji zdrowia na rzecz zdrowia seksualnego i reprodukcyjnego w Kolonii (Niemcy) – BZgA – powołały grupę 19 ekspertów z dziewięciu krajów europy, która opracowała w 2010 r. *Standardy edukacji seksualnej w Europie*. Głównym ich założeniem było ujednolicenie programów nauczania w ten sposób, aby: treści nauczania w ramach

²Szczegółowe treści, które powinny być realizowane na poziomie klas gimnazjalnych zostały przedstawione w załączniku nr 1.

edukacji seksualnej uwzględniały wszystkie aspekty seksualności człowieka, stanowiły podstawę do podejmowania działań z zakresu kształcenia umiejętności i postaw niezbędnych w budowaniu szacunku do siebie i innych ludzi, pozwalających bez uprzedzeń radzić sobie z różnymi informacjami dotyczącymi seksualności. Programy nauczania edukacji seksualnej opracowane na podstawie standardów mają pomóc w tworzeniu społeczeństwa nastawionego pozytywnie do spraw związanych z seksualnością (Lazdane, red. 2010, s. 1).

Celem tego opracowania jest:

- ocena realizacji treści i trudności w ich realizacji w opinii nauczycieli przedmiotu „Wychowanie do życia w rodzinie” (WdŹR) w wylosowanych szkołach gimnazjalnych w Polsce;
- porównanie realizacji treści nauczania przedmiotu „Wychowanie do życia w rodzinie” w gimnazjach do treści zawartych w *Standardach edukacji seksualnej w Europie*.

Badania przeprowadzono wśród nauczycieli realizujących w gimnazjach przedmiot „Wychowanie do życia w rodzinie”. Do badań wylosowano 607 gimnazjów ze wszystkich województw w Polsce (proporcjonalnie do liczby szkół w danym województwie)³.

W badaniach zastosowano metodę sondażu z wykorzystaniem techniki ankiety. Kwestionariusz ankiety składał się z 46 pytań, w tym 5 stanowiło metryczkę, 25 pytań zamkniętych, 16 półotwartych i 5 otwartych. Ankietę do badań przesłano do dyrektora wylosowanej szkoły z prośbą o przekazanie jej osobie realizującej przedmiot. Uzyskano zwrot ankiet od 471 nauczycieli (realizacja próby 77,6%).

W przedstawionym poniżej artykule uwzględniono wyniki uzyskane z odpowiedzi na pytania dotyczące wykształcenia badanych, realizowanych przez nich w ramach WdŹR tematów oraz opinii na temat stopnia trudności w związku z podejmowaniem poszczególnych tematów podczas zajęć.

Charakterystyka badanych osób

Wśród badanych osób było 437 kobiet i 34 mężczyzn. Prawie wszyscy nauczyciele (99%) mieli ukończone studia magisterskie, a jedynie 1% studia

³Bazę do losowania stanowiły szkoły (6070 szkół bez gimnazjów dla dorosłych i gimnazjów specjalnych) wykazane w identyfikacji szkół i placówek według danych SIO z 30 września 2010 r. Nr 2010..09.30/05. Szczegółowy opis losowania oraz liczby wylosowanych szkół w poszczególnych województwach zamieszczono we wcześniejszej publikacji (Komosińska 2012).

licencjackie. Nauczyciele realizujący przedmiot WdŻW ukończyli różne kierunki studiów magisterskich. Poniżej przedstawiono niektóre z nich:

- 26% – Historia/WOS
- 24% – Pedagogika/Pedagogika Specjalna
- 15% – Biologia/Przyroda/Ochrona Środowiska
- 7% – Teologia/Religioznawstwo/Nauka o Rodzinie/Wychowanie Prorodzinne/Studium nad Rodziną
- 28% – Inne kierunki.

Większość badanych (69%) ukończyła jedną ze specjalności: WdŻR, Studia nad Rodziną, Nauki o rodzinie, Wychowanie prorodzinne, Edukacja rodzinna i wychowanie seksualne, Wiedza o życiu seksualnym i prorodzinnym. Wśród badanych 45% ukończyła różne studia podyplomowe przygotowujące ich do nauczania: WdŻR, Wychowania seksualnego, WOS z WdŻR, Wychowania zdrowotnego i prorodzinnego. Kursy kwalifikacyjne w zakresie przygotowania do realizacji przedmiotu WdŻR miało ukończone 49% nauczycieli, a jedynie 3% badanych nie ukończyło żadnej formy kształcenia podyplomowego.

Realizacja treści i trudności w opinii nauczycieli przedmiotu „Wychowanie do życia w rodzinie” w gimnazjach

Badani nauczyciele oceniając realizację treści, które są proponowane przez MEN dla przedmiotu WdŻR ⁴ podali, że w największym stopniu realizują tematy (tab. 1):

- Budowanie prawidłowych relacji z rodzicami. Konflikt pokoleń; przyczyny, sposoby rozwiązywania konfliktów. Odpowiedzialność wszystkich za atmosferę panującą w rodzinie. Rodzina niepełna (81,8%);
- Relacje międzyosobowe i ich znaczenie. Przyjaźń, zakochanie, miłość, pierwsze fascynacje, miłość platoniczna, miłość młodzieńcza, miłość dojrzała (81,6%);
- Dojrzwianie. Rozumienie i akceptacja kryteriów dojrzałości biologicznej, psychicznej i społecznej (81,4%).

⁴Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 lutego 2012 r. - Dz. U. 2012 nr 0, poz. 300).

Tematy, dotyczące kształtowania i akceptacji tożsamości płciowej, możliwości pomocy w pokonywaniu trudności związanych z tożsamością płciową były podejmowane podczas zajęć WdŻR przez 46,2% badanych nauczycieli. Podstawowe informacje o: rozwoju seksualnym człowieka, kobiecości i męskości realizuje 64,0% badanych nauczycieli (tab. 1).

Nauczyciele proszeni o określenie stopnia trudności, jaki sprawia im realizacja poszczególnych tematów, podawali najczęściej, że mały stopień trudności lub wcale mają z realizacją tematów: wpływ wolnego czasu na człowieka, infekcje przenoszone drogą płciową, rozwój człowieka w kolejnych fazach życia, budowanie prawidłowych relacji z rodzicami (tab. 2). Zdanie takie miał co drugi badany nauczyciel.

Badani nauczyciele deklarowali duży stopień trudności podczas realizacji tematów:

- Planowanie rodziny. Metody rozpoznawania płodności. Antykoncepcja - aspekt zdrowotny, psychologiczny i etyczny (19,6%);
- Inicjacja seksualna; związek między aktywnością seksualną a miłością i odpowiedzialnością; dysfunkcje związane z przedmiotowym traktowaniem człowieka w sferze seksualnej. Ryzyko związane z wczesną inicjacją seksualną (19,5%);
- Kształtowanie i akceptacja tożsamości płciowej. Możliwości pomocy w pokonywaniu trudności związanych z tożsamością płciową. Orientacje seksualne (18,4%).

Wychowanie do życia w rodzinie a edukacja seksualna w „standardach europejskich”

Analizując treści edukacji seksualnej wskazane w *Standardach edukacji seksualnej w Europie* przeznaczone dla dzieci w wieku 12–15 lat (załącznik 2), dokonano porównania z treściami zapisanymi w obecnie obowiązującej podstawie programowej WdŻR w szkołach gimnazjalnych w Polsce (załącznik 1).

W programie WdŻR realizowanym w gimnazjach nie były poruszane tematy zawarte w bloku VII *Standardów edukacji seksualnej w Europie*, przeznaczone dla dzieci w wieku 12–15 lat, dotyczące: wiedzy na temat praw seksualnych zdefiniowanych przez IPPF i WAS, a także praw narodowych i regulacji (pełnoletniość) oraz nie są realizowane takie umiejętności: przyjęcie do wiadomości własnych praw seksualnych i praw innych osób, umiejętność kierowania prośb o pomoc i informację, a także nie realizuje się postaw akceptacji własnych praw seksualnych i praw innych osób (tab. 3).

W największym stopniu realizowany był blok I, dotyczący ciała człowieka i jego rozwoju, do którego przyporządkowano tematy realizowane w pol-

Tabela 1

Opinie badanych na temat stopnia realizacji przez nich tematów w ramach przedmiotu „Wychowanie do życia w rodzinie” (%)

Tematy	Stopień realizacji tematu		
	pełny	częściowy	niewielki lub wcale
1. Rozwój człowieka w kolejnych fazach życia	76,4	22,1	1,5
2. Budowanie prawidłowych relacji z rodzicami	81,8	17,0	1,2
3. Rola autorytetów w życiu człowieka	66,1	28,8	5,1
4. Relacje międzysobowe i ich znaczenie	81,6	17,3	1,1
5. Zachowania asertywne	64,0	29,3	6,7
6. Podstawowe informacje o rozwoju seksualnym człowieka	64,0	29,4	6,6
7. Dojrzewanie	81,4	18,0	0,6
8. Problemy i trudności okresu dojrzewania	59,7	37,1	3,2
9. Różnice w rozwoju psychoseksualnym dziewcząt i chłopców	76,4	21,8	1,8
10. Zagrożenia okresu dojrzewania	68,5	30,5	1,0
11. Główne funkcje płciowości	64,4	32,6	3,0
12. Inicjacja seksualna	69,9	26,9	3,2
13. Kształtowanie i akceptacja tożsamości płciowej	46,2	44,1	9,7
14. Płodność wspólną sprawą kobiety i mężczyzny	70,0	25,8	4,2
15. Planowanie rodziny	69,3	26,0	4,7
16. Infekcje przenoszone drogą płciową	76,1	21,3	2,6
17. Wartości związane z seksualnością człowieka	65,2	31,6	3,2
18. Wpływ sposobu spędzania wolnego czasu na człowieka	70,0	24,5	5,5

Tabela 2

Stopień trudności realizacji treści przedmiotu „Wychowanie do życia w rodzinie”
w gimnazjum w ocenie nauczycieli tego przedmiotu (%)

Treści	Stopień trudności		
	mały/wcale	średni	duży
1. Rozwój człowieka w kolejnych fazach życia	55,6	41,4	3,0
2. Budowa prawidłowych relacji z rodzicami	54,4	39,8	5,8
3. Rola autorytetów w życiu człowieka	51,9	38,0	10,1
4. Relacje międzyosobowe i ich znaczenie	53,4	41,8	4,8
5. Zachowania asertywne	51,1	38,6	10,3
6. Podstawowe informacje o rozwoju seksualnym człowieka	39,7	50,4	9,9
7. Dojrzewanie	49,4	44,2	6,4
8. Problemy i trudności okresu dojrzewania	49,4	44,2	6,4
9. Różnice w rozwoju psychoseksualnym dziewcząt i chłopców	48,4	43,9	7,7
10. Zagrożenia okresu dojrzewania	34,2	52,3	13,5
11. Główne funkcje płciowości	41,9	50,1	8,0
12. Inicjacja seksualna	30,8	49,7	19,5
13. Kształtowanie i akceptacja tożsamości płciowej	27,3	54,3	18,4
14. Płodność wspólną sprawą kobiety i mężczyzny	40,0	45,8	14,2
15. Planowanie rodziny	37,0	43,4	19,6
16. Infekcje przenoszone drogą płciową	56,5	38,5	5,0
17. Wartości związane z seksualnością człowieka	40,7	50,4	8,9
18. Wpływ sposobu spędzania wolnego czasu na człowieka	74,4	21,3	4,3

Źródło: badania własne.

skich gimnazjach: dojrzewanie i rozwój człowieka w kolejnych fazach życia. Realizację tych tematów deklarowało odpowiednio 81,4% i 76,4% badanych nauczycieli. Jednak co drugi nauczyciel podawał, że sprawia mu trudność realizacja tematu dojrzewanie (50,6%).

W pozostałych blokach stopień realizacji poszczególnych tematów i trudności im towarzyszące były bardzo zróżnicowane. Tematy wchodzące do bloku III – seksualność – dotyczące kształtowania i akceptacji tożsamości płciowej sprawiały nauczycielom największą trudność (72,2%).

W bloku IV z treści proponowanych przez MEN znalazły się tematy dotyczące: roli autorytetów w życiu człowieka i zachowań asertywnych; realizuje je ok. 65% badanych, ale co drugi nauczyciel ma kłopoty z ich realizacją. W polskim programie brakuje tematów wchodzących w ten blok, a dotyczących poznania różnych uczuć i różnic między przyjaźnią, miłością a pożądaniem.

Najmniej nauczycieli podawało, że ma trudności w realizacji tematu dotyczącego wolnego czasu sklasyfikowanego do bloku V, ale już z pozostałymi tematami tego bloku miała problem połowa badanych.

W podstawie programowej nie zostały zapisane w Polsce tematy dotyczące: wpływu uwarunkowań kulturowych i religijnych na związki i styl życia. W bloku VI dotyczącym: seksualności zdrowia i dobrego samopoczucia – w badanych gimnazjach w Polsce realizowane są tylko dwa tematy: płodność wspólną sprawą kobiety i mężczyzny (70%), przy trudnościach ok. (60%) i temat drugi – choroby przenoszone drogą płciową, w tym AIDS (odpowiednio: 76% i 44%). Natomiast brak jest realizacji tematów dotyczących: higieny osobistej, badania siebie, częstość i różnych rodzajów wykorzystywania seksualnego – jak go unikać i gdzie znaleźć wsparcie, ryzykownych zachowań seksualnych, systemów opieki zdrowotnej, pozytywnego wpływu seksualności na zdrowie i dobre samopoczucie.

W bloku VIII – społeczne i kulturowe uwarunkowania seksualności (wartości/wzorcy) badani nauczyciele (ok. 60%) realizowali tematy: problemy i trudności okresu dojrzewania (napięcia seksualne, masturbacja), przy trudnościach, które ma ok. 51%. Tematy: zagrożenia okresu dojrzewania, presja seksualna, uzależnienia, pornografia, prostytutka nieletnia – realizowało ok. 69% przy trudnościach, które ma ok. 66% badanych nauczycieli gimnazjów. Nie podejmowano tematów dotyczących: wpływu nacisku rówieśników, mediów, uwarunkowań kulturowych, religijnych płci, wpływu statusu socjoekonomicznego na podejmowanie decyzji dotyczących seksualności, partnerstwa i zachowań ryzykownych.

Tabela 3

Treści edukacji seksualnej według „standardów europejskich” i treści realizowane przez nauczycieli przedmiotu „Wychowanie do życia w rodzinie” w polskich gimnazjach (%)

Standardy europejskie w zakresie treści		Treści polskie z podstawy programowej (1 – 18 tematów)	Realizacja	Trudności
I	Ciało człowieka i jego rozwój	1. Rozwój człowieka w kolejnych fazach życia	76,4	44,4
		7. Dojrzewanie	81,4	50,6
II	Płodność i rozród	15. Planowanie rodziny	69,3	60,0
		12. Inicjacja seksualna	69,9	63,0
III	Seksualność	6. Podstawowe informacje o rozwoju seksualnym człowieka	64,0	60,3
		13. Kształtowanie i akceptacja tożsamości płciowej	46,2	72,7
		4. Relacje międzysobowe i ich znaczenie	81,6	46,6
		9. Różnice w rozwoju psychoseksualnym	76,4	51,6
IV	Emocje (uczucia)	3. Rola autorytetów w życiu człowieka	66,1	48,1
		5. Zachowania asertywne	64,0	48,9
V	Związki i styl życia	2. Budowa prawidłowych relacji z rodzicami	81,8	45,6
		17. Wartości związane z seksualnością	65,2	59,3
		11. Główne funkcje płciowości	64,4	58,1
		18. Wpływ sposobu spędzania wolnego czasu na człowieka	70,0	25,6
VI	Seksualność, zdrowie i dobre samopoczucie	14. Płodność	70,0	60,0
VII	Seksualność i prawa	16. Infekcje przenoszone drogą płciową	76,1	43,5
		Brak tematów w polskim systemie kształcenia na poziomie gimnazjum		
VIII	Społeczne i kulturowe uwarunkowania seksualności, wartości/ wzorce	8. Problemy i trudności okresu dojrzewania	59,7	50,6
		10. Zagrożenia okresu dojrzewania	68,5	65,8

Dyskusja

Z analizy badań wynika, iż 65% badanych nauczycieli gimnazjów w Polsce uważa, że obecne treści wymagają na realizację więcej niż 14 godzin (Komościńska 2012, s. 129-145). Problem zbyt małej ilości godzin przeznaczonych na zajęcia wykazano również we wcześniejszych badaniach dotyczących realizacji WdŻR (Izdebski 2009, TNS OBOP oraz: Izdebski, Niemiec, Wąż 2011, s. 77). Tematy, które były realizowane przez większość nauczycieli, to tematy dotyczące: dojrzewania, infekcji przenoszonych drogą płciową, faz rozwoju w różnych okresach życia, relacji międzyludzkich i ich znaczenia oraz relacji z rodzicami. Największe problemy mają nauczyciele z tematami dotyczącymi kształtowania się tożsamości płciowej, inicjacji seksualnej oraz z zagrożeniami okresu dojrzewania. Podczas zajęć WdŻR w polskich gimnazjach, w porównaniu z „europejskimi standardami edukacji seksualnej” brakuje tematów dotyczących: wpływu nacisku rówieśników, mediów, uwarunkowań kulturowych, religijnych, płci, praw oraz wpływu statusu socjoekonomicznego na podejmowanie decyzji dotyczących seksualności, partnerstwa i zachowań ryzykownych, które bardzo często współczesna młodzież podejmuje. Przyczyn nierealizowania przez nauczycieli pewnych treści może być wiele, odnosząc się jednak do uzyskanych wyników warto zwrócić uwagę na przygotowanie nauczycieli do realizacji przedmiotu WdŻR. Prawie wszyscy badani przeszli różne formy doskonalenia podyplomowego, jednak cele, założenia teoretyczne, praktyczne, zakres poruszonych zagadnień oraz czas ich trwania był bardzo zróżnicowany. Niektórzy z badanych mogli być nieprzygotowani do realizacji niektórych tematów lub nie byli przekonani o konieczności ich realizacji. Innym wytłumaczeniem może być również to, że większość badanych kończyło inne kierunki studiów i prowadzili zajęcia z innych przedmiotów, zaś przedmiot WdŻR prowadzili bez przekonania i zaangażowania.

Wnioski

1. Realizacja treści dotyczących seksualności w polskich gimnazjach znacznie odbiega od treści proponowanych w „standardach europejskich”, które oprócz wiedzy uwzględniają umiejętności i kompetencje społeczne, dlatego w kształceniu nauczycieli WdŻR w Polsce powinny być one uwzględniane w każdym systemie kształcenia lub doszkalania.
2. Tematy dotyczące biologicznych aspektów dojrzewania, chorób przenoszonych drogą płciową oraz szeroko rozumianej komunikacji między-

ludzkiej są w większości realizowane przez nauczycieli i sprawiają im najmniej trudności. Zagadnienia związane z rozwojem psychoseksualnym, ryzykownymi zachowaniami seksualnymi nawet jeśli są realizowane, to stanowią dla prowadzących dużą trudność, dlatego konieczne jest zapewnienie odpowiedniego wsparcia merytorycznego nauczycielom.

3. Konieczne jest włączenie do nauczanego przedmiotu WdŻR treści dotyczących prawnych aspektów seksualności człowieka, ma to szczególne znaczenie obecnie, kiedy prawa te są często łamane.

Literatura

- BABIK M. (2010), Polskie koncepcje wychowania seksualnego w latach 1900–1939, Wyższa Szkoła Filozoficzno–Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- BEDNARSKI H. (2002), Edukacja zdrowotna i promocja zdrowia wobec wyzwań XXI wieku, „Zdrowie Publiczne”, supl. 1, s. 3.
- IZDEBSKI Z., OSTROWSKA A. (2003), Seks po polsku. Zachowania seksualne jako element stylu życia Polaków, MUZA Warszawa.
- IZDEBSKI Z., NIEMIEC T., WĄŻ K. (2011), (Zbyt) młodzi rodzice, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- IZDEBSKI Z. (2010), Rozwój seksualny, [w:] Biomedyczne podstawy kształcenia i wychowania, B. Woynarowska, A. Kowalewska, Z. Izdebski, K. Komosińska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- IZDEBSKI Z. (2012), Seksualność Polaków na początku XXI wieku, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- KOMOSIŃSKA K. (2012), Organizacja zajęć przedmiotu „Wychowanie do życia w rodzinie” w gimnazjach w Polsce, [w:] Innowacyjność i Kreatywność w Pedagogice, „Zeszyty Pedagogiczno–Medyczne”, red. M. J. Żmichrowska, W. Grelowska, Tom 19, Wałbrzych, s. 129.
- KOWALEWSKA A. (2013), Zachowania ryzykowne podejmowane przez młodzież. Przyczyny i działania zmierzające do wyeliminowania lub ograniczenia tego zjawiska, [w:] Rodzinne domy dziecka - w stronę rozwoju kompetencji, red. M. Kolankiewicz, B. M. Nowak, Fundacja Orlen – Dar serca, Warszawa.

- LAZDANE G. I WSP., (RED.) (2010), Standardy edukacji seksualnej w Europie, Biuro Regionalne Światowej Organizacji Zdrowia dla Europy (WHO), Federalne Biuro ds. Edukacji Zdrowotnej w Kolonii, Kolonia/ Niemcy.
- OSTASZEWKI K. (2003), Skuteczność profilaktyki używania substancji psychoaktywnych, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- WASILEWSKI B. W. (2003), O potrzebie edukacji seksualnej, [w:] Zdrowie reprodukcyjne w Polsce – stan obecny i perspektywy rozwoju, red. K. T. Niemiec, B. Balińska, I Kongres Demograficzny w Polsce, Warszawa.

Załącznik nr 1

1. Rozwój człowieka w kolejnych fazach życia. Życie jako fundamentalna wartość. 2. Budowa prawidłowych relacji z rodzicami. Konflikt pokoleń; przyczyny, sposoby rozwiązywania konfliktów. Odpowiedzialność wszystkich za atmosferę panującą w rodzinie. Rodzina niepełna. 3. Rola autorytetów w życiu człowieka. 4. Relacje międzysobowe i ich znaczenie. Przyjaźń, zakochanie, miłość; pierwsze fascynacje, miłość platoniczna, miłość młodzieńcza, miłość dojrzała. 5. Zachowania asertywne. 6. Podstawowe informacje o rozwoju seksualnym człowieka: tożsamość płciowa; kobiecość i męskość. 7. Dojrzewanie. Rozumienie i akceptacja kryteriów dojrzałości biologicznej, psychicznej i społecznej. 8. Problemy i trudności okresu dojrzewania (napięcia seksualne, masturbacja), sposoby radzenia sobie z nimi, pomoc w rozwiązywaniu sytuacji wymagających porady lekarza lub innych specjalistów. 9. Różnice w rozwoju psychoseksualnym dziewcząt i chłopców; postawy i wzajemne oczekiwania. 10. Zagrożenia okresu dojrzewania: presja seksualna, uzależnienia, pornografia, prostytutka nieletnich. 11. Główne funkcje płciowości: wyrażanie miłości, budowanie więzi i rodzicielstwo. 12. Inicjacja seksualna; związek pomiędzy aktywnością seksualną a miłością i odpowiedzialnością; dysfunkcje związane z przedmiotowym traktowaniem człowieka w dziedzinie seksualnej. Ryzyko związane z wczesną inicjacją. 13. Kształtowanie i akceptacja tożsamości płciowej. Możliwości pomocy w pokonywaniu trudności związanych z tożsamością płciową. 14. Płodność wspólną sprawą kobiety i mężczyzny. 15. Planowanie rodziny. Metody rozpoznawania płodności. Antykoncepcja – aspekt zdrowotny, psychologiczny i etyczny. 16. Infekcje przenoszone drogą płciową. AIDS: drogi przenoszenia zakażenia, profilaktyka, aspekt społeczny. 17. Wartości związane z seksualnością człowieka: męskość, kobiecość, miłość, małżeństwo, rodzicielstwo. Znaczenie odpowiedzialności w przeżywaniu własnej płciowości i budowaniu trwałych i szczęśliwych więzi. 18. Wpływ sposobu spędzania wolnego czasu (korzystania ze środków masowego przekazu) na człowieka.

Załącznik nr 2

I. Ciało człowieka i jego rozwój – Wiedza: 1. Znajomość i wizerunek ciała oraz różnice cielesne (błona dziewicza i jej odtwarzanie, okaleczanie żeńskich narządów płciowych,

obrzezanie, tatuaże, anoreksja, bulimia). 2. Cykl miesięczkowy, wtórne cechy płciowe u kobiet i mężczyzn, ich funkcje i towarzyszące temu uczucia. 3. Uroda w mediach, zmiany dotyczące ciała w trakcie życia. 4. Miejsca, do których mogą przychodzić osoby nastoletnie, celem rozwiązania problemów dotyczących tych zagadnień. **Postawy:** 1. Odczucia ludzi dotyczące wpływu własnego ciała na zdrowie, wyobrażenie o sobie i zachowanie się. 2. Posługiwanie się terminami dotyczącymi okresu dojrzewania i odpornością na naciski rówieśników. 3. Krytycyzm w odniesieniu do wpływu mediów i przemysłu zajmującego się urodą. **Umiejętności:** 1. Myślenie krytyczne w odniesieniu do zmian ciała. 2. Akceptacja i docenianie różnych kształtów ciała.

II. Płodność i rozród – Wiedza: 1. Wpływ wczesnego macierzyństwa lub ojcostwa (w znaczeniu wychowania dzieci – planowania rodziny, planowania kariery, podejmowania decyzji dotyczącej antykoncepcji, dbałość o zapobieganie niechcianym ciążom). 2. Nieskuteczna antykoncepcja i jej przyczyny (spożywanie alkoholu, zapomnienie o zastosowaniu, nierówność płciowa) oraz skutki uboczne. 3. Ciąża także w związkach osób tej samej płci, problem bezpłodności. 4. Fakty i mity (niezawodność, zalety, wady) różnych metod antykoncepcji, w tym w nagłych przypadkach. **Umiejętności:** 1. Rozpoznawanie objawów ciąży. 2. Otrzymywanie właściwej pomocy w zabezpieczaniu się w antykoncepcję w odpowiednich instytucjach, np. służby zdrowia. 3. Podejmowanie właściwych decyzji dotyczących własnych doświadczeń seksualnych. 4. Podejmowanie świadomego wyboru własnej skutecznej metody antykoncepcyjnej. 5. Komunikowanie się w sprawie metod antykoncepcyjnych. **Postawy:** 1. Osobiste podejście (wartości, postawy) dotyczące macierzyństwa, ojcostwa w młodym wieku, antykoncepcji, adopcji i aborcji. 2. Pozytywne podejście do wspólnego życia.

III. Seksualność – Wiedza: 1. Rola wyobrażeń i zachowań w odniesieniu do podniecenia seksualnego i różnic związanych z płcią. 2. Tożsamość płciowa i orientacja seksualna, łącznie z ujawnieniem się/homoseksualizm. 3. Jak cieszyć się seksualnością we właściwy sposób (wymaga czasu). 4. Pierwsze doświadczenia seksualne – przyjemność, masturbacja, orgazm. **Umiejętności:** 1. Rozwinięcie umiejętności komunikowania się i pertraktacji. 2. Umiejętność podejmowania wolnych i odpowiedzialnych wyborów, na zasadzie oceny następstw, zalet i wad w odniesieniu do poszczególnych wyborów (partnerzy, zachowania seksualne). 3. Radowanie się seksualnością w sposób pełen szacunku. 4. Rozróżnianie między seksualnością w prawdziwym życiu i w mediach. **Postawy:** 1. Rozumienie seksualności jako procesu uczenia się. 2. Akceptacja, szacunek i rozumienie różnorodności w odniesieniu do seksualności i orientacji seksualnych (seks powinien odbywać się za obopólną zgodą dobrowolnie, równo, w sposób dostosowany do wieku, w odpowiednim kontekście i w szacunku do siebie).

IV. Emocje (uczucia) – Wiedza: 1. Różnice między przyjaźnią, miłością a pożądaniem. 2. Różne uczucia na przykład: ciekawość, zakochiwanie się, ambiwalencja, brak poczucia bezpieczeństwa, wstyd, strach i zazdrość. **Umiejętności:** 1. Wyrażanie przyjaźni i miłości w różny sposób. 2. Wyrażanie własnych potrzeb, życzeń i granic oraz respektowanie tych wyrażanych przez innych. 3. Umiejętność postępowania z różnorodnymi /konfliktowymi emocjami, uczuciami i pragnieniami. **Postawy:** 1. Zaakceptowanie faktu, iż ludzie odczuwają w różny sposób (ze względu na płeć, uwarunkowania kulturowe, religijne etc. i ich interpretację).

V. Związki i styl życia – Wiedza: 1. Wpływ wieku, płci, uwarunkowań kulturowych i religijnych na związki i styl życia. 2. Różne metody komunikowania się (komunikacja werbalna i niewerbalna) i metody ich poprawy. 3. Jak stworzyć i utrzymać związki. 4. Struktura rodziny i zmiany (np. samotne rodzicielstwo). 5. Różne rodzaje (przyjemne i nieprzyjemne) związków, rodzin i stylu życia. **Umiejętności:** 1. Określenie: niepra-

widłości, dyskryminacji, braku równości. 2. Wyrażanie przyjaźni i miłości w różny sposób. 3. Tworzenie związków społecznych, przyjaźni, budowanie i utrzymywanie związków. 4. Komunikowanie się w odniesieniu do własnych oczekiwań i potrzeb w związku.

Postawy: 1. Aspiracje mające na celu stworzenie udanych związków opartych na równości. 2. Zrozumienie wpływu płci, wieku, uwarunkowań kulturowych i religijnych etc. na związki.

VI. Seksualność, zdrowie i dobre samopoczucie - Wiedza: 1. Higiena osobista i badanie siebie. 2. Częstość i różne rodzaje wykorzystywania seksualnego, jak go unikać i gdzie znaleźć wsparcie. 3. Ryzykowne (seksualne) zachowania i ich następstwa (alkohol, leki, naciski wywierane przez rówieśników, zastraszanie, prostytutka, media).

4. Objawy, przenoszenie i zapobieganie chorobom przenoszonym drogą płciową, łącznie z HIV. 5. Systemy opieki zdrowotnej. 6. Pozytywny wpływ seksualności na zdrowie i dobre samopoczucie.

Umiejętności: 1. Podejmowanie odpowiedzialnych decyzji w oparciu o wiedzę (związaną z zachowaniami seksualnymi). 2. Umiejętność zwracania się o pomoc w sytuacjach problematycznych. 3. Umiejętność pertraktacji komunikowania się celem uprawiania bezpiecznego i dającego przyjemność seksu. 4. Odmawianie, ograniczenie nieprzyjemnych i niebezpiecznych kontaktów seksualnych. 5. Otrzymywanie i stosowanie prezerwatyw, a także stosowanie skutecznych metod antykoncepcyjnych. 6. Rozpoznawanie sytuacji ryzykownych i umiejętność postępowania w ich przypadku. 7. Rozpoznawanie objawów chorób przenoszonych drogą płciową.

Postawy: 1. Odczuwanie wspólnej odpowiedzialności za zdrowie i dobre samopoczucie. 2. Sens odpowiedzialności w odniesieniu do zapobiegania chorobom przenoszonym drogą płciową/HIV. 3. Sens odpowiedzialności w odniesieniu do zapobiegania niechcianej ciąży. 4. Sens odpowiedzialności w odniesieniu do zapobiegania molestowaniu seksualnemu.

VII. Seksualność i prawa – Wiedza: 1. Prawa seksualne zdefiniowane przez IPPF oraz WAS. 2. Narodowe prawa i regulacje (pełnoletniość). **Umiejętności:** 1. Przyjęcie do wiadomości własnych praw seksualnych i praw innych osób. 2. Umiejętność kierowania próśb o pomoc i informację. **Postawy:** 1. Akceptacja własnych praw seksualnych i praw innych osób.

VIII. Społeczne i kulturowe uwarunkowania seksualności (wartości/wzorce)

– **Wiedza:** 1. Wpływ nacisku rówieśników, mediów, pornografii, uwarunkowań kulturowych, religijnych, płci, prawa i statusu socjoekonomicznego na podejmowanie decyzji dotyczących seksualności, partnerstwa i zachowań. **Umiejętności:** 1. Postępowanie z konfliktowymi (wewnętrznymi) normami i postawami w rodzinie i społeczeństwie. 2. Nabycie zdolności radzenia sobie z mediami i pornografią. **Postawy:** 1. Osobiste poglądy dotyczące seksualności (bycie elastycznym) w zmieniającym się społeczeństwie lub grupie osób.

Krystyna Komosińska

Anna Kowalewska

**REALIZATION OF THE SUBJECT 'EDUCATION FOR FAMILY LIFE'
IN POLAND AND THE STANDARDS OF SEX EDUCATION IN
EUROPE IN THE CONTEXT OF RISK BEHAVIOURS UNDERTAKEN
BY ADOLESCENTS**

Keywords: standards of sex education, Education for Family Life, risk behaviours of adolescents.

The topics which are introduced nowadays within the subject 'Education for Family Life' are determined by the Regulation of the Minister of National Education of 17th February, 2012 (the Journal of Laws, 2012, No 300). In 2008 WHO Regional Office for Europe, Federal Office for Health Education and WHO Collaborating Centre for Sexual and Reproductive Health in Cologne appointed a group of experts from Europe to develop 'Standards of Sex Education in Europe'. In the standards, developed in 2010, efforts were made to take into account all the aspects of human sexuality. The attention was drawn to the necessity of educating students within the area of attitudes and skills essential for proper psychosexual development and classified as protective factors against undertaking risk sexual behaviours. The aim of the paper was to present the evaluation of the implementation of the subject content ('Education for Family Life') in junior high schools as well as to compare the course content realized in Poland with the content included in the 'Standards of Sex Education in Europe'.

Maria A. Abramowa*

SOCIO-CULTURAL TYPES OF YOUTH AND LEADERSHIP¹

In this article we analyze the ethno-cultural and gender specifics of leadership qualities formed among young people. In this study the author used such techniques as the analysis of value orientations by Shalom Schwartz and individual-typological characteristics research by Ludmiła N. Sobchik. The socio-psychological research on the youth was conducted in the Republic of Sakha (Yakutia) in the years 2006-2010. The typology developed by the author allows us to estimate the attitude of different socio-cultural types of the youth towards the following value orientations: hedonism, teamwork, achievement and stimulation. The author concludes that the development of leadership skills among young people of Sakha has ethnic and cultural character, while among the Russian youth it is associated with a gender.

Keywords: leadership, leader, socio-cultural types, ethnicity, gender, hedonists, inclusiveness (collectivism), achievement, stimulation, proactivity, reactivity.

There is a contradiction between the demand for professionals to implement various innovative development programs in Russia and the reduction in the number of young people who have such qualities as responsibility, high level of organizational skills, initiative and the need for ongoing professional development. This contradiction has led to the actualization of development and implementation of mainstream programs which are designed to build leadership skills and identify leaders.

There are different ways of defining the term 'leadership'. Often the concept of 'leadership' and 'governance' become synonymous with the only distinction, that leadership emphasizes the specific form of the relationship in a group or organization (Farnicka, Liberska, 2014). Michaił Yu. Kondratiev and Vladimir A. Ilyin (2007) note that leadership means the relations of domination and subordination, relations of influence and present in the system of interpersonal relations in the group. In neuro-linguistic programming (NLP) leadership is defined as the ability to influence others towards

***Maria A. Abramowa** – Professor, Institute of Philosophy and Law, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences, Russia, Novosibirsk.

¹Article Submissions prepared by the grant number 12-03-00546 and RHF. 'Socio-cultural youth types of modern Russia: ethnic and regional dimension'

achieving a certain goal (Dilts, 2003, Liberska, 2007). Leadership is often opposed to management. Management is usually defined as 'the ability to perform a task by directing other people', but leadership is defined as 'the ability to make other people want to perform the task, motivate other people to perform the task'. As a result, leadership is closely linked with creating motivation and influencing other people. Thus, referring to the contradiction indicated above, we can conclude that the demand for leaders in Russia has increased due to acute shortage of strong people whom the classics called 'the salt of the earth', and during the Soviet period, they were imaged as 'the cement of society'. These inspiring people are fighters, and they are not driven by selfish reasons but by the concerns about the welfare of their society.

So which conditions and factors actually form the leaders? At the moment all theories about the factors that lead to the formation of leadership skills can be grouped into four main categories: leadership as a reflection of individual typological features (charisma) (developed by E. Bogardus, etc.); leadership as a function of the group (by R. Crutchfield, D. Krech, 1974; G. Hommans, etc.); leadership as a situational response (by R. Bales, T. Newcomb, A. Hare, etc.); and 'synthetic theories of leadership' (by F. Fiedler, etc. (Hjelle L., Ziegler D, 1992)). Unlike the supporters of the first three speculations, the followers of the 'synthetic theory of leadership' focus on the complex, holistic nature of the study of leadership and on the research of the relationship among the basic components of the process of interpersonal relations in an organization: leaders, followers and situations which condition implementation of leadership. However, we did not come across any empirical studies on the relationship of ethno-cultural conditions of leadership building carried out within the above theories.

While conducting the study on socio-cultural types of modern Russian youth we had an opportunity to consider the ethno-cultural and socio-cultural conditioning of leadership qualities formation among young people. In empirical studies conducted in the Republic of Sakha (Yakutia) while interviewing the same respondents at the same time we applied the complex sociological (surveys, interviews), socio-psychological (Shalom Schwartz method for the study on value orientations) and psychological (Ludmiła N. Sobchik technique for the study on individual typological characteristics of an individual) techniques. The study employed a method of distributed sample with random selection of respondents in the last stage. In the Republic of Sakha (Yakutia) 3223 people out of 16-30 year olds were interviewed: 1775 Sakhas, 1156 Russians and 292 indigenous peoples.

While conducting this study on leadership we attached great importance to the values which are the keynotes of performance and the appropriate behaviour choice, as well as the hidden source of decision motivation. One of the important signs to identify leadership qualities, judging by the results of modern research, is the level of emotional intelligence. According to D. Goleman (2005), it is determined by the level of development: self-awareness, self-management, social awareness and leadership skills. The basis for manifestation of these characteristics is the ability of an individual for self-reflection and adequate self-esteem. Social sensitivity is referred to the ability for empathy combined with the ability to '.. express their thoughts in a way that touches people's hearts .. In fact empathy is the ability to care and consideration for the feelings of employees and ability to make intelligent decisions, causing a reaction'.

Thus, many years later, we are back to the realization of the importance of collectivism values or inclusion. Previously in our study, we detected attitudes towards collectivism as a strategy for conservation ethos (Kondratiec, Ilyn, 2007). When considering the dyad 'collectivism - individualism', respondents were asked to choose the answer to the question: 'What is more important now for the people of your ethnos group? Mutual help, teamwork or individualism and personal freedom?'. As a result, the obtained data fully confirmed the existing ethno-cultural stereotypes about saving collectivist systems among the Turkic peoples and about gradual but noticeable erosion of similar installations in Slavic (the collectivism was chosen by 89% of the northern nations, 75% of Sakhas and 72% of Russians). But the appeal to the leadership theme led us to correlate the results of the survey respondents about the importance of teamwork as a value for the inclusion of people with the rank used by Schwartz to identify internal needs of the individual as a member of a social group to carry out their activities on the basis of this principle. The result was a completely different picture. Thus, among the Sakha, who strongly appreciate the inclusion in a social group and, therefore, are ready to support collectivism as a personal installation proved 15%, among indigenous peoples - 17%, and among Russian - 20%.

Hence, we can conclude that, even though at the principles level for an overall strategy of unity among the youth of the Sakha people retained traditional ideas about the importance of teamwork, but at the level of individual behavioural strategies they are not supported as significantly as in the Russian youth.

Analyzing the literature on the formation of leadership qualities, we found that the ability to manage themselves, to work with their states, to set and achieve goals, motivate themselves to work and to achieve the highest

aims is only the first step in the process. The second stage involves the manifestation of leadership qualities in some specific situations. And for this stage the important qualities are initiative and communication skills. At the third stage it is important for an individual to have organizational abilities, the ability to form a team, to attract people. Higher levels of development are associated with the management of large systems and structures, for which it is important to be able to make predictions and think strategically. Of course, we must realize that the development of leadership qualities of this level is available to only a limited circle of people. And that is first of all because most people are not willing to do another ninety eight attempts after an unsuccessful second attempt. The desire to conform - is often what prevents people from making even the first attempt to change something in their lives, not to mention the welfare of the people as a whole. Therefore, the second feature we analyzed was hedonism. Based on the results of Schwartz testing procedure we distributed all the respondents into four groups: hedonists (who appreciate receiving pleasure and implement this principle in their behaviour); ascetics (those who reject hedonism as a vital value and do not seek it in their behavioural patterns); provocateurs (verbally they seek hedonism, but their behaviour does not follow it); conformists (verbally reject receiving pleasure as the highest value, but in their activities they tend to lead a hedonistic lifestyle). The results exceeded all our expectations (see Table 1).

Tabela 1

Distribution of the youth in relation to the value of 'hedonism', in %

Socio-cultural type	Ethnic group					
	Sakha		Russians		Indigenous peoples	
	men	women	men	women	men	women
Hedonists	43	33	73	57	50	44
Ascetics	39	46	19	29	38	36
Provocateurs	13	9	5	8	13	12
Conformists	5	12	3	6	0	8

Firstly, the attitude towards hedonism has a clear ethno cultural conditionality. Thus, 37% of Sakhas turned out to be hedonists and 43 % - ascetics. At the same time, among the Russian youth, they were 64% and 25% respectively. Among indigenous peoples 45% were hedonists and 36% - ascetics. Based on the data we can conclude that the Russian youth are more inclined

to seek pleasure.

Secondly, the results of analysis of gender differences in preferences were quite surprising. Regardless of ethnicity, men showed greater desire to receive pleasure from life than women. However, the gender ratio among the Russian youth appreciating hedonistic preferences, immediately suggests the association with Russian folk tales about 'Ivan who was lying on the stove and dreaming of the kingdom and the princess to boot'.

Of course, one of the theses of the programs for building leadership systems is the idea that people are not born leaders, people become leaders. According to current research everyone has leadership potential. And according to the developers of programs for building leadership skills, the question is how it can be developed and to what extent. They further explain that there are leaders of completely different formats, and the procedure of leadership development can take several stages, depending on the competence and scope of leadership. But we still believe that regardless of the development programs, the implementation of existing potential in each individual initially involves the existence of some ideological systems, which would become a catalyst for their actions in order to unite the people and organize their work to achieve a common goal.

In our study, while researching the factors which affect the expression of individual leadership qualities, we turned to a model that takes into account the socio-psychological evidence selected on the basis of existential analysis by W. Frankl (Frankl V., 2006), personality typology proposed L.N. Sobchik (Sobchik L.N., 2006), and the concept of proactive personality by St. Covey (Covey St, 1989). As a result, we identified four types of personalities:

1. *Proactive* (individuals with a dominant proactive pattern of behaviour and formed self-preservation skills, a high level of self-reflection, internal locus of control);
2. *Transitional type* (people with a dominant model of proactive behaviour, but with underdeveloped skills for self-preservation, showing different types of dependence: emotional, performance, high level of self-reflection and internal locus of control);
3. *Reactive personalities* with leadership potential (the dominant model of behaviour is reactive, with a demonstration of well-developed skills of self-preservation, external locus of control);
4. The so-called *reactive mass* (the dominant model is reactive and skills for self-preservation are underdeveloped) (Abramova, Kostyuk, Gon-

charova, 2013). Let us compare the distribution of data types with their attitude towards hedonism (see Table 2).

In general, as we expected, the reaction mass of Sakhas and the Russian youth were mostly prone to hedonism. However, the fact that among the other types of Russians hedonists dominated is thought provoking. These results may have several explanations. In today's society in socio-cultural environment of the Russian ethnos we can assume one of two reasons for that: either the conditions for the formation of a positive attitude towards hedonism are created or the specificity of Sakha culture does not allow them to verbalize existing commitment to hedonism, which could result in the respondents' answers. The second explanation seems less likely, since the Sch. Schwartz method takes into account the results of direct and indirect self-assessment data when respondents compare their behaviour with that of another person and, in fact, give an estimate by comparing themselves with others.

We have tried to explain the aspiration of the Russian youth towards hedonism by higher level of development of sensitivity. But this assumption was refuted by the results of evaluation of the sensitivity of the L. N. Sobchik procedure, i.e., both young Sakhas and the Russian youth showed almost identical results. This gives us reason to believe that from the point of view of the theory of emotional intelligence, sensitivity to the surrounding society as a factor in identifying leadership qualities has no ethnic and cultural specificity. However, the assumption of different models of demonstrating the sensitivity still remains. Perhaps Turkic model of secretive demonstration of emotions can be an explanation of the low level of hedonism among the youth of Sakha. But we suppose that this issue must be considered in more detail in a new study.

On the basis of ethnic differences in the pursuit of hedonism, regardless of the dominant socio-cultural types by a proactivity - reactivity vector, we can assume that both the value of a base and the models of leadership strategies for the Sakha and Russian youth would be different.

Finally, we considered other important leadership instincts to identify the characteristics - the desire for achievements (focus on success, ambition) (see Table 3).

As a result of the analysis of the value orientation of the 'achievement' procedure in Sch. Shvarts method we revealed that mostly focused on the achievement (the 'achievement' value takes the top position in the system of value orientations) are Sakha men with the proactive behaviour model - 68%. The second place is taken by women with the behaviour model of a reactive leader: Sakha - 64% and Russian - 63%. Sakha women with

Tabela 2

Distribution of socio-cultural types of the youth in relation to hedonism, in %.

Socio-cultural types	Sakha				Russians			
	Hedonists	Ascetics	Provocateurs	Conformists	Hedonists	Ascetics	Provocateurs	Conformists
Proactive personality	1	6	1	0	6	3	1	0
Transitional personality type (dependent)	7	10	1	2	12	8	1	0
Reactive leader	3	5	1	1	6	2	0	0
Reactive mass	26	22	8	6	39	12	5	4

Tabela 3

Distribution of socio-cultural types of the youth by their ambition for achievements, in %.

Socio-cultural types	The rating of 'achievement' value											
	Sakha						Russian					
	Men			Women			Men			Women		
	High	Average	Low	High	Average	Low	High	Average	Low	High	Average	Low
Proactive personality	68	30	2	61	36	3	52	45	3	45	48	6
Transitional personality type (dependent)	51	45	4	53	42	6	48	48	3	43	46	11
Reactive leader	54	35	12	64	33	4	61	36	4	63	30	7
Reactive mass	45	41	14	47	40	13	46	47	7	44	48	8

Tabela 4
The percentage of different socio-cultural types selected by ethnicity, in %.

Socio-cultural types	Rating of 'achievement' value									
	Sakha					Russian				
	Men			Women		Men			Women	
	High	Average	Low	High	Average	Low	High	Average	Low	High
Proactive personality	7	3	0	5	3	0	7	6	0	4
Transitional personality type (dependent)	10	8	1	12	9	1	7	7	0	12
Reactive leader	8	5	2	4	2	0	8	4	0	5
Reactive mass	26	24	8	29	25	8	28	28	4	24

proactive settings and Russian men with a reactive leader behaviour model are both only in the third place - 61%. We believe that the latter result is due to Russians gravitating towards hedonistic lifestyle.

As predicted by the model itself, the transition type that has a high level of humanistic systems does not always strive towards achievements: either because of underdeveloped skills in self-preservation (by the principle 'one would rather keep a titmouse bird in his hands than watch a crane fly away'), or because of a less pronounced ambition. The lowest rates of the desire of achievement are among the reaction mass. But if we consider the share of young people represented by this group, it would be the largest (Table 4).

Thus, the share of the potential proactive leaders among men regardless of their ethnic group is 7% and a reactive type - 8%. But among women a transitional type dominates - 12%. Among women, there are many moderately ambitious ones submitted by a socio-cultural transition type, which allows them to hold leadership positions in areas such as education, art or social communication.

Consideration of socio-cultural types based on their share among the other types allows us to notice that a large number of Sakha women constituting a reaction mass are very ambitious (29%). There are less Russian women of such a type - 24%. We can make an assumption that leadership among Sakhas has a more pronounced ethnic and cultural shade, and among Russians - a gender shade. To confirm this conclusion, we correlated a verbalizing attitude towards the value of 'achievement' with a realizable model of behaviour, and considered only the group of those whose values coincide with their activities (Table 5).

Tabela 5

Distribution of socio-cultural types of the youth, in %.

Socio-cultural types	Leaders by desire of achievement			
	Sakha		Russian	
	Men	Women	Men	Women
Proactive personality	8	8	9	14
Transitional personality type (dependent)	16	21	12	19
Reactive leader	17	9	21	17
Reactive mass	60	61	59	50

As a result, Russian women, who, as noted above (see Table 3), showed a positive attitude towards their achievements, but did not put them in the

first place, were more motivated to achieve their goals than Sakha women (14% and 8% of proactive, 17% and 9% - of reactive leaders).

We believe that ethnic and cultural conditions do not create a favourable climate for ambitious installations of Sakha women who, in their behavioural patterns are not ready to implement their desire of achievement (this is evidenced by the largest number of them among the reactive mass - 61%) or the ethno-cultural specificity of ambitious attitudes of women suggests their implementation through the revitalization of men.

The analysis of attitudes towards the need for stimulation and desire to have power also confirmed our assumption. Thus, 78% of Sakha women expressed a desire to have power as an important value for them and seeking for it in their behaviour, in fact, also needs constant external stimulation. Among men, this type was represented by Sakha men - 62%, and Russian men - 47%, which lets us conclude that Russian men are focused on power, are less dependent on external factors in the implementation of their goals and they do not need an outside stimulation.

The situation for Russian women is different. It turned out that 52% of them required external support least and did not seek power at all.

By summarizing the above, we can conclude that models of leadership instincts display, formed by ethnic culture and modern society, have more pronounced ethnic and cultural conditioning among Sakhas, and a clearer gender specific in Russians. Analysis of the number of those who failed to demonstrate either the desire for power, or its complete denial during the survey, helped to reveal a high ambition in women of Sakha. This ambition is often unrealized as the consequence of specific actions possibly due to the preservation of traditionally dominant role of an active male. Conservation and the implementation of this model in the behaviour of Sakha men are also recorded in the results of our study.

Manifestation of leadership qualities in Russian women are more likely caused by social and cultural conditions. Prone to hedonism Russian men provoke the development of greater independence and activity in achievements among Russian women who initially were not seeking power.

Thus, if the present socio-cultural situation continues to evolve according to the current trends in the formation of masculinity in Russian women and the preservation of traditional dominant role of Sakha men, as implementing ideas (and possibly women), then the number of male leaders in Yakutia of the total number of title ethnicity will persist. However, in the case of female leadership, it is likely to be represented by Russian ethnos, under favourable Republican policy on placement.

We believe that the phenomena marked in this article can occur in other multi-ethnic regions of Russia.

References

- ABRAMOVA M. A., GONCHAROVA, G. S., KOSTYUK V. G. (2011), Sociocultural adaptation of youth in contemporary North transformations, Novosibirsk nonpareils, p.330.
- ABRAMOVA M. A., KOSTYUK V. G., GONCHAROVA G. S. (2013), Life plans and adapting different types of socio-cultural youth (based on sociological and socio- psychological research in the Republic of Sakha (Yakutia), Journal of Sociology and Social Anthropology, T. XVI, Number 1, pp. 78-99.
- COVEY ST. (1989), The Seven Habits of Highly Effective People, Print Hardcover, Paperback, 380 p.
- DILTS R. (2003), NLP: affective leadership skills, Peter, St. Petersburg, p. 15.
- FARNICKA M., LIBERSKA H. (2014), Cierpkie owoce reformy, „Edukacja i Kultura", 1, s. 36-50.
- FRANKL V. (2006), Man's Search for Meaning. An Introduction to Logotherapy, Beacon Press, Boston, MA.
- GOLEMAN D. (2005), Emotional Leadership: The art of managing people based on emotional intelligence, Moscow, p. 63.
- HJELLE L., ZIEGLER D. (1992), Personality Theories: Basic Assumptions, Research, and Applications 3th ed., McGraw-Hill
- KONDRATIEV YU, ILYIN (2007), Social Psychologist Practice, M.: PER SE, VA ABC, p. 184-186.
- KRECH D., GRUTCHFIELD R., LIVSON N. (1974), Elements of psychology, N. Y. Sobchik L.N. (2010), Individually-typological questionnaire, Borges, 60c.
- LIBERSKA H. (2007), Współczesny obraz moratorium, [w:] Tożsamość a współczesność, red. B. Harwas-Napierała, H. Liberska, pp. 25-52, UAM, Poznań.

Maria A. Abramova

**SPOŁECZNO-KULTUROWE TYPY PRZYWÓDZTWA
WŚRÓD MŁODZIEŻY**

Słowa kluczowe: przywództwo, liderzy, gender, kulturowe typy funkcjonowania, style współpracy.

W artykule analizowano wskaźniki orientacji przywództwa wśród młodzieży w perspektywie etniczno-kulturowej i płci. Typologia stworzona przez autora pozwoliła oszacować stosunek różnych typów orientacji społeczno-kulturowych wartości młodzieży: hedonizm, praca zespołowa, osiągnięcie, stymulacja. Wyróżnione typy traktować można jako prognostyk przyszłej pro- lub antyspołecznej aktywności wśród młodzieży.

Społeczno-psychologiczne badania młodzieży prowadzono w Republice Sacha (Jakucja) w latach 2006-2010. W badaniu stosowano: kwestionariusz Sh. Schwatza oraz metody indywidualno-typologiczne L.N. Sobchik.

Podsumowując, autorka dochodzi do wniosku, że rozwój umiejętności przywódczych wśród młodych Saha ma charakter zgodny z etnicznym wzorcem, natomiast wśród Rosjan związany z płcią (gender).